

علي احمد بروهي

سڌن مٿي سڌڙا

سنڌي ساهت گهر: حيدرآباد سنڌ

سڌن مٿي سڌڙا

علي احمد بروهي

سنڌي ساهت گهر - حيدرآباد، سنڌ
1996ع

حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو: سڏن مٿي سڏڙا
ليکڪ: علي احمد بروهي
ڇاپو: ٻيو (پهريون ڇاپو 1987)
ڇپجڻ جي تاريخ: آگسٽ 1996ع
قيمت: 70/= ستر روپيا

سنڌي ساهت گهر - ڪتاب نمبر (86)

SADAN MATHE SADRA

By: Ali Ahmed Brohi

Published By: NAZ SANAI

Chairman Sindhi Sahat Ghar.

3- Nizam Lodge, Gari Khata,

Hyderabad, Sindh.

Book No. 86

Rs:70/= Only

ٻه اکر

محترم علي احمد بروهي، اسان جي زبان جو اهو لکندڙ آهي، جيڪو اسان جي هڪڙي معتبر شخصيت آهي، هو نه رڳو لکڻ ۾ سادو، سڀاڄهو، نهڻو ۽ نماڻو آهي، پر پنهنجي شخصيت ۾ پڻ ٻاجه رکندڙ آهي.

هن جون تحريرون، اسان جي ادب جو اهو حصو آهن، جنهن جي مطالعي ۾، اسان کي اسان جو سماج جيئن جو تيئن نظر ايندو. سماج ۾ جيڪي چڱايون ۽ برائون آهن، سماج جا جيڪي انتهائي ٻاجهار شخص آهن، جيڪي پنهنجي وجود ۾ هڪ شخصيت ته رکن ٿا، پر انهن جو ڪردار ۽ عمل اهڙو ته آهي، جو اسان بجا طور تي انهن تي فخر ڪري سگهون ٿا. محترم علي احمد بروهي صاحب، پنهنجي سمورين تحريرن ۾ اهي عڪس چٽيا آهن، جن عڪسن جو ان جي زندگيءَ مٿان گهڻو اولڙو آهي. هو جن به ٻاجهارن ۽ مهربان شخصيتن سان مليو آهي، انهن جون يادون توڙي ٻين حوالن سان ان جون تحريرون، اسان کي سدائين اوندا هي رات ۾ روشنيءَ جي ڪرڻن جيان نظر اينديون.

هو جڏهن سنجيده تحرير لکندو آهي، ته ائين لڳندو آهي ته هو مبلغ ۽ شي آهي ۽ پنهنجي زندگيءَ جي تجربن کي آڏو رکي، پنهنجي دور جي سمورن ماڻهن جي رهبري ڪندو آهي، ۽ جڏهن طنز مزاح وارو رويو اختيار ڪندو آهي، ته هو سماج

حي سمورين براين تي چمات وهائي ڪيندو آهي، ۽ ماڻهن کي
جاء تيندو آهي، ۽ کين براين جي پاڙ پٽڻ جي نه رڳو تلقين
ڪندو آهي، پر هو انهن لاءِ رستا ۽ راهون به تجويز ڪندو
آهي.

هن جيڪو به پيار جو پورميو ڪيو آهي، ان کي ساڳي
پيار ۽ پاڻو به سان پڙهيو ويو آهي، ۽ اهوئي سبب آهي، جو هن
جي پڙهندڙن جو وڏو حلقو آهي. ادارو سائين علي احمد
بروهيءَ جو انتهائي گهڻو ثورائتو آهي، جو پاڻ پنهنجي
سمورين تحريرن جي ڇپائيءَ جا حق ۽ واسطا تحريري طور
سنڌي ساهت گهر حوالي ڪيا آهن، جنهن سلسلي جي هيءَ
پهرين ڪڙي آهي. اميد ته سندن سموريون ڇپيل توڙي اڻ
ڇپيل تحريرون اداري طرفان جلد پڌريون ٿينديون.

- ناز سنائي

۱۴- آگسٽ ۱۹۹۶ع

۲۰- صائم پلازا، هالا ناڪو

حيدرآباد، سنڌ.

انتساب

ابي امڙ جي نالي،
جن جو قدر تڏهن پيم،
جڏهن هو وڃي چُڪا هوا.

علي احمد بروهي
۱۳-۱-۱۹۸۷ع

تـــقـــيـــم

93	● امير محمد خان نواب آف ڪالا باغ	6	● ڪجهه پنهنجي متعلق
99	● ڀاڳ جي راڻي - عابده پروين	9	● پوءِ.....پوءِ..... اک کلي ويئي
107	● درياھي گهوڙو	15	● سنڌي ٻولي
115	● ملان دينو	19	● سنڌي لوڪ ادب
120	● ڏاڪدر ۽ ڏوڪڙ	25	● سنڌ جون رسمون ۽ رواج - ميڙ
125	● اسان جا رهبر ۽ رهنما	28	● مهمان نوازي
126	● شڪارپور جيئن مون ڏٺي ۽ ٻڌي	32	● يارائي
132	● ناني هنگلاج	35	● وهر ۽ وسوسا "نظر"
136	● دنيا جا روشا ماڻهو	38	● سنڌي عورت
140	● آخري ڏينهن	45	● وٽايو فقير
145	● واريءَ سندن ڪوٽ	48	● وٽايو فقير
152	● اڻ وڻندڙ ڪهاڻيون	58	● وٽايو
155	● اڻ ڪٽ آکاڻي	64	● جنم جنم جا ساڻي - ڀائي چندارام
157	● اهو سون ئي گهوريو جو ڪن چئي	72	● علام آءِ آءِ قاضي
164	● مانڊي منڊ پڪيڙيو	74	● ڀائي ڪنور
171	● عثمان حजर جو روزو رڪڻ	79	● مولانا عبدالغفور سيتائي
		83	● سردار محمد ايوب خان ڪوٽائي
		87	● سيد جمال الدين بخاري

ڪجهه پنهنجي متعلق

پنهنجي عمر جو ڳڀل حصو شوق شغل ۾ گنوايو اٿم. ائيني شڪل ۽ ائيند هوندي به ڪيئي ڪافي عشق ڪيا اٿم. ”لکڻ پڙهڻ“ به انهن ۾ هڪ هيو. جنهن ڪرت ڪار سان نه فقط منهنجي واندڪائي سڪارتي ٿي پر زندگيءَ جي خشڪ سالي به ختم ٿيندي رهي. اها هماره ته شايد هتي نه سگهان ته ”سچ جو سمر“ ساڻ ڪئي سفر تي پنڌ پيو هيس، پر اها پڪ اٿم ته گهٽ ۾ گهٽ منزل انهيءَ رخ هئي.

مسافري ڪندي آئون عمر جا ڪيئي ڏاڪا لتاڙي چڪو آهيان. غربت جي ننڍپڻ ۽ پڙهائي - مهياڀاري لڙائيءَ ۾ سپاهيءَ طور ڀرتي - فوج ۾ بغاوت ۽ نتيجي ۾ قيد ۽ بند جي سزايابي - سرڪاري نوڪري ۽ نوڪريءَ کان نيڪالي. مطلب ته سائنسي وارا سوين روپ بدلايا اٿم. دنيا ۾ به ائين انقلاب ايندا رهيا. مون ۾ به ردوبدل ايندي رهي. هيءَ بهي ڳالهه آهي ته نه مون سيڪٽ آئي سبق حاصل ڪيو ۽ نه تجربي پرائڻ جي ڪا ڪوشش ٿي ڪيم. شايد اهو ئي ڪارڻ هيو جو ڪوري جو ڪورو ڇٽ رهجي ويس.

علم ادب واري ميدان ۾ استاد نه هئڻ ڪري مون گهڻائي سيڪڙائن وارا ٿيڻ ڏاڏا ۽ ادبي چورين کان ويندي ادبي ڪات هئڻ تائين ڪاٽڪن وارا ڪم به ڪيا. پر پوءِ ڏٺم ته مون خواهه خواهه پنهنجي پٽ ٿي وائڻي ڪئي ۽ ٻين چين کي چئو لڳائي ماڻ اختيار ڪئي هئي ورنه اوڻ ۾ ادبي هٿڙي هئڻ هر ليکڪ جي مجبوري هئي پوءِ ڪن اکرن ۾ هٿ ٿي ڳنديا ته ڪن ويچار ۾ رسائي وڌا، خير سان وقت گذري ويو ۽ هاڻ ته اهڙي موڙ تي اچي بيٺو آهيان جنهن کي پنهنجو ”ڌوبي هارڪو“ يا اسٽائيل به سڏي ٿو سگهان.

”سڌڙا ۽ سڌڪا“ ڪنهن جا آهن اوهان کان ڪا ڳالهه ڳجهي ته نه آهي. ظاهر آهي ته ضرور اهڙن مظلومن جا هوندا، جن مٿان ظلم ۽ ستم ٿي رهيو آهي. جن وٽ آه زاري ۽ دانهن ڪوڪن سواءِ ٻيو ڪو حيلو وسيلو ئي

ڪونه آهي، ڏاڍ ۽ ڏاڍيان جي مقابلي ڪرڻ جو هو پاڻ ۾ ست ساري نه ٿا
سگهن پر ڪنجهن ڪرڪڻ کان ته کين ڪو روڪي نه ٿو سگهي، جيسين
وڃي ڪو سندن داد فرياد ٿئي يا وري ڪا قدرت کي ڪهل پئي.

دنيا اميد تي قائم آهي ۽ اسين به اهڙي آس آسري پيا ٿيئون. من نه من
اسان جو ڪو وارو وري ۽ هي پاٽ اونده جو دور ختم ٿئي. شال سج
ڪڪرن کان ڪني ڪڍي وجهي. باڪ ڦٽي جا اهڙا آثار ته ڏسڻ ۾ ڪونه ٿا
اچن. پر تڏهن به ”اميد“ ته هر حال ۾ لاهڻي نه آهي. ان ماءُ جيان، جنهن
وٽ ٻارڙن کي ڪارائڻ لاءِ ڪجهه به ڪين هيو ۽ کين آسري ۾ رکڻ لاءِ
ديگڙي ۾ پاڻي وجهي، چلهه تي چاڙهيو هائين ته ابا فڪر نه ڪريو ڇاڻ جو
ڪوهر ڪڙهي تيار ٿيا پوءِ ڪاٺي خير سان آرامي ٿجو. اسان به سڃا سگهيا
دلاسا ڏيئي پاڻ کي ۽ پنهنجي کي اوسيڙي ۾ رهائيندا ٿا اچون ته متان
مايوسي کين نهوڙي نه نٿي، بقول سهڻي شاهه ڀٽائيءَ جي ته:

”بک وڌائون بگرين، جوکي ڪندا جڇ،
طلب ته رکن طعام جي، اوتيو ڀين آج،
لاهوئين، لطيف چئي، من ماري ڪيو مڇ،
سامي جهاکي سڇ، وستن کي ويجه ٿيا.

علي احمد بروهي

13-1-87

پوء..... پوء اڪا ڪلي ويئي

عمر جا ٽيهٺ ڏاڪا پار ڪري چوھ جي چائنٺ تي بھتو هيس. سھڪندي ۽ ساهيون ڪندي چڙھ نڪري ويئي هئي. هاڻ تہ زندگيءَ جي سانجھي بہ اچي سھڙي هئي؛ پاسي واري مسيت کان ٻوياڙيءَ جي ٻانگ ٻڌڻ ۾ ٿي آئي. گھر جي اڳڻ وارن وٽن ۾ ڪانون ڪپرين ۽ جھرڪين جو چرپو متل هيو. پکي پڪڻ پنھنجي اکيرن ۾ ٿانڪا ٿيڻ لاءِ ڪنڀڙاٽيون ڦڙڪائي رهيا هئا. پاڙيسري گھرن ۾ ٻارڙن جو چوٻولو جھڪو ٿيندو رهيو. رات جي اونداهي ماڻھي ماڻ ۾ چورن جيان پنھنجي پيڻ تي سرڪندي اڳيرو وڪ وڌائيندي رھي.

آءُ پنھنجي ڪتوليءَ تي ڪٽل وھائو تڪ ڏيئي پنھنجي جڏي جسر کي ٿانڪو آرامي ڪرڻ لاءِ پاسا اٿلائي رھيو هيس. منھنجي گھر واري ڪٽ جي پيرانديءَ کان ڪروندڙي تي لپٽيل هئي. منھنجي پيرن کي پيڙون ڏيندي کيس ننڊ ڪڍي ويل هئي. گذريل ٽن راتين کان منھنجي ڀر نہ ڇڏي هوائين. تھل ٽڪور ڪندي پنھنجي ننڊ بہ زھر ڪري ڇڏي هوائين. صبح شام دوائون پياريندي دمر ۽ دعائون ڪندي ٿي گذريس. ڪڏھن وري ٿيڏي اک سان مون کي گھوري ۽ چٽائي ٿي ڏنائين. اهڙا نماڻا نئيڻ ڪڍي ٿي واجھايائين جو منھنجون اکيون بہ بي اختيار ڳوڙھن سان ڀرجي ٿي آيون.

مون جھڙي سودائيءَ سان نٻاءُ ڪرڻ ڪو چرچو نہ هيو. شاباس هجيس جو سڄا سارا تھہ سال مون سان گڏ ڪاتيا هوائين. پنھنجن ٻارن سان گڏ منھنجي انھن ٻارڙن جي ماءُ بہ هئي جي سندس پيٽ ڇڻيا نہ هئا. پر لوڪ لکا ڪڏھن نہ پئي تہ اڌ عيال کيس ڏاجي ۾ مليو هيو. مون تہ کيس هر وقت کيس مالا ڪندي ڏنو، جئن ڪا زر خريد ٻانھي يا پورھيت هجي! پر سدائين مرڪندي ۽ مشڪندي رھي. سندس پيشاني گھٽج ۽ گھٽج کان ٻارھو ئي خالي رھي. نہ فقط مون سان، پر مون واري سموري تھر سان، واھ

جوڳن ڏنا هوائين، جنهن ”وڙ“ لاءِ آءُ سندس ٿورائڻو هيس. هي برابر آهي ته مون کي جڻيو نپايو ۽ پاليو پين هيو. پر منهنجي ڏکڻ ڏولون جي پانگي پائيوار ته هيءُ ڀتاري هئي! ماڻهو الاجي ڪيئن پنهنجي شريڪ زندگيءَ کان بيزاري ڏيکاريندا آهن. منهنجو ته وار وار سندس احسان هيٺ دٻيل هيو.

کيس خبر هئي الاجي نه؟ جنهن جي ڄاڻ مون کي برابر هئي، ته وڇوڙي جي گهڙي ويجهڙي ايندي ٿي رهي. آءُ ماڻ مٿ ۾ سندس ميندي رتڙن وارن تي هٿ ڦيريندو رهيس. هونئن به آءُ ساڻس دل جو هر حال احوال اورڻ جو عادي هيس. پنهنجي زندگيءَ جي ساٿي سان ٻولاچاري ڪرڻ ”پاڻ سان پاڻ“ ڳالهائڻ برابر نه هيو ته ٻيو وري چاهيو؟ اڄ پهريون ڀيرو هيو جو مون کي خبر نه ٿي پيئي ته کيس ڇا چوان؟ کيس اهو اسرار ڪيئن سمجهايان جو آءُ پاڻ به پروڙڻ کان عاجز هيس!

”خيران!“ او خيران!“ مون پڻڪن ۾ ڇپ چوريندي چيو. ”تو کي اهو علم آهي الاجي نه، ته آءُ ترٽ توکي ڇڏي، ڪنهن ڏورانهين ڏيه اسهي رهيو آهيان. پنڌ اٿانگو ۽ سفر وڏو آهي. منهنجي مڙي، هن پيري تون شايد مون ساڻ هلي نه سگهين. توکي هتي ئي رهڻو پوندو، جتي هاڻ تون آهين. پر تون مون ساڻ فقط هي واعدو ڪر ته تون مون لاءِ روج راڙو يا ماتر هر گز نه ڪندين. مون کي اڃان به جلد وساري ڇڏج. جڻن اڳي پوءِ ٻيا سڀئي وساري ڇڏيندا. اهو ئي ته زندگيءَ جو ”اثر“ اصول آهي. وسارڻ جي ٻي معنيٰ آهي معاف ڪرڻ يا درگذر ڪرڻ. تڏهن ته ماڻهو ”ياد“ نه ڪرڻ تي ڳنڍ ڏيندا آهن.

ننڍ جي نيم مدهوشيءَ ۾ ”خيران“ تڏو ساه کنيو. جڻن ڪو ٻار ننڍ ۾ سڌ ڪا پريندو هجي. سندس آڏاس ۽ اٻاڻڪو چهرو جڻن ته ليلائي رهيو هيو ته ”نه وج.“ ۽ چئي رهي هئي ته،

”الله لڳ اهڙي وڃڻ جي وائي وات نه آڻ. مون کي رڻ ۾ نه رول. مون کي هٿ ڪنهن جي ايل ڇڏي ٿو وڃين؟“، ”منهنجا ساٿي، آءُ ان ڏيهه ڏانهن وڃي رهيو آهيان جنهن جي مون کي پاڻ ڪا ڄاڻ نه آهي. خبر نه اٿر ته اتي منهنجو خشر ڇا ٿيندو؟ مون ان ساڻه لاءِ ڏاڍيون عجيب ڳالهيون ٻڌيون آهن. پر اهي سڀ ڪهاڻيون آهن. جي ان ڏس ۾ وڃي چڪا آهن انهن ۾ ڪو واپس موٽيو ئي ڪونه آهي جو اچي احوال آوري ته اتي ڇا هيو ۽ ڇا

واپرايو!

ڪهر واريءَ کي سجاڳ ڪرڻ لاءِ ادمر ڪندي ڏنر ته منهنجو هٿ ڀاري ۽ بي جان ٿي رهيو هيو. ڄڻ ته پنڊ ڀاهڻ تي ويو هيس. پاسو اٿلائڻ جي ڪير پر لنگن چيو نه ڪيو. هاڻ ته هٿن جي حرڪت به باقي نه رهي هئي. ڀانڀي ويس، ته ”ٻڃائيءَ جي شروعات“ ٿي چڪي هئي، دل جو دل ۾ شڪرانو ڪير. هونئن به زندگيءَ جي ساٿيءَ سان موڪلائي ڪرڻ ڏاڍي ڏکي هئي. شڪر جو هونئن به زندگي ڏاڍي پياري هئي. ان ڪري پنهنجي مرڻ جو ارمان ضرور هيو. پر موت جو ڊپ ڊاءُ؟ هر گز نه. بلڪ آءُ ته موت لاءِ مدت کان منتظر هيس. ننڍپڻ ۾ ئي پنهنجي عمر جو ڳاڻاٽو ويهارو سال مس ڪٽيو هيم، هاڻ ته ٽيڻ کان به وڌ عرصو گهاري چڪو هيس. مون تي ۽ منهنجي دل دماغ تي عمر پر موت هاوي رهيو. ديوارين تي ”موت کي نه ڀلايو“ جا نعرا پڙهي ڪل ايندي هيم. ڄڻ ڪوئي موت کي به وساري ٿو سگهي! مون کي ته ويسارو ان ڪارڻ به هيو ڇاڪاڻ ته اندر ۾ موت ئي موت جو راڄ هيم. زندگي ته فقط نالي ماتر هئي يا وري بهانو. موت جي ويجهو هئڻ واري سوچ ۾ ئي هيس ته ڪلهي تي ڪنهن غئي هٿ هئڻ جو احساس ٿيم. جسم ۾ سيسرائيون ۽ درڙيون اڀرنديون رهيون. ڀانيم ته مور ڇا ٿيڻ وارو هيم. پر مزو اهو جو درد جو نالو نشان به ڪونه هيو. منهنجو ذهن صاف ڪم ڪري رهيو هيو. جو پڻ عجيب هيو. پيرن کان چيلهه تائين اڌ ڌڙ ته ڄڻ هيو ئي ڪونه. يعني اڌ ڌڙ کان ساهه نڪري چڪو هيو. ڇاتي به بي ساهي هئي. پر اچرج اهو جو پاڻ کي ڳالهائيندو ڏنر ٿوئي جو مون واري آواز کي آهت خير ڪي هئي.

”ڀلي آئين، جيءُ آئين، ملڪ الموت! مون کي سڌ آهي ته تون خير سان اچي سهڙيو آهين. آخر تون شرط کڻي وئين. آءُ تنهنجو گنيپڙ ڇهرو ڇٽيءَ ريت پسي رهيو آهيان هونئن به تون مون لاءِ ڪو اوڀرو ته نه آهين؟ مون توکي اڳ به ڏٺو آهي، پر پري کان. اڪثر پنهنجي مرڻينگ دوستن ۽ ماڻهن جي ويجهڙائيءَ ۾. هيل تائين ته آءُ هميشه توکي ”ڪاسائي ۽ جلاد“ ڪري پئي پڪاريندو رهيس. پر ڀانيان ٿو ته منهنجو اهو فقط ”وهر“ هيو ته تون پنهنجن گراهڪن کي چيچيلائي ۽ عذاب ڏيئي ٿو مارين. پر ان زماني ۾ مون کي زندگيءَ جو ايترو تجربو ڪونه هيو جو اڄ آهي. هاڻي ٿو پتو پوڃي ته

تون ڪيڏو نه مهربان ۽ رحمدل آهين. ” جو ڪجهه تون هڪ هٿ سان ڪسي ٿو وٺين اهو ٻئي سان واپس ٿو ڪرين. ” پاڻ کي ڳجهارتن ۾ ڳالهائيندي ڏسي ماڻ پڻ لڳي چاڪاڻ ته آءٌ سادو سودو ماڻهو آهيان ۽ ساڻي ٻئي وري مخاطب ٿيس.

”مون کي ته هي ڄاڻ به هاڻ ٿي پوي ته جنهن ڳالهه ماڻهن جي اکين ۾ خوف ۽ سندن سيني ۾ ٻوسٽ ٿي آندو اها ”زندگي“ هئي ۽ نه ”موت.“ يعني تون. زندگيءَ پنهنجي بچاءَ لاءِ واجهه ٿي وڌا ۽ ڳتا ٿي ڳوليا. سندس پٽ ڪو به ڦٽڪو پنهنجي بقاءَ ۽ حياتيءَ لاءِ هيو. جن ڪنهن ڏيائين ۽ جي لات، وٽ يا تيل جي کوٽ کان پوءِ ڪرڙيءَ جي ڇڳل پڇڙيءَ جيان ڦٽڪندي هجي!

”ملڪ الموت سائين! مون کي تو ساڻ مهاڏو اٽڪائڻ يا ملاڪڙو ڪرڻ جو هاڻ ڪو ارادو ڪونه آهي. جيڪڏهن تون ان زماني ۾ وارد ٿين ها، جڏهن مون ۾ جوش هيو ۽ رڱن ۾ گرم رت ٿي چوليون هنيون ته پوءِ اها بهي ڳالهه هئي. ان دور ۾ مون ۾ خاصي جوت هئي ۽ شايد ٿرڙائي ڪري مقابلي لاءِ سڀني به ساڻيان ها. هاڻ ته آءٌ ناستو ۽ نبل ٿي چڪو آهيان منهنجي ديد ويهجي ويئي آهي. منهنجو لنگ لنگ ساڻو ۽ دل ڪمزور آهي. فقط دماغ سالم اٿم، جو ٻڌائي ٿو ته هاڻ ويڙهه اچائي آهي. ان ڪارڻ آءٌ ڪٽوليءَ تي چپ چاپ ليٽيل رهندس. توکي جا ڪارروائي ڪرڻي آهي پلي ڪري وٺ. مون کي به هي ڏسڻ جي چورا ڪوري ضرور آهي ته تون پنهنجي ڪرت ڪيئن ٿو ڪرين.“ منهنجي تو ۾ عمر ڀر کان دلچسپي پئي رهي آهي. هي عرض ضرور ڪندس ته آءٌ ايترو ٻلوان يا ٻهلوان نه آهيان جيترو ٻاهرين ٻني ڍونگ رچائيندو پئي رهيو آهيان. آءٌ ڄاڻي ڄم ڪان ڊڄڻو ۽ ڊريوڪ آهيان. ان ڪري ساهه قبض ڪرڻ کان اڳ ۾ جيڪر به ٿي قطرا نشي واري دوا پيارين ته چنگوا. جنن آءٌ ننڊ ۾ غافل ٿي سمهي پوان ۽ تون مون کي ننڊ ۾ ننڊ ڏين. آها. ڪهڙو نه مزو ٿئي! جو آءٌ مري به وڃان ۽ مون کي خبر به نه پوي!!!

موت جي منهن تي مامتا ڏسي تعجب ٿيم. چپ چوريندي چيائين ته، ”تون بلڪ نه گهٻراء.“ آءٌ هونئن به ساه وارن کي بيپوش ڪري پوءِ پنهنجي فرض ادائي پوري ڪندو آهيان. تنهنجي ساه سهيڙڻ ۾ اڃان جهٽ پلڪ جي دير آهي. جي توکي ڪنهن مٿ مائٽ يا ملان کي ماڻهو موڪلي گهرائڻو هجي

تہ ڀلي اڃا ايتري فرصت آهي. هونئن ٻيا ماڻهو ته منهنجي آهت ٻڌندي ئي ملان کي نياپو ڪندا آهن.“

”ملان کي هاڻ گهرائڻ بيسود آهي.“ مون ڪنڌ ڌوڻ ڪندي چيو: ”هن حضرت مون لاءِ زندگيءَ ۾ ڇا ڪيو هيو جو هاڻي اچي منهنجي آخرت اچي ڪندو. مون لاءِ ته پڇتاءَ جي ويرم به وهامي چڪي هئي. پر تون ملان کي گهرائڻ لاءِ صلاح ڇا لاءِ ٿو ڏين؟ تنهنجي لاءِ ته ملان جو هئڻ يا نه هئڻ ڪا معنيٰ نه ٿو رکي. پوءِ تون ڇالاءِ ٿو اهي اڏا ابتدا ڏس ڏين؟“

”مون کي پنهنجي عمر ۾ جي ڪئي تي ڪو پڇتاءُ ٿورو ئي آهي. مون ته هميشه پنهنجي دل ۾ من جي پيروي پئي ڪئي آهي. آءٌ سمجهان ٿو ته منهنجي نيت صاف هئي. مون پوکڻيءَ جا ڪم به ڪيا. پر تڏهن ڪيا جڏهن عقل يا دليل جي چوڻ ڪڍ لڳس. منهنجو عقل اڪثر اُڀرو ۽ اندو هيو. جنهن نتيجي ۾ مون کي اڳيئي ڪافي سزا ملي چڪي آهي. باقي مون کي دل ڪڏهن به نه ڏوڪو ڏنو ۽ نه دغا ڪئي. هي برابر آهي ته مون پنهنجي اندر واري آواز جو قدر نه ڪيو ۽ سندس پڪار کي اڪثر لٽائيندو رهيس. پر وري به شڪر جو ضمير تي زنگ چڙهڻ نه ڏنم ۽ هر ويلي کيس ڌوئي پوئي اچو اجر و رکندو ٿي رهيس.“

”هونئن به آءٌ ڏاڍو خوش نصيب هيس. مون کي دشمن بلڪل ٿورڙا هئا. جن مون کي ڪو خاص نقصان ڪونه پهچايو. جن کي مون کان تڪليف پهتي آهي آءٌ انهن کان ٻانهون ٻڌي معافي ٿو منگان. باقي معاملو آهي منهنجي ۽ مالڪ ۽ خالق وچ ۾. ڪنهن ملان جو واسطو ڪهڙو؟ آءٌ کين پنهنجو منصف يا مشير مڃڻ لاءِ تيار ئي نه آهيان.“

آءٌ تو ساڻ شامل راءِ آهيان ته مون لاءِ چڱا ۽ مندا ماڻهو سڀ هڪ آچار آهن. موت مرڪندي چيو. ”منهنجي ڪنهن جي نيڪ يا بد اعمال سان واسطو ڪهڙو ۽ سچ پچين ته مون کي به اوهان جا ملان پسند نه ايندا آهن. هي اهي ئي ماڻهو آهن جن غلط پروڻگندا ڪري منهنجي خلاف ڌرتيءَ تي باهه ٻاري ڇڏي آهي. هنن مون کي پنهنجي خوف ۽ حراس ڦهلائڻ جو وسيلو ڪري استعمال پئي ڪيو آهي. هي همراه منهنجي معصوم چهره کي پوائتو روپ ڏيئي افواه ڦهلائيندا ٿا رهن ته آءٌ ڏاڏو هٿ ۾ کڻي گهرن ۽ شهرن ۾ لاٻارو وجهندو ٿو رهان. توڻي جو حقيقت هي آهي جو منهنجو نه آهي بهشت

سان واسطو ۽ نه ڪو دوزخ سان لاڳاپو. آءُ ته هڪ قدرتي عنصر آهيان ۽ بس!

”يلا يار ڪا ڀلي ڀار جي خبر چار ته ڏي. اڳلي جهان ۾ پڪي پڪڻ به آهن؟ چوپائي مال يا گگدامن لاءِ به ڪو وٽان گڻو شالا آهي يا وري سموري آراضي جنت ۽ جهنم وچ ۾ والاريل آهي؟“

”هاڻو. پڪي جام آهن. جتي فرشتا هوندا ته اتي پڪي پڪڻ هوندا. الله کي پڪي ڏاڍا پيارا آهن. تڏهن ته پنهنجن فرشتن کي پڪين جيان ڀر ڏنا اٿائين.“

اوهان جانورن لاءِ واڙو ٿا پڇو؟ ڪائنات ۾ قادر جون ڪروڙين ڪاڀائون آهن. وٽس رنگ ٻرنگي تاج محل ۽ شيش محل آهن. سندس اڻڳڻت آسمان ۽ ڌرتيون آهن. جيترا آسمان ۾ تارا ٿو پسين ايتريون ته ڌڻيءَ جون دنياڻون آهن ۽ سڀ آباد آهن. قدرت جي هر ڳالهه بي انت ۽ اتاهه آهي.“

”ڇڳو يار، ڏاڍيون ڪچهريون ٿيون. هاڻ ڀلي تون پنهنجو وار ڪر. توکي دير ٿيندي هوندي. مون تنهنجو خاصو وقت وڃايو آهي. آءُ تيار آهيان.“ مون اکيون ٻوٽيندي چيو. موت منهنجي وار ڪرڻ واري جملي تي اعتراض واريندي چيو ته ”مون ڪڏهن ڪنهن تي ڪو حملو يا چڙهائي نه ڪئي آهي. آءُ ته ماڻهن کي ننڊ ڏيندو آهيان. پر هميشه لاءِ.“

”آءُ وري ڪڏهن سجاڳ به ٿيندس يا نه؟ مون هڪندي سوال ڪيو. مون کي سوال جو ڪو جواب نه مليو. وري پڇا ڪير ته؟ ”يلا ننڊ ۾ ڪو خواب به ڏسندس يا ان تي به ڪا بندش يا پابندي آهي؟“

”هاڻو....“ موت مشڪندي چيو، ”اهو سڀ ڪجهه خواب نه آهي ته ٻيو ڇاهي وري؟ زندگي به خواب! جڏهن اک پٽير ته... واقعي ئي خواب هيو... ۽ سج کانو کن چڙهي چڪو هيو....“

سنڌي ٻولي

ڪو زمانو هيو جو هر هڪ جي وات چڱي وائي هوندي هئي. پٽ ڀائرن، ويڻ ڏيڻ ۽ گڻو لفظ ڪيڻ کان لنوايو ويندو هيو. اڪثر چڄي چڻي ڳالهائڻ لاءِ هدايت ڪئي ويندي هئي، ته بابلا سنڀالي اکر ڳالهائو ۽ جيتري قدر ٿي سگهي منو ڳالهائو. انسان ڪار زبانو آهي. ڪا مهل ڪهڙي، ڪا مهل ڪهڙي. ائين نه ٿئي جو اهڙي ٻولي ٻاڻي وڃي جا ڪنهن لاءِ ڪاٺي ثابت ٿئي. وڌيڪ وڌ ڪاوڙ آئي ته پوءِ به ”ٻيڙيءَ ٻڌا“ نه چئبو پر چئبو ته ”ٻيڙي تريئي يا ٻيڙي سائي ٿيئي.“ ڪارو منهن خدا دشمن جو به نه ڪري، چئبو ته ”اچو اٿس منهن ۽ نيرا اٿس پير.“ انڌي کي انڌو نه چيو ويندو پر کيس ”مٽي اگهاڙو“ يا ”ڏاڙهيءَ ڪوڙيو“ ڪوٺيو. هيءَ بي ڳالهه آهي ته اڳ واري ڪار هاڻي گئس ۾ داخل ٿي چڪي آهي.

مقصد هي هوندو هيو ته اگرو اکر مک کان نه نڪري ۽ ان سهائيندو ٻول نه ٻوليو وڃي. ٻولي اها، جنهن جي اکر اکر ۾ رس هجي، راز هجي ۽ رمز هجي. نانگ کي س، يا اڃان به ”ڪڪ“ چيو ويندو. ڏنگيل لاءِ چئبو ته ”ڪڪ سنگهيو اٿس“ جيئن نانگ جو ڌڙ مٿس غالب نه ٿئي. جن پوت جي اثر لاءِ چيو ويندو ته ”حساب“ ٿيو اٿس. مبدا غثبات جي نالي وٺڻ ڪري ٻارڙن ٻچڙن کي ڊيڇڙو نه ٿئي. ناپاڪ ۽ نحس نالن کڻڻ کان پرهيز ڪئي ويندي ۽ پليت جانور جي نالي کان به پاسو ڪيو ۽ کيس ”جهنگ وارو“ چيو ويندو. مبدا منحوس نالن کڻڻ ڪري بدسوڻ ٿئي. حاجت ضروريءَ لاءِ به اهڙا اصطلاح ۽ تمثيلي جملا استعمال ڪيا ويندا، جيئن ته جهنگ ڦرڻ يا وٺائڻ ڪرڻ. آلتڻ ڪرڻ ۽ ڦٽي ڪرڻ بجاءِ چئبو ته زمين، يا مٽي سنگهي اٿائين. مبدا گندي لفظ اچارڻ سبب ڪنهن جي دل نه خراب ٿئي. اهو اصول بيماري سيماريءَ سان به لاڳو هوندو هيو. تپ چوڻ کان عار ڪيو ۽ چئبو ته ”دشمن“ کي ”ڪوسو“ ٿيو آهي، يا دشمن طبيعت ٺيڪ نه اٿس. باقي عام

فهر جسماني رد عمل لاءِ سهڻا ۽ سدورا فقرا ڪتب ٿيندا. اوباسي آئي ته ”الله اڪبر“ اوگرائي آئي ته ”شڪر الحمد لله“ جي پنج يا چڪ آئي ته پوءِ ”جيءُ بسم الله.“

ائين به نه هو ته زندگي ڪا بي مزي يا خشڪ گهاري ويندي هئي. بلڪل نه، مذاق مشڪري ۽ چرچو يوڳ به جام هوندو هيو پر ڪنهن جي عيب جوئي يا ڏاڙهي پٽ، هرگز نه. قومن ۽ قبلن تي چيڙ ۽ ٽوڪ ٿڙي طم ٿيل هوندي هئي. دايا ليمي تي، ڊڪڻ وانگڻ تي، سيد سهڙ تي ۽ بروج متيري تي چڙهندا هئا ۽ خاصي خار کائيندا هئا. ڪنهن ٻڌي کي ڪراڙو سڏيو ته ڪاوڙ ڪندو ۽ چوندو ته تنهنجو پيءُ ڪراڙو، تنهنجو ڏاڏو ڪراڙو، ڄڻ ته ڪار جو جواب ڪار سان ڏيئي رهيو هو. پوندو ڪتي کي به نه ڏبو مبادا وڌيڪ چٽو نه ٿئي. هي برابر آهي ته وڏڙا هيٺ ڦيٽ ضرور ڪندا هئا پر رٿا مهڻا يا طعنا تنڪا نه ڏيندا هئا. هو پنهنجي ڌونڪ جاري ضرور رکندا هئا جا عمر جي تقاضا هئي، ليڪن اها عادت ادا ڪندا هئا هڪ عجيب نموني! چوندا ته ”الله توکي وڏو ڪري“ يا ”تنهنجي نانيءَ کي ڪوسو پٽ ڪارايان“ يا ”بيمه ته تنهنجا ڪن پٽيان.“

دعائن جي اڄ جيان سڄ نه هوندي هئي پر هر رخ ۾ دعائن جي ڇڄ ايندي ڏسبي هئي. ٻڌڙن ۽ پوڙهين طرفان ته ڄڻ دعائن جي ديڳ چاڙهي جڄ ورهائيو ٿي ويو. ”ابا مان گهوري ويڃانءِ، ابل مان توتان صدقي ٿيان. شل آڏڙو ٻڌڙو ٿئي. پنهنجي جواني سان جيئين. الله تنهنجوهٽ نه منجهائي. شال ڪوسو واءِ نه لڳيئي. ڏک ڏور، ۽ دشمن دفع ٿيندي. شل تنهنجو وار ونگو نه ٿئي. الله تنهنجو ساٿي ٿئي.“ وري جو ڪو پاڻي ڏينهن پهر جي سفر لاءِ سنڀريو ته پوءِ کيس مصحف هيٺان تي گهمرا ڏياري، سندس ٻانهن ۾ امام ضامن ٻڌي، دستگير جي باس باسي پوءِ اسهن جي اجازت ڏيندس. ۽ پوءِ به سندس ڪي دعائن جي تنوار جاري رهندي. ”جاڏي پير تاڏي خير“ سڀ سٺائي. مولا مدد. دعا جو دائرو به فقط پنهنجن تائين محدود نه هوندو پر اهي دروازو جڳ لاءِ کليل رهندا. ”يا رب خير، هندو مسلمان جو خير!“ نيڪ نيتيءَ جو معراج ته ڏسو، جو اڳ ۾ هندو پوءِ مسلمان جو خير!

الله جو نالو وٺبو ته عزت ادب ۽ الفت سان، ورنه صرف اشهد اگر ايري ڪري اشارو ڪيو ويندو ته ”کيس خبر، ڀلي ڪندو، شل ٻاجه پوندس.“

وڌڙا رستي ويندي گهڻيءَ ۾ ڪاغذ ٽڪر ڪريل ڏسندا ته ڪٿي چمي اکين تي رکي پوءِ ڀتين ۾ کيس محفوظ ڪندا ته، مبادا مٿس الله جو نالو لکيل هجي ۽ ڪنهن جي پيرن جي لٽڙ ۾ نه اچي. الله جا صفاتي ۽ سرڪاري نالا نوانوي، پر سنڌيءَ ۾ نه حد نه حساب، سڀ سڀاجها ۽ باجهارا نالا، ڍڪڻهار، بخشهار، پالڻهار ۽ ڏيڻ وارو ڏاتار. ”شاه“ جي گنج ۾ وري عجز ۽ انڪساري سان گڏ پيار ۽ پريت جو اظهار، جن ڪو الله آڏو ويٺو اندر جو احوال اوري، ”صاحب ۽ سائين، دوست ۽ دلدار، پريم ۽ پرين.“ محسوس ائين پيو ٿيندو جن ڪا ماءُ پنهنجي سڪيلڌي کي مٺڙا مٺڙا ڪري پيئي لولي ڏئي. ساڳيو سڪ ۽ قرب جو ناتو مديني جي مير سان ڳنڍيو ويو. هر مداح ۽ مولود عبادت الاهيءَ جو حصو، خاص طور ”احمد ڄام اجهو ۽ ڀلا ڄام هن غلام سندن سوال سنج تون.“ اهڙي نوڙت نياز ۽ عاجزي کي اوليائن کان ويندي سيدن، پيرن ۽ فقيرن تائين وسيع رکيو ٿي ويو.

ڏسڻ ۾ هي ٿو اچي ته سنڌي دنيا جي اڪيلي زبان آهي جا الله سان پنهنجو ذاتي رشتو ۽ رستو قائم ڪري سگهي آهي جا وسعت ۽ وصيقت ٻي ڪنهن ٻوليءَ ۾ ملڻ مشڪل آهي. درباري آداب ۽ دعا سلام جا نمونا ته هر ٻوليءَ ۾ ميسر آهن پر منجهن مناس ۽ احساس جي اونهائي ۽ خيال جي گهراڻي خير ڪي آهي. اڳ ته آءُ سمجهندو هيس ته فقط ڀٽائيءَ جا بيت ”آيتون“ آهن پر هاڻ مرحوم احمد ملاح جي سنڌي تفسير پڙهڻ بعد اڪيون ٿيون ڪلن ته هن ٻوليءَ جو هر ٻول عارفانو ۽ هر اکر نور نامون آهي. مون کي ته هاڻ هي شڪ به ٿو پوي ته عربي دراصل اڳوڻي ۽ پراڻي سنڌي آهي جا الله کي وڻي ويڻي ۽ پوءِ پنهنجي ڪم ڪيڏ لاءِ ڪتب آندائين. الله نه ڀلائي ته ڏاڏو آدم به سنڌي هيو. گهٽ ۾ گهٽ سندن ڀاڻ ۽ پڇڻا ته ٻيئي سنڌين جهڙا هيس. پوءِ هيءُ پڪ نه آهي ته سندس مٿي مهراڻ مون ڪنيل هئي يا وري کيس نيڪاليءَ بعد موهن جي دڙي مٿان لاٿو ويو هيو جتي ”آدم ڄام ۽ ڄامل“ ”ڀاڻ ۽ جوڻس“ ٻنهي جي شڪل جا پتلا لڌا ويا آهن، جن کي اڄ ڪلهه ٻاڻو ۽ نچڻي سڏيو وڃي ٿو.

اڄ اهي سڀ املهه اهڃاڻ ۽ آثار مسياريا ۽ متبا نظر اچن ٿا. ٿي سگهي ٿو ته منهنجو اندازو غلط هجي. الله ڪري ائين هجي. پر ڏسجي ائين پيو ته اسين مٿين تي موهجي پنهنجو اباڻو ورثو وڃائڻ وارا آهيون. اسان ٻين اڳيان سرخرو ٿيڻ خاطر پنهنجي لطيفي لات لنوڻ بجاءِ ڀانت ڀانت جي بات ٿا بڪون. اسان جي گهڙي گهرن ۾ اسان جي ”امڙ ڄامل“ جو هلاچو ۽ هل

خيرڪي ٿو ڏسجي. البت تاندي لاءِ آيل بورچاڻين جو غوغاءُ گهڻو ٿو ٻڌجي. اسان ته هر دور ۾ پراڻن کي پنهنجو ڪرڻ لاءِ وڏا وس پئي ڪيا آهن. ڇو ته اسين تند ٻڌڻ وارا ڪوري آهيون ۽ ڇڻڻ ته اسان ماڳهين سڪيو ئي نه آهي. اسين ميل ميلاپ جا ڪوڏيا آهيون پر ڪو اڳيرو به نه ٿئي. ورهين کان ان آس ۾ پاڪر جهليندي هان ته ٻانهون به ٿڪجي پيون آهن. سالها سال گڏ رهندي به اڃا سوڌو ڪو پاند يا ”پلو“ پاڻ ۾ نه ٿو ملي. پوءِ ڇو نه پنهنجي ٻاريون ۽ ”اڻڻي گهوٽيون“ ته ڪجهه نشر ٿين. گهٽ ۾ گهٽ غم ته غلط ٿيندو!

هن ڏس ۾، خوش نصيبيءَ سان، ڪجهه ديدور ۽ دردندون طرفان سنڌي علم و ادب جي سال ملهائڻ لاءِ سانباها ٿي رهيا آهن. سٿي لطيف جي سهاري هيٺ ادبي اجتماع سڌائڻ سان الله توهار ڪئي ويندي. ڀلاري ڀٽائي سان بسم الله ڪرڻ هڪ عظيم ڪاميابيءَ جي علامت آهي. هونئن به ڏسبو ته سنڌ هلي ئي ٿي آسري الله جي مهابي، مٿڙي مرسل جي ۽ صدقي شاه ڀٽائيءَ جي، جنهن نه فقط سنڌيءَ کي سنواري سينگاري اڇو اجرو ڪري پنهنجي بي بها ابدي سرمايو پڻ ڏيئي اسان سڀني کي ست ۾ سرخرو ڪيو ۽ اوچي ڳاٽ ڪنڌ ڪڏڻ جهڙو ڪيو، پر سنڌ جي سڪڻ سٿائي لاءِ جو دم جيئندو رهيو، هر دم ڌڻيءَ در ٻاڏائيندو ۽ دعائون پندو رهيو. الله پاڪ شال ڀٽائي گهوٽ جو عرض اگاهائي ۽ اسان جڏن ۽ ڏڏن کي ان لائق ڪري ڇڏيو سندس سڪ ۽ صلح جو نياپو ساري جڳ جي گهر گهر ۽ جهنگ جهنگ ۾ روشن ڪريون - آمين.

هونئن به جڏهن الله آدمين کي اکيون ڏيندو ۽ کين اکين ۾ ديد ۽ دلين ۾ اخلاص ۽ انسانيت ايندي، ته سڀ ننڍا وڏا ڪڏجي ميڙ ڪري اچي پٽ پيڙا ٿيندا. پوءِ سڀ گڏجيءَ گڏ ٻڌڻ ڪري، ٻئي ٻانهون ٻڌي، لطيف سائينءَ سامهون سٿن هڻندا ۽ سوال ٿيندا ته ته اسان جو شاه اسين غلام تنهنجا هاڻي مڪر ڀلائي پاڻ ته اسين پڻ پڙهڻ پڙهڻ ڀٽائي پنهنجو منهن مونن مون مٿي کڻي اسان کي هڪوار ڏسي مرڪندو ته ڀليل ڀٽڪيل ڀلجي وري به پاڻ آيا آهن. کيس ياد نه هوندو ته پاڻ ئي راه ڏسي هوائين ته ”ليلان ليلانچ ۽ جي ليلائي نه لهين تان پڻ ليلانچ“ اسان جا سڌڪا ۽ سڌڙا سٿي، اسان کي آڻت ڏيندو ۽ اسان هيئن سان همراھ ٿي ان لاءِ هٿ ڪڍندو. آخر نيٺ اسان وارو سڄ به ته ڪڏهن اڀرندو.

سنڌي لوڪ ادب

لکڻ ڏاڍو ڏکيو. ڪا اڪ جي ماڪي لاهي ته ڪانهي. رک جا چڻا چڻا آهن. وري اچي تي ڪارو لکڻ. الله جي پناه. ڪا مهل ڪهڙي ڪا ڪهڙي ڪهڙي. متان ڪڏهن قلم وهي وڃي. يا وري ٽاڙجي ايتو وهي وڃي. سندس ڌار تيز ۽ تڪي. نوڪ ڇهنبياري. جهڙي بڙجي. الاجي ڪهڙو ممڻ مچائي. ڪنهن کي هندائو لڳي وڃي. متان وڃونءِ جو ڏنگ ٿي لڳي. يا سڙه جو ڪندو ٿي ڇڄي. يا هڻ ڪڻ ثابت ٿئي. پوءِ ڪل مون دل ٿي پوي. اڳ ته هوندو هيو سر بچاءُ جو بهانو. ته لکڻ وارو ٿو لکي. ماڻهو هوندا هوا سادا ۽ ايمان وارا. پٽ جي رهجي ايندي هئي. هاڻ ته آهي نئون زمانو. سڌريل ۽ ترقيءَ جو دور. مورڳو لهراءِ پري. مون کي ڪهڙي سگهه لکڻ جي؟ آءُ پاڻ دم اڌ جو مهمان. اوڌر جي ساهه تي جنهن جو گذران. مون کي ته قلم هٿ ۾ ڪٽندي به لڱ ڏڪن. آءُ ته اوباسي ڏيندي به ڪنهندو آهيان. متان اڌ ۾ اچي ڪڙڪو ڪري. هڻي ڏاهي نه وجهي. موت ڪو مهڻو نه آهي. پر ماڻهو ڇا چوندا. اڌ وات ڦاٿل ۽ تارا ڦوتاريل. متان چوڻ ته ڳنڍيريون ڪاٽيندي مٿو. ڪنهن کي ڪهڙي خبر ته ڏند آهن ئي ڪونه.

وري جي نه لک تڏهن به وٺل. آخر ماڻهو آهي ڪهڙي درد جي دوا؟ جو پڙهيل به آهي، تجربو ۽ دل ۾ تڙپ به اٿس. تنهن هوندي به هو اهڙو رستو نه ٿو ڳولي ڪڍي، جنهن وسيلي هو پنهنجي علم آزموده ۽ عشق کي ماڻهن جي خدمت ۾ سڙائي. اسان وٽ اهڙا اڻڳڻت ماڻهو آهن جي پنهنجي ديس لاءِ راهه ڳوليندڙ آهن. پر رتوڇاڻ ۽ انقلاب وسيلي نه. پر تواريخ جي سيلاب ڏس ۾. پنهنجي پاڻ سنوار ڪندي. ۽ ايمان اٿم ته جڏهن اندر جو ترورو وڏي لات ڪندو ته ان سوجهري ۾ واٽ پسبي. جڻن چوڏهينءَ جو چنڊ ڏسبو آهي. ان روشنيءَ جو شعاع اڃا سوڌو اسان وٽ نه رسيو آهي. اوسيڙي ۾ لکين مرد، زالون ۽ ٻار آس لڳايو بيٺل آهن. آءُ به انهن مون هڪ. پوءِ لکجي

نه نه پيو ڇا ڪجي. آخر دود ڊڪائڻو آهي، جئن دونھون ڏسي سمجھن ته اتي به ٿي ٻري. شايد ڊيگ ٿي پڇي. يا ڪو ڪنو ٿو رجھي. پر اهي ڪنا چاڙھين ڪونڌ. جئن شاه چاڙھيو سچ جو. چلھ تي چاڙھي ڊمي ڇڏيائين. ته مر پيو اٻري. وري ڀارت به ڪري ويو ته:

”سڙي سارو ڏينھن ٻاھر ٻاڦ نه نڪري.“

پر درازن جو درويش ھيو مست السٽ. پيو وري سڌيائونس ”سچل“.

ھرڻي اڳيئي ٺڄي وري ٻڌائونس گھنڊڻي. ڍڪڻ لاهي ڊمبھو هڻي بيھي رھيو. ڪنو شاھ چاڙھيو. ڍڪڻ سچل لائو. ترو اسان سين جو نڪري ويو!

سچل کان اڳ به سچ ھيو. ھروڀرو اھڙي اوندھ به ڪانه هئي. پر سچ جو قدر ھيو. کيس سيني ۾ ساء جيان سانڍيو ويندو ھيو. نظر بد کان بچايو ويندو ھيو، جيئن ناڻي کي چورن کان. پر سچ کي آھي سوجھرو، پيو باھ جيان تجلي ڏيندو، باھ به بنان دونھين واري. جيئن سون، پر الاجي چو! سچ وٽو ڪنھن به کي ڪونه. ڪنھن کي مرچ ٿي لڳو ته ڪنھن کي مڇ. سچ چوڻ ته اڃا به جئن تنن ۾ ٻڌڻ لاءِ ته گامون سچار به تيار نه ھيو. سچ ته بيٺو ٺڄ. الاجي ڪھڙي زماني ۾ ھيو. اسان ته ھر سچار کي سوليءَ چڙھندي ڏٺو. سچ ته نه پر اسان خالي ٺڄندي به ڪونه ڏٺو. سواءِ سليمان شاھ جي. اھو به چير ٻڌي ٿي ٺڄيو. آخر وچ به ڪڏندي آھي ڪلي آھر. ڪنھن جو قلعو قائم ھجي ته ڪو ٺيڻگ ڏئي. هاڻ ته اھي قلعا ۽ ڪلا سڀ ختم ٿي ويا. هاڻ ته ڪلا ئي نوان نڪري پيا آھن. اڄ ماڻھو گھري ٿا وٺن، اڳ شرمائيندا هئا.

سڀ ڳالھيون ڳڻي ڳوتي صوفين سچ لاءِ بچاءُ جي ڳولا ڪئي، وچان واھ ئي انوکي ايجاد ڪئي. سڌي سنواري سچ جي پچر ئي ڇڏي ويئي. گھوربو اھو سون جو ڪن چئي. ڪن ته ٻن پيو هتي مورگو سر ٿي ويو. سچ تي ڪڪ رکي کيس ڇمڙا پوش ڪيو ويو. جئن ڀاڀوڙا پوشاڪ ڪري پڪي ٿي ڦاسايا ويا. پوءِ ڳجھارتن ۾ ڳالھيون ٿيڻ لڳيون، ڪنھن سيند ۾ سسئي ٿي ڳائي. ڪنھن مام ۾ مومل، ھر هڪ هڪ ڪو جو ٿي ڏٺو پر بيڪاٽ ٻن جو ھيو. چيائون ته سڌ جو پڙاڏو ھيو. هوا هڪ ۾ ٻڌڻ ۾ به ٿيا هوا. ٽيڙيءَ وري ٿي ٿي پسيا. وايون ۽ ور هڪ ۾ هوا ۽ ڀاھو ٻئي پار. چيائون بيت پر ٻڌايائون ته آيتون ھيون. جن ٻيڙين جو ڪم به ٿي ڏٺو. من کي

ڪن کان وٺي ويون ٿي پرين جي پار. هر بيت جو اڪري ارت هڪ هيو. اندروني معنيٰ پي. پوءِ انهيءَ وائي ور ڪو سمجهي سڃيڏنو چوي!

پرولين ۽ پهاڪن جا پاها گوليندي استادن جو بند رلي ويندو هيو. سڄ جي اهڙي لڪ چپ کي ”هنر“ بڻايو ويو. جنهن کي ”سينگار“ به سڏيو ويو. پوءِ ڪڏهن ان کي ”ڏور“ چيو ويو ۽ ڪڏهن ”ڏهس“ اهڙن اشارن ۽ رمزن تي سڄ جو سندرو ٻڌو ويو. حق جو ڪلمو به چيائون ۽ لڪ لڪاءِ ڪري سڄ جو پڙدو به رکيائون. چي پائي نالو ڇا ٿي؟ چي وانگن مل. واه جو پائو نالو رکايو اٿيئي. نالي جو نالو ۽ تيوڻ جو تيوڻ! وري مزو اهو جو وقت جي ٿاڻي ۽ صوبه دارن جي وٽ پڪڙ کان به بچي ويا. کين ڄاڻ هئي ته ڏاڍن وٽ هئي فقط لٺ. سندن لٺ کي هٿا به مٿا. پر ڏاڍي جي مٿي جيان اهي ٻيئي مٿا به هٿا عقل کان خالي. ڏاڍن سمجهيو ته واند مل وينا ٿا وندر ڪن ۽ ڏور جا بيت ڏورين. سڄ جي اهڙي ”ڍاڪئون ۽ ڍڪڻ“ واري سرمايي کي صوفين پنهنجو ورثو بنايو. پوءِ جي سگهڙن ان کي پنهنجي روحاني ورونه جو وسيلو ڪري ناهيو. اهڙي پرده پوشيءَ ۾ سندن پٽ رهجي آئي. ٻي حالت ۾ کين خبر هئي ته سندن ڇا حشر ٿيو هيو.

ڪجهه عرصي کان پوءِ سگهڙن جي اهڙي وندر کي وري وڏيرن ورسايو. پر نهايت نرالي نموني. هنن سينگار کي سياست سڏيو جا دراصل انساني جياپي جي سائنس هئي. پوءِ هر ٺڳيءَ جي ٺاه ۽ هر دوکي دولاپ کي سياست جو ڀاڱو بڻايو ويو. اليڪشن آئي ٺاڻو وٺي ”هٿ ڪنيو“ ته ڪو ٻين کي ”وبهاري“ پاڻ ٿي ”ٻيڻو“ پوءِ چار باشو تماشو ۽ بوکڙو ساڻ ڪري وڏيرو ”ورڪ“ تي نڪتو. ڄڻ اڳ ڪنهن جو ڄاتل سڃاتل ئي نه هيو. سڀ سان پاڪر ۽ گرائيڻيون. ڄڻ ورهين جو وڇڙيو ئي مليو. رٿو ٿي پرتو. سالن جون عذر خواهيون ۽ پاهت ڏنا ويا. سندس گهر ۾ جتان اڳ نانگ ٿي نيرانا نڪتا اتي دستر خوان وڇايا ٿي ويا. پيرن جا اعلان، سچن سيدن جا سلام ۽ سجاده نشين جا فرمان سڀ سندس حق ۾. وڏيرو ووٽ لاءِ واقعي ئي وڏي قيمت ٿي ڏني. وعدا انجام اڪرام ان کان الڳ. ”هڪ ڀيرو مومل ماڻڻ ڏيو پوءِ اسان جا ڦاڙها مارڻ ته ڏسو.“ اهو ڪنهن کي به ڪونه ٿي ٻڌايائون ته سندن اصلي پيٽ جو سور ڪهڙو هيو؟ جي خلق خدمت ڪرڻي هئي ته ان لاءِ لڪ ڇا لاءِ ٿي لٽايا ويا؟ خلق خدمت لاءِ ڪنهن ليسڻ جي ضرورت ٿوروئي

هئي؟ بگهڙن رين جو ويس ڌاري کين ويساه ڏياريو. وطن جي حب، قوميت ۽ خلق خدمت جو جوش سندن پاڇن مون اڀري ٿي نڪتو. هو اسلام جو بول بالا ڪرڻ لاءِ ميدان ۾ ڪڏهن ڪاهي پيا هئا. اهي ڏٺا ۽ گشا پٽ هئا! وڏيري جو هنر ڏور ۽ ڏهس!

سموري سيڙپ هئي اليڪشن لاءِ. اصلي ڳالهه هئي ڪرسيءَ جي، سرڪاري ۽ قومي خزانہ لٽڻ جي، پرمتن ۽ پلاٽن هڙپ ڪرڻ جي، سڀ ڪجهه بهاري پنهنجي ڀڀ ڀرڻ جي. سڀني چورن ۽ ڦورن جي پاڻ ۾ ٻڌي هئي. ڪنهن به ٻڙڪ ٻاهر ڪڍڻ لاءِ چپ نه ٿي چوريا. جڏهن کڻي آيا خير سان ته دنيا ئي نرالي هئي. وڏيري جي لوڏ. مڇ جو مروڙو ۽ ڀڳ جو پير ئي پنهنجو هيو. ڄڻ منجهانس ماڻهپوئي موڪلائي ويو هيو. هو اسيمبلي ميمبر هيو. هاڻ هو زمين کان به هٿ مٿي ٿي اڏريو. هو حڪومت هيو. سنڌ گورنمينٽ هيو. پوءِ وڏيري پنهنجي سيڙايل موڙيءَ جي اڳاڙي شروع ڪئي. گڏيل وياج سان پرمتون ۽ پروانہ. ڪوٽڙيءَ کان ڪراچيءَ تائين جي به ڪارخانہ هلي رهيا آهن تن جون پرمتون وڏيرن وڪيون. ڏسڻ ۾ ته هي فقط ڪاغذ جي مٽا سٽا پر قيمت واري. ڪنهن ويهه لک ورتا ڪنهن ٽيهه. گهڻو ڪري پرڏيهي ناٿي ۾. ڪنڊ اناج کان ويندي موٽر لارين جي ڪوٽا تائين سودا ٿيا. ڪنهن ڪوآپريٽو سوسائٽين کي ڦري سندن اڌ منهن ڪارو ڪيو، ڪنهن زراعت جي بهاني قرض کائي سڄو، پر هر هڪ هر هارو ڪيو، سواءِ ڪنهن هيڪڙ ٻيڪڙ حلالِي جي. جن کي اڃا سودو چريو ٿو سڏيو وڃي. پوءِ پلاٽن تي مارو پيو. پرمتون ته مٿيون پري پر پلاٽن جون جهوليون وڪامنديون رهيون. جڏهن اهو دور ويو ته اڄ ڏينهن سودو ماڻهو جن جي هوڙ هريل هئي سي سڀين نه ٿا ڏسجن. جنهن کي رستي ويندي پاڻ سان پاڻ ڳالهائيندو، آڱريون ڳنڍندي يا گونهن مانا تقيندي ڏسو پڪ ڄاڻو ته پرمتن ۽ پلاٽن واري دور جي ڪل ٿريل اٿس.

ائين به نه آهي ته ڪو اهو دور ختم ٿي چڪو. هاڻ وڏيرو سڀ ورق وساري نئين سبق جي سوچ ۾ محو آهي. يا اڄ هو عام ماڻهن جي پلائيءَ لاءِ هٿ پير هڻي رهيو آهي. جئن به ٻيڙهيو اڳ سندن وڏڙن پاڻ ملهايو. ڪن مدرسا ٺاهيا. ڪن مسافر خانہ ته ڪن لئبريون. خلافت تحريڪ سندن ڪنڌي تي هلي. سنڌ مدرسه ۽ الوحيد جهڙا ادارا سندن سرماڻي تي زنده رهيا.

اسان پارا اڻڳڻت بي سهارا سندن خرچ تي پڙهي روزيءَ رسيا. پوءِ الاجي ڪهڙي اتر واءُ گهلي؟ سندن پوين کي ڪو پٽ پارا تو مليو يا پاڻهرو کين ڪنهن ڪاريءَ کاڌو. اڄ سندن اکيون ٻوٽيل ۽ گوڏا پنهنجي پيٽ ڏانهن ورتل آهن. سندن ناس پتو ٻڌل ۽ اکين مون حياءُ جا ڳوڙها غائب. هاڻ هو لاهي پائي بي حياتيءَ تي سندرو ٻڌي بيٺو آهي. دنيا ۾ ڇا پيو واهي واپري، پنهنجو ملڪ ڪهڙي بنگلي سان اچي لڳو آهي. اها خبر کيس خيرڪي آهي. هو نشي ۾ الوٽ. اڳوڻي ڇاپ مارڪو فقط ضلع ڪائونسل جي چيئرمين ٿيڻ جي شوق ۾ به ويٺو ڪروڙ روپيه ڏکڻا ڏئي.

هاڻ ڏسڻو هي آهي ته ان بيمار جو علاج ڪهڙو؟ پاڻ ته ويٺو درياه ۾ ڪڍي. اڄ نه ٻڌي سڀان ٻڌي. آهي فقط ڌڪي سنڌي دير. پر اڪيلو ٿورو ئي ٻڌندو. اسان سڀني کي به ساڻ گهليندو. ڇاڪاڻ ته اسان جي سماج جو آهي رئيس عضوو. پوءِ ڀڳل ٻانهون ڳچي ڳل لڙڪاڻيون آهن، ڪي وڏي ڪونه ڇڏيون. طعنا تنڪا مياريون مهڻا انهن مون ڪجهه به ورنڊو. نوڊ کي خوار، ملامت ڇا ڪندي. باقي رهيو آهي اسان وٽ هڪ آخري نسخو. اهو به اسانجي ثقافت ۽ وڏڙن جو ورثو. ڇو نه ان علاج کي به آزمائي ڏسون، ڪڪ هيٺان لڪ پيو آهي. من نه من ٿڪيون فرق ڪن ۽ لايو سڃايو ٿئي.

ڪو زمانو اڳ سنڌ ۾ هڪ نهايت عمدو ۽ سهڻو رواج عمل ۾ هيو جو دنيا جي ڪنهن به ٻئي ملڪ ۾ نه هيو ۽ نه آهي. اهو هيو ”ميٽر“ ڪرڻ يا ”ميٽر وٺي وڃڻ“ هيءُ ميٽر ان ميٽر کان اڳ آهي جنهن جو مقصد هيو ماڻهو گڏ ڪرڻ جڻ وانگار، چيڙ يا بيگر لاءِ، هن ميٽر جو مطلب هيو ”آخري علاج“، جڏهن ٻيا حيل و سيل ختم ٿي چڪا هجن. هن قسم جي ميٽر کي تڏهن استعمال ڪيو ويندو هو، جڏهن ڪوبه ظالم هٿ يا هوڏ تان هيٺ نه لهي، ڪو ڊاڪو ڌاڙيل يا چور چوري واپس نه ڪري، يا ڪو هٽيلو حاڪم ڪنهن ڏاڍائيءَ لاءِ ڪمر ٻڌي بيهي. ميٽر کي هن زمين تي قدرت حاصل هئي ۽ ميٽر موتاڻ جي معنيٰ هئي قهار جي قهر کي ڪاٺي ڏيڻ. ميٽر لاءِ فقط هي اکر چوڻا آهن ”ته اسم الله ميٽر ڪئي آيو آهيان يا ڪلام الله ميٽر اٿيئي يا نياڻي ميٽر اٿيئي.“ نياڻيءَ کي سنڌ ۾ ستن وسيلن سمان سمجهيو ويندو آهي. ڪڏهن ته ڪنهن کي کاڌي هٿ رکي فقط اچي ڌاڙهيءَ جو واسطو ڏيئي به ميٽر ڪئي ويندي آهي. ڪنهن به معنيٰ بي مقصد ۽ سچ لاءِ. سنڌ ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻه

وڌيرون جنگيون اهڙيون ٿيون جي ميڙ وسيلي بند ٿيون، جيئن هالاڻي واري
 ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن واري لڙائي، ٻي جوکين ۽ ڪرمتين واري چوڪنڊيءَ جي
 جنگ، ٻنهي جنگين هلندي هڪ سيد ڪلام الله ۽ چار نياڻيون ساڻ ڪري
 ميدان ۾ ميڙ وڌي ۽ ٻنهي طرفين رتو چاڻ هڪدم ختم ٿي. سنڌ ۾ اڄ سوڌو
 ميڙ ڪنهن نه موٽائي، پر جنهن موٽائي ته اهو تتي تائين تباهه ٿي ويو.

اسان جي وڌيري لاءِ فقط اها ئي آخري واھ ۽ اڪيلي راهه وٺڻ ”ميڙ وٺڻ
 وڃڻ“ جي رهي آهي. اها ميڙ وٽس ضرور وٺي هلڻي آهي پوءِ اڄ يا سڀيان. اڄو
 ته اسين سڀ مٿن تي وسيلو کڻي سيد ۽ نياڻيون ساڻ ڪري هلون وڌيري وٽ
 ۽ ٻڙ کڻي. اسان کي نه سندس ڌن دولت ڪپي ۽ نه ئي سندن وڌيرپ، فقط هي
 ۽ اهو ته هو پاڻ کي ستاري ۽ سنواري ۽ پنهنجي امڙ سنڌ، سنڌو ۽ سنڌيءَ
 جي ساڃاهه رکي ۽ بس.

29 اپريل 1982ع

سنڌ جون رسمون ۽ رواج

”ميڙ“

سنڌو سڀيتا هزارها سال پراڻي آهي، جنهن جا ڪجهه آثار ته دڙن جي زمين دوز خزانن ۾ محفوظ آهن ۽ ڪجهه وري سماجي زندگيءَ جي روزمره وارين روايتن ۾ پوشيد ه آهن. سنڌ وارا دڙا ته ڪي ليٽ جي ليٽ ۾ اچي لڌجي ويا ه ڪي سمر ۽ سيڪ جو ”پوڄن“ ٿي رهيا آهن. اڳوڻي ايامن جا باقي يادگار وڃي بچيا آهن، رسمون ۽ رواج، جن کي نه مذهب مٽائي سگهي ۽ نه زماني جو انقلاب. هي ممڪن آهي ته قديم روايتن جي جڻاءُ ۽ بقاء لاءِ هتي جي رهاڪن جا فطري لاڙا ذميوار هجن. ڇو ته اسان وٽ پنهنجي وڏڙن جي ورثي ۽ اباڻي روايتن کي قائم رکڻ ۾ عزت ۽ شان سمجهيو ويندو آهي.

هي برابر هي ته اڄڪلهه جي فئشن جي فضا قديمي روايتن جي حق ۾ هاجيڪار ثابت ٿي رهي آهي ۽ خاص طور شاديءَ جا گهڻا ساٿ سڳن ۽ غميءَ جون اڪثر رسمون ته پوين پسان ۽ هڏڪين ۾ آهن، پر تهذيب جي اها تباهي شهري ماڻهن تائين محدود آهن. جيستائين پهراڙين جو تعلق آهي ته سندن عزت ۽ غيرت ۽ قوميت وارين روايتن جي حال احوال، ڪچهري ۽ پٽ برادريءَ جي ريتين رسمن ۾ ڪا ڪمي پيشي نه آئي آهي. شايد اهو ئي سبب آهي جو سنڌ جي ثقافت جڳ کان نرالي سدا باغ بهار ۽ ”اڳي کان اڳري“ زندهه رهندي ٿي اچي. ڇاڪاڻ ته سندس سرچشما ۽ رکوالا ڳولڻا آهن.

”ميڙ وجهڻ“ يا ”ميڙ وٺي اچڻ“ سنڌ جي هڪ قديمي روايت آهي جا سواءِ سنڌ جي دنيا ۾ ڪٿي به ٻئي هنڌ وجود ۾ نه آهي. ميڙ سنڌي ٻوليءَ جو لفظ آهي جنهن جي اڪري معنيٰ آهي ماڻهن جو مجموعو يا ماڻهن کي هڪ هنڌ گڏ ڪرڻ. استعمال يا عمل ۾ ”ميڙ“ هڪ اهڙي روايت آهي جنهن وسيلي ڪنهن ماڻهوءَ تي ”زور ڀريو“ يا ”اثر“ آڻي اهڙو مقصد يا مطلب پورو ڪيو وڃي، جنهن غرض خاطر ”ميڙ“ آندي ويئي هئي. ان لحاظ کان ميڙ مان مراد

آهي، واسطو وجهڻ، ڊوهي وجهڻ، منٽ ميڙ ڪرڻ يا اسر يا قسم ڏيڻ. ميڙ لاءِ عام تاثر هي آهي ته جنهن ماڻهوءَ کي مڃائڻ لاءِ ميڙ آندي ٿي وڃي ان کي ”ميڙ“ جو مان رکڻو آهي ۽ مهت ڏيڻو آهي. ميڙ موٽائڻ جي حالت ۾ چيو وڃي ٿو ته ميڙ موٽائيندڙ کي پاري نقصان ۽ ڇيهو رسڻ جو امڪان رهي ٿو. سياڻن جو چوڻ آهي ته ”ميڙ“ ۾ هڪ غڻي طاقت سمايل آهي، جنهن کي مهت نه ڏيڻ ۽ خالي موٽائڻ خطري کان خالي نه آهي. هونئن به ”ميڙ“ ڏاڍي لاچار۽ جي حالت ۾ وٺي وڃي آهي، جڏهن ايلاز منٽ ۽ پرچاءُ جا ٻيا حيل و سڀلا سود ثابت ٿيندا آهن.

ميڙ جو استعمال غير معمولي ۽ نازڪ حالتن ۾ ڪيو ويندو آهي. جڏهن ڪنهن قومي سردار طرفان فيصلي ۾ پاري ڏنڊ رکيو وڃي، جنهن رقم ڀرڻ جي اڳلي کي وصيت نه هجي، پلو پانديا ”خون بها“ بخشائڻ لاءِ، يا ڪنهن پاتاريدار کان چوري ٿيل مال موٽائڻ يا پڇايل ٻانهن واپس ورائڻ خاطر ميڙ وڌي ويندي آهي. يا وري قبيلن جي پاڻ ۾ پرچاءُ ۽ ٺاهه جي موقعن تي ميڙ جو حيلو ڪيو ويندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن کي ”ميڙ“ موٽائي هوندي آهي ته هو سڌي طريقي صاف انڪار ڪرڻ بجاءِ چوندو آهي ته ”آءُ اوهان کي تو ميڙ وجهان ته اوهين موٽي پنهنجي ماڳ وڃو.“

سنڌ جي تاريخ ۾ ٻن اهڙين لڙائين جو ذڪر ڄاڻايل آهي جي ”ميڙ وجهڻ“ سبب ڇتي جنگ هلندي به ختم ڪيون ويون. هڪ هالاڻيءَ واري لڙائيءَ جا ڪلهوڙن ۽ ميرن وچ ۾ لڳي هئي جنهن ۾ ٻنهي طرفن جا سوين ماڻهو قتل ٿي چڪا هئا. لڙائي هلندي هڪ سيد به نياڻيون ساڻ ڪري جنگ جي ميدان ۾ ”ميڙ“ وجهي بيهي رهيو. ميڙ کي ڏسي ڌرين طرفان هڪدم هٿيار ڦٽا ڪيا ويا. ٻي جنگ جا جوکين ۽ ڪرمين وچ ۾ چوڪنڊيءَ واري ميدان تي لڙي ويئي. شام تائي هڪ سيد مٿي تي ڪلام پاڪ ڪئي ميدان ۾ آيو ۽ اسر الله جي ميڙ جو واسطو ڏنائين. خونريزي ٿڌي تي بند ڪئي ويئي ۽ هر هڪ ڌر پنهنجا مٿا ۽ ڦٽيا ساڻ ڪئي پنهنجي ماڳ واپس ٿي. ميڙ هڪ واحد وسيلو آهي جنهن کان جنگجو قبيلن به متاثر ٿي پنهنجون خانه جنگيون ختم ڪري ڇڏيندا آهن. ميڙ لاءِ هر ڀرو اهو ضروري نه آهي ته ڪو واسطيدار ماڻهو ميڙ آڻي. ڪوبه وچ وارو يا تياڪڙ ماڻهو، جو رتو ڇاڻ کي ٽارڻ ٿو گهري يا ٻن ڌرين وچ ۾ صلح صفائيءَ جو خواهشمند آهي، اهو ميڙ جو

واسطو ڏئي ٿو سگهي.

ميڙ ڪرڻ جا ڪيئي طريقا آهن. ڪنهن جي کاڌيءَ تي هٿ رکي الله جو واسطو ڏيڻ به ميڙ آهي. ڪي پنهنجو پتڪو ميڙ ڪن يا ڪنهن جي پيرن تي پڳ اچلي ميڙ وجهن. رواجي حالتن ۾ پير، فقير، حاجي يا رزق جي ميڙ به ڪئي ويندي آهي. چار چڱا ساڻ وٺي به ميڙ وڌي ويندي آهي. سڀ کان وڌيڪ ياري ميڙ نياڻيءَ جي چڱي ٿي وڃي، ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ نياڻي ست قرآن سمان ڄاتي ويندي آهي. نياڻيءَ کان پوءِ معصوم ٻار جي ميڙ وزن واري سمجهي ويندي آهي. ننڍڙي ٻار کان وٺي اني جي هنج ۾ ميڙ وڌي ويندي آهي يا وري ڪنهن پيءُ کي سندس پٽ جي ميڙ ڪئي ويندي آهي.

ميڙ کي مهٽ اهي ماڻهو ڏيندا آهن جي خدا ترس هوندا آهن يا وري جن کي ميڙ جو وهڙ ۽ وسوسو ويٺل هوندو آهي ته انڪاري حالت ۾ سندن نقصان اوس ٿيندو. سنڌ ۾ گهڻو ڪري ميڙ آئي ماڻهو پنهنجي هوڏ تان لهي ويندا آهن ۽ ڏوھ گناه بخشي ڇڏيندا آهن. ميڙ واري حالت ۾ فيصلو قدرت تي ڇڏيو ويندو آهي ۽ ڌرين طرفان جهيڙي جهٽي ڪرڻ جا ارادا ترڪ ڪيا ويندا آهن. ميڙ وارن ماڻهن جو آڌر پاءُ ڪيو ويندو آهي. نياڻين کي جوڙا پوتا ڏيئي واپس ڪيو ويندو آهي. پير، فقير يا چڱن مڙسن کي عزت سان رخصت ڪيو ويندو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي محاورن ۽ چوڻين مان پڻ هي ثابت ٿئي ٿو ته جو ماڻهو ميڙ کي موٽائي ٿو اهو پاڻ کي مصيبت يا ڏچي ۾ ٿو وجهي. جيئن چوڻي آهي ته ”هڪ چوي ٻيو نه مڃي تنهنجي رب سڄي به ڀڄي“ ڏسڻ ۾ ائين پڻ آيو آهي ته ميڙ وٺي اچڻ کي اهڙو ئي خطرناڪ سمجهيو ويندو آهي جهڙو ”ساڪ ڏيڻ“ يا ”ڏوھي وجهڻ“ جيئن عام طور چيو ويندو آهي ته ”قسر نه ڏيندي چڱو ۽ نه وٺندي چڱو“ جي ماڻهو ميڙ وٺي اچڻ جا عادي هوندا آهن ته راج ۾ انهن کي چڱي نظر سان نه ڏٺو ويندو آهي.

ميڙ وجهڻ مهل جي محاورا ڪتب آندا ويندا آهن سي هن طور آهن ته: ”سائين مرشد بادشاهه کي ميڙ وٺي آيا آهيون.“ الله رسول جي ميڙ تي، حاجي سڳوري يا بادشاهه پير جي ميڙ تي، ٻيلي منهنجي اچي ڏاڙهي ميڙ تي. پتڪو ميڙ تي. اسم الله جو ميڙ تي.

مهمان نوازي

سند هڪ مهماننواز ملڪ آهي. مهمان نوازي هن ملڪ جي ماڻهن جي تاريخي ۽ قديم روايت آهي. هي سندن ايمان آهي ته ماني مولِي جي آهي. دائه دائه تي مهر لڳل آهي. هر هڪ پنهنجو روز تو کائي. مهمان پنهنجو نصيب ساڻ تو آئي. روزي ۽ رزق وندي ورهائي کائڻو آهي. ٿي سگهي ٿو ته ميزبان کي به ماني مهمان صدقي ملندڙ هجي. مهمان جي آمد باعث برڪت هئي. جي ڪڏهن ڪنهن وٽ مهمان نه آيو ته پاڻ کي بدقسمت ۽ اهو ڏينهن چنڊو ليکيو. مون ننڍپڻ ۾ اهڙا به درويش ڏٺا جي پاڻ وٽ مهمان نه اچڻ جي حالت ۾ ماني ساڻ کڻي درجي چائنٺ وٽ ويهي کائيندا هئا ته من نه من ڪو وانهڙو اچي لانگهائو ٿئي جنهن کي صلاح ڪري ماني گڏ کائين.

سند ۾ مانيءَ جا ملهه ڪيئي پيا وسن. پر پنج ئي آگريون برابر نه آهن. اڄڪلهه جي مهمانيءَ ۾ ڪجهه مقصد ۽ مطلب به سمائل ٿا ڏسجن، ڪي پيرن فقيرن کي مهماني ڪارائي ثواب دعا لاءِ کائڻ هٿ کڻائين. ڪي وري وزيرن وڙن کي ست رڃيون ڪارائي پنهنجي مشڪل ڪشائي ڪرائين. ڪي وري اهڙا سائين جا سنواريا جو جن کي جيسين ڪو ٽيٽ يا پرو نه چڙهي تيسين گندي کي چيهه مور نه ڏين. ڪي وري سوداگر قسمر جا مهمان نواز جو ڪنهن کي ديگ جي کرڙ ڪارائيندي ائين پيا تڳرندا چڻ حاتم جي قبر کي لت هڻي اٿائون.

پر آءُ صدقي انهن سباجهڙن تان جي آئي وئي کي بچ پائي پياريندي نه ذات پجن ۽ نه پار پتا. نه منهن ۾ گهنج وجهن ۽ نه ڪنهن تي ٿڌو ٿورو ڪن. نه ماني ڪارائيندي ڪا سودي بازي يا ڌڻي لپتي ڪن. جو حال پريان نال، آئي اڳيان رکن، پوءِ جائِي جوازي هجي يا دال پت، مهمان اڳيان جو حال حاضر آهي، پيش ڪندي باغ بهار پيا ٿيندا چڻ ته اوهان سندن مهماني قبول ڪري مٿن احسان ڪيو آهي. ڳوٺاڻن لاءِ، مهماني موڪلائڻ کان مراد فقط

ماني ڪارائڻ نه آهي پر ان ۾ آئي جو آڌر پاءُ ڪرڻ، ساڻس ويهي قرب وٺڻ، مهمان جا هٿ ڌوئاري کيس ماني ڪارائڻ، کيس آرام لاءِ ٿانڪو ڪرڻ ۽ موڪلائڻ وقت اڳيرو ٿي خدا حافظ ڪرڻ جي خاصيت به شامل آهن.

اهڙن مهمان نوازن جا دسترخوان دنيوي مقصدن ۽ مطلبين کان آجا آهن. سندن مهمانيءَ کان مراد نه ڪشش جي ڪشش آهي ۽ نه ئي کين ڪو پلاٽ الاٽ ڪرائڻ جي جهوري لڳل آهي. هو مهمان آئي پاڻ کي پاڳوند ۽ پنهنجي روزيءَ لاءِ برڪت سمجهن. ڪي ته مهمان کي الله پاڪ جي فضل ۽ ڪرم جي علامت ڄاڻن. ڇاڪاڻ ته اڪيلو ماني ڪائڻ کي سنڌ ۾ اڪثر پاراتو يا بدشگوني ڄاتو ويندو آهي. شايد اها سنڌ جي مهمان نوازيءَ جي ڪرامت يا معجزو هجي جو مون پنهنجي ٽيهٺ سال ڄمار ۾ ڪڏهن ڪونه ٻڌو ته ڪو بک وگهي مئو. هي البت ٻي ڳالهه آهي ته گهڻي ڪائڻ ڪري مون ڪيئي پيٽ چٽيا طبيبين تات پوندي ڏنا.

سنڌ ۾ سنگت توڻي سياست جو واسطو آهي ئي دستر خواني سان. مون کي ڪو اهڙو ماڻهو جو مهندار سمجهي ئي ڪونه جنهن جو دسترخوانو ڪشادو نه هجي. اسان وٽ ڪيئي چڱا مڙس اهڙا به ها جن جي سموري سياست رڳو ماني ڪارائڻ تائين محدود هئي. جيئن مرحوم غلام علي ٽالپر، جعفر خان جمالي، آغا بدرالدين دراني، علي گوهر خان مهر ۽ ڪيئي ٻيا. ڪي اهڙا به الله جا بنده اڃا سنڌ ۾ حال حيات آهن. جن جي سموري عمر ماڻهن کي ماني ڪارائيندي ۽ سندن ڪم ڪاريون ڪندي گذري. توڻي جو کين پنهنجي نه آل، اولاد آهي ۽ نه پنهنجو گهر نه گهاٽ. جيئن قاضي فضل الله جنهن صاحب پراڻي گهر ۾ رهندي کيس گذريل چاليهن سالن کان هڪ عام مسافر خاني ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي. سائين مهدي شاهه مرحوم جهنبه وارو نه زميندار هيو ۽ نه سياستدان. پر ٻارهوئي ماڻهن جي مهمانيءَ ۾ مشغول رهندو هيو. ماڻهن کي ماني ڪارائڻ سندس محبوب شغل هو، مزو اهو جو ٻين کي دمپخت پلاءُ ۽ سترجيون ڪارائيندو ۽ پاڻ سدائين پرهيز جي ماني، ميٽروپول هوٽل جي باورچيخاني ۾ کاڌي پهچائڻ لاءِ چار چلها هوندا ها ته سائينءَ جي رنڌڻي ۾ ست چلها ۽ ستن تي ڊيگڙا دميل. جي ڪو ماڻهو اسٽيشن يا ايئرپورٽ تي ويٺو هوندو ته کين تفن باڪس ۾ ماني موقعي تي پهچائي ويندي. مرحوم ڄام ڪاڻيو وٽ ڪو مهمان نه آيو ته ٻه ٻه ويلا

لنگهڻ تي. سندس هوٽهار پويان اڄ ڏينهن سوڌو ساڳي روايت جاري رکندا اچن.

جيئن جاڳندن جي مهمان نوازي ته پنهنجي جاءِ تي پر سنڌ ۾ اهل مماتيءَ وارن جو به لنگر سدا جاري رهندو ٿو اچي، جو آيو ته جي بسم الله. ماني حاضر، ائين ڪنهن ڪڏهن نه پڇيو ته هتي ڏهاڙي ماني ڇا لاءِ ٿا کائو؟ سيوهڻ ۾ قلندر شهباز جي ڪافي هڪ اهڙي درگاه آهي جتي روزانه ٻن سون کن چئن سون ماڻهن کي ته وقتي ماني ڪارائي ٿي وڃي. ميلي جي موقعي تي ماڻهن جو تعداد وڃي هزارن کان پهچي. ماني به ٻارهوئي ٻوڙ پلا؛ هن قسم جو عام لنگر دنيا جي ٻئي ڪنهن به هنڌ هلندڙ نه آهي. مهمانيءَ لاءِ ڪاٺي ڪلي اناج ۽ وهڻ جا وڳ سڌائين موجود، سوا سئو ملنگ سڌائين ماني پچائڻ ۽ ماني ڪارائڻ ۾ مشغول، روزانو هر ويلي تي اڏائي مڻ اٿو ڳوهڻ ۽ سيوهڻ واري گرميءَ ۾ ماني پچائڻ لاءِ جگر ۽ گرده گهرجي. هڪ پيري ڪافيءَ جي گادي نشين ڊاڪٽر حاجي مرشد عارف علي شاهه کي ڪنهن گهڻگهري صلاح ڏني ته سائين ڪڻڪ مهانگي ٿي رهي آهي، انڪري سو ڏيڻ مڻ ولي رکو ته بهتر. مرشد سائين ورائي ڏني ته، ڪڻڪ جي في ڊاڻ جي قيمت سئو روپيه ٿي تڏهن به انشاءِ الله لنگر بدستور هلندو رهندو. ماني ڪارائڻ جو سيوهڻ ۾ هي سلسلو گذريل اٺ سئو سالن کان باقاعدي جاري آهي. جي اوهان کي يقين نه اچي ته روبرو وڃي مشاهدو ماني ڏسو.

اڄوڪي نفسانفسيءَ واري دور ۾ مهماننوازي پهراڙين ۾ ته اڃا به زندهه آهي، البت شهرن ۾ هيءَ روايت پوين پسان تي ٿي ڏسجي. هڪ ته مهانگائيءَ شهري ماڻهن جا ماشائي ڦيرائي ڇڏيا آهن. جتي بصر، تماٽا ۽ پٽاٽن جو اگهه پنجن کان ڏهين روپين في ڪلو تي وڃي پهچي اتي مهمان نوازي جا آخري ڏينهن به ضرور اچڻا آهن. ماني پچائڻ پنهنجي جاءِ الڳ خنڊ ٿي پيو آهي، ان ڪري هر ڪو ماڻهو هوٽل تي وڃي مهمان کي ڊيگري ڪارائي جند ٿو ڇڏائي. مهمان کي پاڻ وٽ رهائڻ ۽ کيس موسم آهر هنڌ ۽ ٽيڙ ميسر ڪرڻ پنهنجي جاءِ هڪ ڏکيو مسئلو آهي، ڇاڪاڻ ته سنڌي مهمان نه پاڻ سان بسترو کڻندو آهي ۽ نه اچڻ جو اڳواٽ اطلاع ٿي ڏيندو آهي. بوءِ اوڀلو مهمان پٽائي پاڻ، ان ڪري شهرن ۾ مهمان تي نظر پوڻ شرط ميزبان جو ٻوٽ ڀيلو ٿيڻ هڪ لازمي امر آهي. ڪيترن ماڻهن ته مهمانيءَ تنو

پنهنجون برادريون ۽ ڀائپيون به ختم ڪري ڇڏيون آهن. هونئن به شهرن ۾ گهڻيون به سوڙهيون، جايون جڳهيون به تنگ، جهڙيون ڪڪڙين جون کڏيون. ان ڪري ماڻهن جون دليون به ٿين ننڍڙيون، مڱ ڦريءَ جيتريون. مهمان نوازي ته پلجي ۽ ٻججي ٿي وڌن ۽ کليل ميدانن ۾ جيئن اسان جي بهراڙين جا اڱڻ ۽ اوطاقون.

وڃينءَ ويٺا رهن، سانجهيءَ رهن سمهي،
 بک مرندي بکيا، ڪنهن کان ڪين گهرن،
 پيٽ نه هيريائون پنهنجا، چوري ساڻ چسن،
 ٿڪي ٿڪيرن، ماڳيان پني ماڱ جي.

پوڄا ڪارم پاڻ ڪي، ڪو، راولا ٻن رجات،
 لباسان، لطيف چڱي، پل ويراڱشي! وات،
 من ماري ڪرمات، ته تيرت پسين تڪيو.

ياراضي

[نوٽ: ڪجهه ڏينهن کان سنڌ جي ريتن، رسمن ۽ روايتن متعلق ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ کان ڳالهه ٻولهه جو هڪ سلسلو شروع ڪيو ويو آهي. هي مضمون ان سلسلي جي پهرين ڪڙي آهي، جا گذريل جمع ڏينهن براهه ڪاسٽ ٿي. پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ هي مضمون شايع ڪيو ٿو وڃي.]

ڪنهن سمي هيءَ ڪافي هر هڪ جي زبان تي هوندي هئي ته ”محبت چيز مهانگي مون کي آڻڻ تي آڻانگي، دل دست چڙهي ويئي دلدار جي.“ هي زمانو هيو سڪ ۽ پيار وندڻ جو، ياري رکڻ جو ۽ دوستيءَ جي دمر نٻاهڻ جو. هڪ ڀيرو پريت جو پيچ پيو ته پوءِ توڙ نٻاهڻي پوندي هئي. پريت هونئن به ڪا ڪچي ڏاڳي جي ڏور ته نه هئي جو ٿوري چڀي اچڻ سان چڄي پوي. رساما ضرور ٿيندا هئا. ٻه لڪر به پاڻ ۾ ٽڪرندا آهن. چڱا مڙس وڄ ۾ پئي صلح صفائي ڪرائيندا هئا. ميڙ وٺي اچڻ تائين به نوبت ايندي هئي. پر چڻڻ جو ندورو نالو مور نه ورتو ويندو هيو. رٿل پرچي کير کنڊ ٿيا ته چڻ عيد ٿي. پوءِ مٺايون ورهائون ۽ مبارڪون ڏنيون وينديون هيون. خير ۾ خلق به راضي ۽ خدا به راضي.

هاڻ نه فقط زمانو ٻيو ٿو ڏسجي پر آءٌ ته ائين ٿو سمجهن ته هي ملڪ به ڪو ٻيو آهي. گهٽ ۾ گهٽ اهو مٿڙو ماحول ته نه ٿو ڏسان، جنهن ۾ آءٌ بلجي وڏو ٿيو هيس. ڏسجي ائين پيو ته هاڻ ياري دوستيءَ جو ملڪ مان رواج نڪري ويو آهي. پر جي ڪو اڃا ياري دوستي رکي ٿو ته اها به ڏي وٺ ۽ ڏيتي لپتيءَ جي بنياد تي. جي هڪ ٻئي وٽ اچڻ وڃڻ ٿيو ته بمبئي بيڪريءَ جو ڪيڪ ضرور هٿ ۾ هوندو. پر جي بيڪري بند ته يار وٽ وارو ڦيرو به ڇٽو. هي ياري ته نه ٿي پر ڏٺو پٽ چٽي جو ٿيو. ڇي خالي هٿ لوڏيندي يار وٽ ڪيئن ويجهي؟ اڙي سائين اهو اصول لاڳو هيو ”نيائيءَ“ جي در وڃڻ لاءِ ۽ نه يار سان ميلو ملاقات لاءِ؟ باهه لڳي اهڙين سوکڙين پاڪڙين کي. جي ياري جي راهه ۾ رڪاوٽ ثابت ٿين. هي برابر آهي ته ”رڪ رکاءُ“ رکڻ ياريءَ جي هڪ سهڻي ۽ سڀيتي ريت آهي. پر ڪو فرض ته نه آهي. جي بيار جي ڪا علامت ئي پيش ڪرڻي آهي ته پوءِ هڪ گلاب جو گل ئي

ڪافي آهي.

اڄڪلهه وري هڪ نئين قسم جي يارائي فشن ۾ آئي آهي. بلڪل برائي قسم جي. ذري پرزي ڳالهه تي نرڙ تي گهٽج ۽ منهن ۾ سونڊ. پوءِ دوستي ڇڏي. ڄڻ ڪو ڦوڪڻو ڦاٽو يا ڪو لغڙ هيو جو ڪاٽا ٿي ويو. سگهڙن چواڻي ته 'يارائي يارن جي پاڻي ٿي پيئي، جهلي سي هٿن ۾ پر وٽين کان ويئي.' ياريءَ جو اولين اصول آهي گهاتي ۾ رهڻ، ڪس ڪاڻڻ يا درگذر ڪرڻ، دوستي ڪو جهٽ گهڙي يا هڪ ڏينهن جو ناتو ته نه آهي. هي ته زندگيءَ جو سودو آهي. انسان آخر خطا جو گهر آهي. ضرور ڪا غلطي ٿيندي يا غلط فهمي پيدا ٿيندي. انساني لڳ لاڳاپن ۾ بارگير ٿيڻو آهي. به ٽڪا ڳڻ ڪرڻي آهي. ضرور ڪا ڳالهه هوندي.

اڳلي ڪي صفائيءَ جو ڪو موقعو ته ڏيو. چي: "ڇا جي ڳالهه بس، ڏٺو پير پني مراد - فلاڻي منهنجو ڪم نه ڪيو. ڏٺو واڻو لنواڻي ويو. دل ڪوتي عذر گهڻا. مون ساڻس ڪيڏا ٿورا ڪيا هئا. منهنجون مٿس مهرون لڳل آهن." پوءِ ڪٿي وائي واري وهي کولي پيا ليڪا ڪٽائيندا. ته ڪيڏيون نه ساڻس چڱايون ڪيل هيون پر ان جو عيوضو ڪهڙو ڏنائين وغيره. ياري ته نه ٿي پر ڪو وڻج واپار وارو وهنوار ٿيو!

ڏي خبر يار جي

شاهه پٽائيءَ جي ڳالهه ڪندا آهن ته هڪ پيري وڻ تي چڙهي ويئي الله الله اوريائين ته وڻ هيٺان ڪي ماهيڙائيون (ڪير واريون) ساهي پٽن لاءِ اچي ويٺيون جي ڪير وڪڻي شهر کان واپس وريون هيون. مٿن تان ڪارا لاهي قصن ڪهاڻين جي ورونهه ۾ لڳي ويون. هڪڙيءَ پيچي بيءَ کان ته 'وسائي' ڏي خبر پنهنجي يار جي، ڪهڙي پاڻيءَ ۾ آهي؟ وسائي ورائيو ته پيڻ ڪهڙيون ٿي سورن جون ڳالهيون پيچين؟ مٺي کي چيو هير ته ٻانهين گهڙائي ڏي ته لنواڻي ويو. مون به ساڻس ڳالهائڻ کان ڪئي آ بس. ٻي پيچيو وري ٿيڻ کان ته "سپائي" پاڻ واري همراھ جو حال احوال ڏي. چي پاڙي کي چيو هير ته مٿان ميلو ٿو اچي، سوسيءَ جي سٿڻ وٺي ڏي. چوي ٿو ته مرچن جي ٻار ڪٿان ته پوءِ لٽا گوڙ. هاڻ مٺي سٿڻ لاءِ ڪو ست ويهان ته ڪونه ڪهرجن؟ ڇڏ ڪوڙي کي واريءَ ۾! ٽين پيچيو چوٽيءَ کان جو سڀني ۾ ننڍي ٺيٺي ٿي ڏئي. ته ڦاٽل تون پنهنجي پنهل جي خبر ٻڌاء؟ ته توسان ڪهڙي ويدن آهي؟ ڦاٽيءَ مرڪي چيو ته "ادي اوھين ڏاھيون ٿي ڪھڙيون ڳھلين جھڙيون ڳالھيون ڪريو. يارن سان ادي ڪھڙا ليڪا؟ يار جو ٿيا. پوءِ ڏين حامي -

ڏين ته ڇا. هاڻي ڪهڙا ويهي ساڻن حساب ڪتاب ڪجن. زندگيءَ جا سودا ائين ته نبيريا نه ويندا آهن. ادي تون پيڻ ويٺي آهين، مون پاڻ واري سان ڪڏهن ڪو ڦورو ئي نه ڦوليو آهي.

شاهه جي هٿان تسبيح ڦهڪو ڏيئي هيٺ ڪري پيئي. ڇي الله اڪبر! مائيءَ ڪهڙي نه سهڻي ڳالهه ڪئي. واقعي ئي يارن سان ڪهڙا ليڪا! آءُ تسبيح سوري ڪهڙا ويٺو الله تي سئو چاڙهيان.

اڃ اسان وٽ محبت ڇيز مهانگي آهي. يارائي ناهن اٿانگي آهي. اسين ياري ته جهٽ ۾ رکون ٿا پر افسوس جو توڙ ناهي نه ڄاڻون. اڳ ماڻهو ڪنڊن سان به ناه ڪندا هئا. ڏنگا ڏاوا ئي سهي پر پريت نه چنبي هئي. پگڙ پانهون ڳچي ۾ لڙڪائيون آهن ڪو ڪپي ڪونه ڇڏيون آهن. يارن سان ليڪا ٿورائي ڪبا آهن. اچو ته اڃ ويهي پاڻ سان هي واعدو ڪريون ته رڻل يار وري پرچائينداسون. پريت جو نيباه ڪنداسون. پوءِ چاهي اسان کي ڪيتري به قيمت ادا ڪرڻي پوي. آزادي نيازي ڪري، ڳچيءَ ڳل ڳارو ڪري پيارن کي پنهنجو ڪنداسين. جي پنهنجو پورهيو ٿاب نه پيو ته پوءِ پنهل کان پڇاڻون ڪنداسون ته ”ڪيئن پرچايان توکي، ڪيئن ريجهايان، ڏس ڪو ڏاڻو.“ شاهه باهو سلطان ته رڻل کي پرچائڻ لاءِ ان حد تائين ويو جو چيائين ته

”ڪنجري بڻيا ميڙي عزت نه گهڻدي،

ميڪون ٺڄڪي يار مناوڻ ڏي.“

آديسي آديس، هتان ڪري هليا،

ڪاٻڙين قلب ۾، ڪيو ڏورائو ڏيس،

ويراڻي نئون ويس، راول ڍڪي رميا.

آديسين ادب، آهي اڪڙين ۾،

تن جو حسب نسب ناه ڪي، نه اما نه اب،

سامين کي سين پرين، روح ۾ رهيو رب،

ره لانگوٽيءَ لب، پاڇي ڪن نه پاڻ سين.

لنگ ڪڍيائون لانگ، موٽي ڪن نه مسحو،

جا اسلامان اڳي هئي، سا سڻائون ٻانگ،

سامي ڇڏي سانگ، گڏيا گورڪنات کي.

(شاهه)

وهم ۽ وسوسا - "نظر"

انساني نظر ۾ قدرت جي عجيب طاقت سمايل ٿي ڏسجي. جي برکت واري نگاهه ته پوءِ اڏي ڇڏي. پر جي بد نظر ته پوءِ لاهه ڪڍي ڇڏي. سنڌيءَ ۾ نظر لڳڻ" بري نظر لاءِ چيو ويندو آهي جا لڳڻ شرط ٿڌي تي وڇڙي ۽ پنهنجي حرڪت جو اثر ڏيکاري. "نظر" جي لحاظ کان "ڏسڻ يا ڏسجڻ" ٻئي صورتون خطرناڪ ثابت ٿي سگهن ٿيون. پوءِ اوهان ڪنهن منحوس جو منهن ڏٺو يا وري اوهان کي ڪنهن ٻئي جي نظر لڳي. پر نظر نظر جو فرق آهي. پير فقير يا بزرگ واري نگاهه ڀلاري ۽ برکت واري جنهن کي چون "دعا جي نگاهه". جيئن حضور پاڪ جي شفقت لاءِ طلب کي چون "نظر ڪرم يا نگاهه ڪرم".

ڪنهن زماني ۾ پير فقير پنهنجن مريدن خادمن کي خاص ڏينهن يا موقعن تي پنهنجي زيارت ڪرائيندا هئا ۽ ديدار لاءِ خاص اوچي جڳهه بالڪنيءَ مثل تعمير ڪرائيندا هئا جنهن کي "جهروڪو" چيو ويندو هيو. "جهروڪو" "دعا جي نگاهه" واري اڏاوت هئي. راجا ۽ مهاراجا پڻ ساڳي ريت پنهنجي رعيت کي پنهنجو درشن ڪرائيندا هئا. مغل بادشاهه پڻ رعايا کي پنهنجي زيارت ڪرڻ جو شرف بخشيندا هئا پر ٻارنهن دريءَ ۾ ويهي جنهن کي "جلوهه گاهه" سڏيو ويندو هيو. "نظر" جو دستور هندن توڻي مسلمان ۽ سڪن سڀني ۾ هوندو هيو ۽ فرق فقط اڪرن جو هيو. مسلمان "زيارت" ۽ هندو "درشن" چوندا هئا. ساڳيو رواج ڪرستانن ۾ پڻ آهي ۽ خاص ڏڻن تي سندن ڌرمي پيشوا (Pope) بالڪنيءَ کان بيهي مٿن "دعا جي نظر" فرمائيندو ۽ "آسيس" ڪندو آهي.

بري نظر لڳڻ جو عقيدو سنڌين ۾ صدين کان هلندو اچي. اوهان ڏٺو هوندو ته عورتون پنهنجي ٻارن کي اڪثر نرڙ يا ڳٽي تي ڪارو نشان لڳائي ڇڏينديون آهن. فقط هن لاءِ ته کين "نظر" نه لڳي. ڪي مائر ٻارن کي

ٻانهن يا گچيءَ ۾ ڪارو سڳو ٻڌي ڇڏينديون آهن، اهو سوڻ به نظر لاءِ ڪيو ويندو آهي. ڇاڪاڻ ته ڪارو رنگ نظر جو ٽوڙ ڄاتو ويندو آهي. نئين عمارت جي حالت ۾ کيس بدنظر کان بچائڻ لاءِ سندس مهاڙي ۾ ڪاري ڪني يا ڪاري ڇاڏي تنگي ويندي آهي. ڇاڪاڻ ته نظر جو حساب ماڻهن، جاين ۽ جانورن سڀ سان لاڳو آهي، ان ڪري پلن ڏانڊن، مينهن يا گهوڙن کي به منحوس نظر کان محفوظ رکڻ لاءِ تعويذ يا ڪاري رنگ جا ڳانا يا ڏاڳا پارايا ويندا آهن.

سڌ ۾ بدنظر جو علاج ”سوڻ“ ڪرڻ وسيلي ڪيو ويندو آهي. پهريون ته ڪوشش هيءَ ڪئي ويندي آهي ته نظر جو اثر ڪاري نشان يا ڏاڳي ذريعي ختم ڪيو وڃي. نظر لڳڻ جي صورت ۾ ڪيئي سڳن ساڻ ڪيا ويندا آهن جن کي ”نظر وڌائي“ چيو ويندو آهي. نظر وڌائيءَ جو ڌنڌو گهرن ۾ پوڙهيون ۽ پاڙي اوڙي جا پريا مڙس يا پير فقير به ڪندا رهندا آهن. اڪثر حالتن ۾ نظر جي گهايل مٿان اهتي ڪاتي گهمائي ويندي آهي ۽ هي اکر تي پيرا ورجايا ويندا آهن ته ”نظر وڌيانءَ.“ ڪي وري ڪوري ست جا ڦورا گهرائي ڏاڳا ڪاتيءَ سان ڪپي ”نظر وڌائي“ جي رسم پوري ڪندا آهن. نظر وڌائيءَ لاءِ ڪجهه ڏکڻا پڻ ڏني ورتي ويندي آهي.

بدنظر کان بچاءُ خاطر کاڌ خوراڪي شين کي ڏکيو ويندو آهي. جيئن ماڻهو يا غنڀات جي مٿن نظر نه پوي. خاص طور ”ڪير“ کي. غنڀات جي نظر جو، ٻار ۽ عورت جي حالت ۾ خاص خيال رکيو ويندو آهي ۽ کين ڳاڙهي رنگ جا ڪپڙا يا ويس وڳا پهرڻ کان منع ڪئي ويندي آهي. ڪي ماڻهو ته پنهنجو کاڌو به لڪائي ڪنهن ڪنڊ پاسي ويهي کائيندا آهن. جيئن مٿن ڪنهن ماڻهوءَ جي نظر نه پوي. هندن ۾ خاص طور کاڌو لڪائي ڳاڙهي ڇر رواج آهي. ڪي ماڻهو ڪتن ٻلن جي ”نظر“ جو انديشو به رکندا آهن ۽ کاڌي کائڻ کان اڳواٽ مانيءَ کيو يا ٽڪر ڪتن ٻلن کي اڳيان اڇلائي ڇڏيندا آهن ته مبادا هو سندن هڃي نگاهه جو شڪار نه ٿين.

ڪي ماڻهو ان قدر منحوس ۽ مصححيآ ويندا آهن جو مٿن نظر پوڻ شرط ڏسندڙ جي رولي رد آيو پوي. هيءَ حقيقت پڻ آهي ته ڪي ماڻهو واقعي ئي اهڙي ڪرامت رکندڙ آهن جن کي ڏسڻ سان ماني نصيب نه ٿيندي آهي. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي مشغوليءَ سبب ماني کائڻ جو موقعو نه مليو ته

ضرور ائين چوندو ته اڃا لاجي ڪهڙي چنڊي جو منهن پئجي ويس. توڙي جو گهران آرسِيءَ ۾ پنهنجو چهرو ڏسي روانو ٿيو هوندو. بکئي قسم جي ماڻهوءَ يا لالچي ۽ هيچي نگاهن کان اڪثر ڪنارو ڪيو ويندو آهي. ڇاڪاڻ ته سندن بوکڙو نگاه ڪانيءَ جو اثر رکندڙ سمجهي ويندي آهي.

عورتن کي شاديءَ دوران نڪاح کان اڳ ونواه ۾ ويهارڻ جو رواج به کين بري نظر کان محفوظ رکڻ خاطر آهي. ڪنهن زماني ۾ گهوٽ کي به نڪاح کان اڳواٽ ڪنهن بند ڪمري ۾ ويهاريو ويندو هيو. گهوٽ جي منهن تي موڙ ٻڌڻ يا گلن جي هارن سان چهرو ڍڪڻ ۾ به کيس نظر کان بچائڻ مقصد آهي.

عام طور چيو ويندو آهي ته نحوسٽ انهن ماڻهن جي نظر ۾ سمايل هوندي آهي جن جون پنهنجون خواهشون ڪڏهن پوريون نه ٿيون آهن. خاص طرح ڪنجوس، بي اولاد ۽ بوکڙو ماڻهوءَ جي نظر بدسوڻ سمجهي ويندي آهي. چوڻ آهي ته ”نظر لڳندي آهي يا ساڻي جي يا سڃي جي.“ سنڌ ۾ اڃا ئي ڏيک ويڪ کان به ان ڪري موشو ڪيو ويندو آهي ته جيئن بري نظر نه لڳي. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته اڃا ڪلهه ائٽي ڪرپشن يا انڪر ٽئڪس جي ڌر کان ڏيک ويڪ کان پاسو ڪيو ٿيو وڃي. اسان جي بهراڙين ۾ ”نظر“ جو خيال وڌيڪ رکيو ٿو وڃي بجاءِ شهرن جي. توڻي جو ڏانڻ ماڻهو شهرن ۾ گهڻا آهن بنسبت ڳوٺن جي.

مون کي ياد آهي ته عيد جي ڏينهن جڏهن اسين اٺ ڀائر پنهنجي ڳوٺ ۾ عيد نماز پڙهڻ لاءِ وڃڻ جا سانباها ڪندا هئاسون ته ”امر“ اسان سڀني ڀائرن کي گڏجي عيدگاه ڏانهن وڃڻ نه ڏيندي هئي. چوندي هئي ته ابا ۽ ٻه ٽي ٽي جڻا ٿي وڃو. ابا ڪنهن جي نظر ڪهڙي ڪنهن جي نظر ڪهڙي! ڪي ماڻهو اولاد جي ”اوڻان بوڻان“ لاءِ پيا سڪن ۽ اوهان ٽولا ٺاهي ٿا عيد گاهه اسهو!

نانڪ ۽ ڊرامي جي تاريخ ۾ ڄاڻايل آهي ته اسٽيج تي مسخري جو پارٽ هن سبب ضروري سمجهيو ويو ته جيئن هيرو ۽ هيروئن جو ڪردار ادا ڪندڙ اڪثر تماشين جي ”نظر جو شڪار نه ٿين. چون ٿا ته ڪل مک ماڻهو يا ڪلندڙ تي بدنظر جو اثر بنهه نٿو پوي.

سنڌي عورت

عورتن سان مردن هيل سوڌو انهن پرڏيهي پڪيڙن جيان پئي ورتاءُ ڪيو آهي جي پنهنجي وڳر کان وڇڙي، اوچائيءَ کان هيٺ لهي سندن چار ۾ پئي ڦاٿا آهن. ٻولينڌڙ پڪي، هڪ شوق جي چيز هئڻ ڪري، کين ڏاڍا پيارا آهن جن کي پننجي ۾ رکڻ هن خيال کان ضروري سمجهيو ويو آهي ته متان اڏي نه وڃن ڪنهن پئي پار ڏي. هند ۽ سنڌ جي مردن جو به عورتن بنسبت راءِ ذري گهٽ ساڳيو آهي جو سڀئي ايشيائي ملڪن اندر رواج ۾ آهي. جيئن ته (۱) عورت زر ۽ زمين جيان هڪ سرمايو آهي. (۲) جا املاڪ ڪڙي ۽ ڦلڻ، هيٺان رکڻ ضروري آهي، (۳) جنهن لاءِ خدمت چاڪري ڪرڻ ازل کان تقديري ۾ لکيل آهي ۽ (۴) هو پنهنجي دلي تسڪين ۽ معراج به خدمت ڪرڻ ۾ حاصل ڪري سگهي ٿي. سنڌي مرد ۾ البت هڪ وڌيڪ وصف هيءُ به آهي ته هو عورت کي "پير جي جتي" سمجهي ٿو، جنهن کي هو وقت بوقت ورتائي ۽ چوڙي پرائي، تن تي چڱل پادر جيان بدلائي وري نئين خريد ڪري يا ٻه هڪ به جوڙا هٿيڪا ڪري ڪتب آڻي سگهي.

ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته عورت قديم زماني کان مرد جي زور ۽ ظلم جو شڪار پئي ٿيندي رهي آهي. تواريخ هر دور ۾ ساڻس طرح طرح جون جهيڙون ٿينديون رهيون آهن. ڪڏهن کيس درويديءَ جيان پنجن مڙسن جو ساري پئي وڌو ويو آهي ته ڪڏهن مڙس جي مرڻ شرط کيس ستي ٿيڻ لاءِ ڏانهن ڇاڙهي جڙي باهه ۾ پئي ساڙيو ويو آهي. وري ڪڏهن ديوداسيءَ جو ساري آڙ ۾ کيس مندر ۽ مڙهيءَ جي مرلي ٺاهي ڪنهن نه ڪنهن مرلي ڌر ۾ ڇڏي ڇڏي ڪيو ويو. ڪڏهن ڪوئي تي ويهاري يا "بتيءَ واري" بڻائي آڻي وڌ، جي بک بک ڪيو ٿي ويو. مطلب ته جو ڪجهه به، ۽ ڪٿي به، جو عورت جو اگرو ۽ غليظ روپ هيو ۽ آهي، ان جو به ڪرتا ڦرنا ۽ ايجاد ڪندڙ مرد آهي. انهن انيڪ عقوبتن هوندي به هن گونگي گانءَ ڪڏهن به

بڙڪ ٻاهر نه ٻاڙي. صبر سان لڳئي ٻيڙيءَ جيان هن قديمي ساٿيءَ جي ڪيڏ لڳي آئي. کيس خبر هئي ته مرد جي فطرت ڪا ملڪي حڪومت ته نه هئي جنهنجو تختو انقلاب آڻڻ سان راتو رات ۾ اونڌو ڪري بدلائي سگهجي. هن ڀلي ڀت ڄاتو ٿي ته انسان جي خوشي يا صحت جيان عورتن جي سماجي ڀلائي ۽ بهتري به ڪنهن ملڪي قانون يا آرڊيننس پاس ڪرڻ سان ڪڏهن به حاصل ٿي نه سگهندي. پر علم جي روشني ۽ سمجهه جي سوجهري ۽ ڦهلاءَ سان، جنهن ڏس ۾ هوءَ هاڻ سجاڳ ٿي هت پير هڻي رهي هئي.

حقيقت هي آهي ته مرد کي سچ ڳالهائڻ به عورت سيکاريو ۽ کيس مردانگي به عورت بخشي. پاڻ ڪرڙي ۽ ڪاڪر وچ کان به ڊڄندي رهي پر پنهنجي گود جي لال کي سچ جي ستي ۽ شجاعت جو سبق ڏيندي رهي. صبح ۽ شام هن نڪمي ۽ نالائق کي لوليون ڏيئي، جمالا ۽ چلڙا ڳائي وريار ٿيڻ لاءِ همت ۽ جوش جا ڳائيندي رهي. جڏهن لڙائيءَ جي ميدان کان مرد پٺ ڏيئي پاڇ ٿي ڪاڌي ته عورت کيس ڪانٺ ۽ گيدي سڏي مورڳو پناهه ڏيڻ کان به نابري ٿي واري. هن کي اهڙو هرڪو حق حاصل هيو. هن نو مهينا ته نونهال کي پنهنجي پيٽ ۾ سانڍيو هيو، جنهن جو ڪرايو به اسين عمر ۾ تائين ادا ڪري نه ٿا سگهون. پنڌڻن کان ڀال جتيءَ، ۽ ٻانڀڙن کان پير مانيءَ تائين، راتيان ڏينهان سندس گونهم مٿ بهاريندي ۽ گيس مالا ڪندي هن پنهنجي سموري رت ست ڏني هئي. وري زال جي روپ ۾ پرڻي کان مرڻي تائين مرد جي هڪ چولي جو ساٿي ٿي سندس هر ڏک ڏولائي جي ڀال ٿي رهي. هڪ زال يا ماءُ جي حيثيت ۾ عورت جنهن عذاب ۽ ايذاءَ کان گذري ٿي ان جو اندازو مردن کي خير ڪي هيو. وٽن باهه ئي نه ٿي ٻري پوءِ سيڪ ڪنهن کي ڪئن اچي؟ جيڪڏهن مردن کي چماهيءَ ۾ هڪ ڀيرو زناني هر ماه واري مصيبت اچڻ جو تجربو ٿئي. پنجن سالن ۾ هڪ وار پيٽ ٿيڻ يا اميدواري ٽپي پوڻ يا ويم ٿيڻ جو آزمودو ٿئي ۽ ڏهن سالن ۾ هڪ دفعو ڪنهن پونگڙي کي پالي نپائڻ جو موقعو ملي ته پوءِ جيڪر مرد کي پتو پئجي سگهي ته گهڻي ويهين سئو ٿيندو آهي. ممڪن آهي ته پوءِ جيڪر هو عورت جي عزت ۽ حرمت جو شيدائي بڻجي وڃي ۽ شايد ان حد تائين سندس قدر قيمت ڪري ٻڌو ٻانهون ٿي رهي، جو جيڪر ”زن مريد“ سڏجڻ ۾ به فخر حاصل ڪري.

منهنجي خيال ۾ عورت ٿيڻ پنهنجي سر قدرت جي هڪ سزا آهي. خاص طور هڪ ماءُ ٿيڻ! الله پاڪ شل دشمن کي به ”ماءُ“ نه ڪري. اها به وري پٽ جي ماءُ! الله جي پناه. سندس ساه سدا ٻار پٺيان پيو پاڇي جيان ڦرندو. هميشه سندس سارسنيال جو اونو. وري جي جهٽ پلڪ اکين کان ڏور ٿيو ته پوءِ اکين اڳيان اوندهه ۽ ساه ٽنگيو پيو هوندس پر جي دشمن پٽ کي ڪجهه ٿي پيس ته پوءِ وسامي ويندي ۽ گهڻو ڪري ته پٽ تي ڦهڪو ڪري ڏندڻجي ويندي. منهنجو نور چشم فقط ٽي مهينا ملڪ کان ٻاهر گهمڻ ويو ۽ اهو به خوشيءَ سان موڪلائي. پر ٽيئي مهينا مون ڏٺو ته هيءُ خدا جي بندي مصليٰ کان پل پاسي نه هئي. سمهي به سجدي ۾ ٿي، ڄڻ ته سندس موٽڙو ڪوه طور تي ويو هيو. اهي ٽيئي مهينا ڪراچيءَ جي نلڪن ۾ ايترو پاڻي نه وهيو جيتو مون گهر واريءَ جي اکين مون ڳڙندي ڏٺو. جڏهن شهزادو ڪيپ کڻي واپس وريو ته هڪرو حلال ٿيو. پنج عدد پٽ پيرن جي مزارن تي پيا ۽ ٻه کن خيرتون ٿيون. هونئن جڏهن به آئون سگريٽ لاءِ پئسا گهرندس ته ٽي ويءَ وارن اشتهارن آڌار تي ليڪچر ملندو. چوندي ته ”باه ڏي بري عادت ڪي. چون ٿا ته ڪينسر ٿيو ٿئي.“ لهراءِ پري! توکي ڏهه روپه ڏيڻا آهن، نه ڏي، پر وائي وات مون ته چڱي ڪڍ.

شهرن ۾ ته وري به شڪر آهي جو اڄ ڪلهه جي زماني ۾ هن ڪمزور جنس کي ڪجهه مڙوئي عزت آبروءَ جي نگاهه سان ڏٺو ٿو وڃي. اڳئين وقتن جي پيٽ ۾ مائين کي ڪجهه ساه پئڻ جي سامت ۽ ساهي نصيب ضرور ٿي آهي. شايد هن ڪري جو جمهوري طرز طريقن کي بنيادي ضرورت ڄاڻي ڄڻ ٻين پراڻين ريتين رسمن کي ختم ڪيو ٿو وڃي، تنهن عورتن سان اڳوڻي هلت چلت جي خلاف به ڪجهه نفرت جو اظهار ڪيو ٿو وڃي. پر پهراڙيءَ ۾ نه فقط اهي ئي لاتون اهي ئي چڪهه چالو آهن، پر ڄڻ ته تنهن وڌ جيان، عورتن جو حشر اڳي کان به ابتر ٿيندو ٿو رهي. ملڪ جي ترقي ۽ سڌارو ته ريڊيو، ٽي وي ۽ اخبارن ۾ روز پڙهجي، ٻڌجي ۽ ڏسجي ٿو، پر اها ترقي اڃا سوڌو اسان جي گهر تائين پهتي نه آهي. شايد اڃا پنڌ ۾ هجي!

ڏٺو وڃي ته اڄوڪي دور ۾ سنڌين لاءِ ڪجهه اهڙا نوان ۽ انوکا مسئلا کڙا ٿيا آهن، جن جي حل ڪرڻ ۽ علاج ڳولڻ لاءِ ضروري سوچ، سمجهه ۽ ڳڻتي ته پنهنجي جاءِ، پر نه آهي ڪا پارٽي، نه ورڪر، نه ناٿو ۽ نه سرڪاري

سهڪار. بهراڙين جا ته بهريلا ٿي ويا آهن. اڳيون نور به ڇٽ. نه تعليم نه صحت ۽ نه صفائي. علم ۽ روزگار لاءِ ڇوڪرن کي ته شهرن ڏانهن لوڏي ڪڍجي پر نياڻيون ڪيڏانهن ڪجن؟ وري ڏيئرن جي ڄم ۾ پيئي آهي برڪت. وڃن ٿا ڏڻ وڌندا. سندن شادين جو ڇا ٿيندو؟ يا وري عربن جي اڳوڻي رواج کي جياريون؟ نياڻي ڪا اهڙي ڀاڄي ته نه آهي جنهن کي ڇڄي ۾ مٿي تي کڻي پڙها ۽ هوڪا ڏيندي اڪلائجي؟ وري اسان جي گهرن ۾ گهڙيون آهن ٽانڊي واريون بورچيائون. اهي سدوريون الڳ، خود سنڌي ٻوليءَ مٿان اچي پهچ پيئي آهي جنهن جا سالا به گهڻا آهن ۽ پيشويا به ڪوڙ. سنڌي ڇوڪرو شهر ويو اهو ته ريڊي ميڊ رنون ڳڙڪايو وڃن ڇڻ ته واڳونءَ وات مورڙو ويو. روزگار جي تلاش ۾ ڇوڪرن جون ئي جتيون گسي ويون ته باقي نڌڪين نياڻين لاءِ نوڪريون ڪٿان آڻجن.

اسان جي والي وارثن جا وڙ وري سبحان الله! وڏيرو خير سان سدا رهيو، پنهنجي پپ ڀرڻ ۾ مشغول. هن لاءِ سياست به سرڪاري خزاني کي لٽڻ جو هڪ هنر. ماڻهن جي ووٽن تي چونڊجي، سندن نالي ۾ پلاٽ ۽ ڀرمتون وٺي وڪڻڻ سندس دائمي ڌنڌو. ڪٽن، ڪڪڙين ۽ سوئر ويڙهائڻ عين اسلامي فرض ادائي. هن واڙي کي پنهنجي نشي پتي ۽ شيل شڪار کان فرصت ڪٿي جو کيس ڪڏهن ڀلجي به قومي سمجهه يا ساڃهه اچي! ڪاموري ڪڙڻي کي سدائين پنهنجي سينارتي، بدلي ۽ سيڪڙي جو اونو. اڳ ۾ پيٽ پنڄوءَ جو پوءِ ٻار ٻچا. سياسي ليڊر قوم جي غم ۽ ڳڻتيءَ ۾ هميشه ڪرسيءَ جو ڪلهي ڪانڌي. باقي رهيو غريب غربو، مزدور ۽ هاري. اهي جن ته آهن بوتلن ۾ بند. سندن ٻوج ويا آهن زنگجي ۽ پيڄجي. جڏهن نو مڻ تيل اچي. پنجون ڪلن ته راڌان نڪري نروار ٿئي. تيسين شايد اسان جو پٽيو ئي ٻئي پاسي ٿي وڃي. باقي رهي سرڪار سڳوري، ان کي ته اسان اڻ آرين جو ٻوٽ ئي نه ٿو وڻي. وڻن جانورن جي بي رحميءَ خلاف به ڊپارٽمينٽ آهي. گهٽ ۾ گهٽ سنڌي عورت تي ٿيندڙ بي رحميءَ خلاف ئي ڪو ڪاتڙو ڪولين، تڏهن به ڇڳو.

مردن جي عورتن سان ارڏايون ڏاڍايون ڪيون آهن، ان ۾ گهڻي ڀاڱي تصور عورتن جو پنهنجو به آهي. آخر هر مرد به ته هڪ وڏو ٿي سامايل ٻار آهي ۽ سڀئي ٻار عورتن ڄڻا آهن ۽ نه مجلس شورا وارن. جي اهي ٻار اڳتي

هلي نالائق ۽ نڪما ثابت ٿيا ته اهڙي کڙڪ عورتن کي اڳيئي هئي. ڇاڪاڻ ته حرامي ٻار پينگهي ۾ ئي پڌرو هوندو آهي. پوءِ ڇو نه ٿي ننڍڙي لاکر ئي سندن نڙيءَ تي نهن ڏنائون. اهڙن نانگن کي پنهنجو کير پياري پالڻ سندن ڏوهه آهي. گهٽ ۾ گهٽ کين هڪ ڏک ته هجي ها ته پٽ جي اولاد ڪونهي. پر اهڙا وڃون ڇو ٿيون پالڻ ۽ نپائڻ جي ان هٿ کي ڏنگين جنهن کين ڪارائي پياري وڏو ڪيو. اڃا به ويل وهائي ڪونهي. ڪٿو موچڙو هٿ ۾. آخر مرد آهي ڪهڙو اٺ جو پٽ. ڪنهن جو پٽ ته ڪنهن جو ڀاءُ ته ڪنهن جو ور. توهان کان پاڙي ويندو ڪٿي؟ سوئي هجي ساڻ ته گڏه گوهي نه ڪري. سندس ڏيل ڏسي نه ڏرو. اندر اٿس اڳڙيون. ماري مڃايوس. مجال آ جو اوهان اڳيان ڪڇي. گهٽ ۾ گهٽ ڌيءَ جو چوڻ ته مون به ڪڏهن نه موتايو آهي. ٻيا رشتا ته اڃا به وڌيڪ رعب تاب وارا ۽ پاڪيزه آهن.

سنڌي عورتن جون شڪايتون ۽ سندن مطالبه گهڻي قدر صحيح ۽ درست آهن. جن جي جوڳي تدارڪ ڪرڻ لاءِ اسان مون هر هڪ کي عهد ڪري ايمانداريءَ سان ان تي عمل ڪرڻو پوندو. اسين سنڌي عورت سندا ڄايا آهيون ۽ سندس لوڻي جي لڄ رکنداسون ۽ پنهنجن امڙين جي پوتي کان ويندي جتيءَ تائين چمي چشمن تي رکنداسون. پر ساڳئي وقت هي ڏسڻو ضرور پوندو ته ائين نه ٿئي جو آزاديءَ جي انڌ ۾ سنڌي عورت به پلجي ان گونجه واريءَ ۾ ته نه ٿي وڃي ڦاسي جنهن ڏهڻ ۾ يورپ جون عورتون اڳتي چيلهه تائين گئل آهن. هنن بي مهار اٺ جيان چڙ واڳ ٿيڻ، پنهنجي شرم حيات کي تين وال ڪري انهن ٽڪن جي ٽڪر کائڻ کي عورت جي ”آزادي“ تصور ڪيو. اها کين سمجهه ئي نه آئي جو سڀنيو ٿاڻي هوءَ سيٽجي پيڻ تي هلي رهي هئي اها اپريل ڇاتي ئي سندس ازلي ڪمزوري هئي. اهو سڀنيو ڪنهن سان ساهڻ لاءِ نه هرگز نه هيو. عورت به قدرت جي عظيم ۽ جامع صنعت هئي جنهن ۾ ڪٿي ٻار ٿي ايجاد ٿيو، ڪٿي ”ملڪ پلانٽ“ کير جو ڪارخانو هيو جنهن ۾ ٿيڻ ٿي ٺهي، ڪٿي پيار، پريت ۽ پريم جو رس ٿي تيار ٿي، جنهن جي مناس تي سڀ انساني رشتو چور جيان ڇهڻيل هئا. هوءَ دلين تي راڄ ڪندڙ راڻي هئي. اڳ آدم کي گهلي، عرش کان فرش تي آئي، هن ڪلرائي زمين جي گولي کي سرسبز ڪيو هيو. هاڻ آدم اتي ئي ويڳاڻو بيٺو رهيو پر پاڻ پوتي لاهي تحت السرا جي تري ڏانهن ڌوڪيندي ٿي رهي. عورت جو اهو ڪمال نه پر زوال هيو. پٺئي ڀرڪرڻ هيو.

حياة اخلاق ۽ عبادت تيئي عنصر ”خوف“ جي پيداوار هئا. جڏهن اهو خوف ختم ٿيو ٿي ته ان جي جاءِ بهادري نه پر بي حياتي، بد اخلاقي ۽ بد نيتي ٿي ورتي. جڏهن اهي تيئي ٿيڙو لڏي ويا ته پوءِ سبب فرق مٽجي ويندا ۽ پوءِ رڳو مڙوئي ٻوٽ ڪاريون. پوءِ جهڙي ڀيڻ تهڙي زال. جهڙي چالي تهڙي پني. جڏهن انسان پنهنجي زندهه رهڻ لاءِ جانور جي زندگيءَ کي قتل ڪري ٿي ڪيو ته پوءِ ڇو نه ان انسان جو به انت آندو وڃي جنهن جي ڪيسي ۾ سٺو به سٺو روپيا موجود هئا. آخر زندگيءَ جو عزت احترام به ته خوف باعث هيو ۽ نه پوليس واري جي ڊپ بدولت. جڏهن عورت نفرت ڪرڻ سکندي ته ڪيس پيار ۽ محبت جي تعليم ۽ تربيت کي ترڪ ڪرڻو پوندو. ڇو ته انهن پنهي گذرڻ جو گڏ مٿ ۾ اچڻ ناممڪن آهي.

سنڌي عورتن کي پنهنجي حقن حاصل ڪرڻ لاءِ ڪنهن لڙائي يا جهيڙي جوڻڻ جي ڪا ضرورت پيش نه ايندي. اسين پيلي اهڙا ننگ ڇڏي نانگا ته اڃا ڪونه ٿيا آهيون جو وتون اڏڙين ۽ امڙين جا حق غضب ڪندا. اسين لک پال نه سهي پر لڄ پال ته ضرور آهيون. اسين ٻيڙا برابر آهيون پر ڪميٽا ڪٿي؟ جو پنهنجي ڄڻ سان ملڪيتن تي مهاڏا اٽڪايون. سنڌ جي تواريخ ۾ مون کي ڪو اهڙو واقعو ملي نه سگهيو آهي جنهن ۾ هي ثابت ٿئي ته اسان سنڌين ڄاڻي واڻي اره زورائي ڪري ڏاڍايون ڪيون هجن. سواءِ اڪيلي عمر سومر جي، جنهن ملڪ جي والي هوندي به پنهنجي رعايا جي هڪ نيائيءَ کي ڀڄائي ڪوٽ ۾ قيد ڪيو. پوءِ اندر جو پوندو لڳس جو وري به هڻو پائي نه ڪيائين. پر پهريون جو منهن ڪارو ڪيو هو ائين اهو اسان سڀني لاءِ ڪارنهن جو ٽڪو ڪافي آهي. باقي جي سسئي رلي هئي ته پنهنجي افعالين. پراڻن قوش پرديسين سان پاند اٽڪائين جن رات ٽڪي صبح ڪئي ڀڄڻ جي تياري. جنهن ايل پونهار بري نظر وڌي اهو به اسان مون ڪين ڪيو. سهڻي ٻڏي مٺي ته ڪڏ پيئي. جنهن لاءِ مٺي ٿي اهو ميهار مڙس ٿورو ئي هئس. جا حق ڇڏي ناحق ڪڍ پوي تنهن کي ٻڏي مرڻ ڪپندو هيو ۽ ائين ٿيو. ليلان جنهن مڙس کي مٺي تي مٽايو ان پڇتاءِ تي نه فقط ڪيس گلي لڳايو ويو پر موت ملاقات به ڪڏ ٿي. مومل کي به سومل جي سزا ۾ لڪڻ هنيو نه ويو پر نشانيءَ طور ڇڏيو ويو. تماچي تڙ ڌڻيءَ ته اسان سڀني جي پٽ رکي ۽ ماني مڇيءَ واريءَ کي به پٿرائي بڻائي تخت تي ويهاريو. اسين سما، سومرا ۽ سپڙ اٻڙا آهيون ۽ پنهنجن پراون امڙين ۽ اڏڙين جي عزت آبرو رکي ڄاڻون جي اهو صحيح آهي

ته پوءِ سان ليڪا ڪهڙا؟

سند ته اهڙو نازڪ وقت اڳ شايد ڪڏهن به نه آيو هجي جهڙو هاڻ. اسان ۾ غيرت ۽ شجاعت آهي ضرور پر ننڊ ۾ آهي. ڪرندڙ قوم جو آخرين سهارو قوم جون ڌيئر ٿينديون آهن. سنڌي مورت اسان جو آخرين مورچو آهي. جيسين مائڻ جي ٿڃ سنڌين جي رڳن ۾ خون ٿي ڊوڙندي ته کين دنيا جي ڪابه طاقت هيسائي نه سگهندي. مرده قوم کي زنده ڪرڻ وارو آب حيات امڙين وٽ آهي. اوهين ڪوڪلي آزاديءَ جي نعرن ڪڍ ڊوڙي مردن جي پيرن جي زنجير نه بڻجو. پر اوهان کي جڳائي ته مردن سان ڪلهوڪلهي ۾ ملائي ۽ سائڻ ٻانهن ٻيلي ٿي پنهنجي وطن ۽ گهرن کي جنت بڻايون. جي اوهان جي آڳيا جي پالنا نه ڪن ۽ اوهان جا حق ادا نه ڪن ته اوهين ڏينهن قيامت جي حضور جو دامن رحمت جهلي پڪاري سگهو ٿا ته الله جي اڳيان انهن مردن جي شفاعت نه ٿئي جن اوهان جي ٿڃ جي لڄ نه رکي.

15 اپريل 1982ع

قوت ڪراڙيا ڪاڙي، طعام نه طامائو،

سين هنيائون سج ۾، پهر نه پينائو،

اوسري آسائو، اٿي گوندر گڏيا،

پنن ڪين پٽ ڪئي، گهرن ڪين گهران،

مهيسي مخلوق جي، آئين دور دوران،

پڇن ڪوه شرعان، ڄم اندر عدالت ان جي.

تان ڪي سائڻ اور، جان آهين اوطاقن ۾،

ڏه ڏه پيرا ڏينهن ۾، پاڻ مٽائڻ گهور،

ويا جي هنگلور، ته ڪرم ملندءِ ڪاڙي.

تان ڪي وٽن ويه، جان آهن اوطاقن ۾،

سامي سفر هليا، ڏور چٽائي ڏيه،

ڇڏي سڪ ساڙيه، مٽي گنگا گجيا.

(شام)

وتايو فقير

۱۵ مئي ۱۹۸۵ع تي ٽنڊوالهيار ۾ وٽايو ڪانفرنس ٿي گذري جنهن ۾ سنڌ جي اديبن شاعرن ۽ دانشورن شرڪت ڪئي. هڪ لحاظ کان هي سنڌ جي هڪ تاريخي ڪچهري پڻ هئي ڇاڪاڻ ته هي پهريون ڀيرو هيو جو وٽائي فقير جو ”ذڪر ۽ فڪر“ وٽائي جي ”ماڳ“ تي ڪيو ويو هيو. گڏجاڻيءَ جو بندوبست شهر جي حسين ۽ سرسبز علائقي ۾ ڪيل هيو جتي مهمانن جي آجيان ۽ ڪچهريءَ لاءِ باغيچي ۾ عاليشان پنڊال لڳايل هيو. مجلس جو انتظام عبدالقادر منگيءَ جي سر هيو جنهن وٽايو گڏجاڻيءَ لاءِ معزز شهرين تعلقي جي ڪامورن جي هڪ گڏيل ڪاميٽي ترتيب ڏيئي سڀني سڄڻن کي هن نيڪ ڪم ۾ شامل ڪيو هيو. عبدالقادر منگي اسان جي انهن نوجوان ڪامورن ۾ هڪ آهي جي ساٿيهه جي سڪ ۽ ساجهه رکندڙ آهن ۽ سندس ورثه ۽ ونسو لاءِ درد ۽ جذب رکندڙ آهن.

يورپي علم ادب جا مشهور ڪردار اتي جي اديبن جا پيدا ڪيل، يا اڃا به ائين ڪئي چئجي تخليقي تصور جو نتيجو آهن، جيئن ته شرلاڪ هومس، آرسين لوپن، رابسن ڪروسو ۽ گليور وغيره. سنڌ ۾ برعڪس ان جي، اهڙا ڪردار ٻهڪڻ ٻوليءَ جو حصو ٿي چڪا آهن حقيقي شخصيتون آهن. جئن ته چتو ڪوري، گامون سڄار، لالا واه جو چيڙو ايمٿان ۽ وٽايو وغيره. هي ٻي ڳالهه آهي ته اڳاٽي زماني سان تعلق هئڻ ڪري سندن زندگيءَ جو پيرائتو احوال يا جنم پٿري گمناميءَ ۾ گر ڪم ڪري. ڇاڪاڻ ته سنڌ جي لکت ۾ تاريخ ڪالھوڪو قصو آهي ان ڪري وڌيڪ تحقيق ٿيڻ جو به امڪان گهٽ آهي. توڻي جو تحقيق نالي ۾ اسان وٽ به ڪيئي ادبي ڪات هنيا ٿا وڃن ۽ هر مضمون پٺيان شيطان جي آنڊي جيتري حوالن سان لسٽ ٽنبي ٿي وڃي، فقط هن رعب رکڻ لاءِ ته هنن ڪيترو نه پورهيو ڪيو آهي ۽ ڪيتري نه ڪتابن جي ورق گرداني ڪئي اٿائون. اڳ رسالن ۾ ڪجهه پڙهڻ لاءِ مواد ملندو هيو

هاڻ خدا جي فضل سان فقط حوالن جون لستون پيون ٿيون ڏسجن.

اهڙن سنڌ جي ڪردارن ۾ وٽايو سڀني جو سرواڻ آهي جنهن کي سنڌو جو ٻار ٻچو به سڃاڻي. وڏي ڳالهه ته شاه ڀٽائي جيان سنڌڙيءَ جي پنهنجي پيٽ جو ڇايو آهي ۽ نه ٻين جيان سندس گود جو ورتل. وري مزو اهو جو وٽايو نه پير هيو نه سيد. نه ڪنهن جو سرشد نه مريد. نه مڪي نه وڏيرو. فقط هڪ فقير. پوءِ به ڪمال هي آهي جو صديون گذري ويون پر سندس لتڪا چٽڪا ڳالهين ۽ ڳڻ نه فقط ماڻهن کي ياد رهيا پر ٻوليءَ جو حصو بڻجي ويا. وٽايو اڄ به سنڌ ۾ اڪيلو شخص آهي جنهن کي مرڪندي ۽ ڪلندي ياد ٿو ڪيو وڃي. جو ڪجهه چيائين يا آڪيائين، صحيح هيو يا غلط، سچ هيو يا ڪوڙ، مڃڻ مراد آهي، واه جو ڪلندي ڪلندي چاچي به چئي ويو ۽ جهنڊڙي به پائي ويو.

هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته ماڻهن سندس چوڻ تي، نه سندس جڙي عمل ڪيو ۽ نه وري ڪو سندس مٿي ڪو قدر ڪن ٿا. ماڻهو اڃان سوڌو ٺاهوڪن ڪپڙن وارن کي دعوتون ٿا ڪارائين ۽ ڦاٽل ڪپڙن وارن کي اڄ به لوڏي ٿا ڪين. سڄي ماڻهوءَ کي هرڪو ڪمي ڪلسي اڄ به پيو اهڙي ڏٺا ڏئي ته واندو ٿيان ته پوءِ اچي وانگار وهندس، توڻي جو اها به ڄاڻ اٿس ته موت ڪيڏي پيرو ڪنيو ٿو اچي، مهلت ڏئي الا جي نه. ماڻهو ڇوڪريون اڃا به ويهاريو ماريو ڇڏين بجاءِ ان جي جو پنهنجي اڀري سڀري پاءُ کي سڏي سنگ ڏين. رپيا اڃا سوڌو پتين تجوڙين يا بئنڪن ۾ سنياليا ۽ سانڍيا ٿا وڃن توڻي جو خبر اٿن ته انت اها دولت سندن لاه ڪڍي ڇڏيندي ۽ اولاد جي نگاهه به لالچي ڪري ڇڏيندي. ٻين لاءِ پٽ پاراتو اڃان به هلندو اچي توڻي جو کين ڄاڻ آهي ته ان ۾ پنهنجو نقصان ٿيو آهي ۽ پراڻي گڏهه بجاءِ پنهنجي ڳئون گذاري ويندي. ماڻهن جي صحيح سڃاڻپ اڃان سوڌو ماڻهن وٽ ڪانه آهي. اڃان به هو ماڻهن جا ٻاهريان محراب ۽ ظاهري اوراپ ڏسي فتوا ٿا ڏين. الله نالي اڳ اڃان قتل گدرو ته ڏيندا هئا ته پوليس واري کي ٿا سڏ ڪن. باقي وٽائي ۽ سندس لطيفن تي ٽهڪڙا ضرور ٿا ڏين.

مزو ته تڏهن ٿئي جڏهن ماڻهو وٽائي جي لطيفن تي سوچڻ ۽ کين سمجهڻ جي ڪوشش ڪن. هاڻي ته خير هر ڪو ڳالهه ٻڌي، کلي قصو لنوائي ٿو ڇڏي. پر جنهن ڏينهن سندس هر هڪ اکر کي توري تڪي ڄاتو

ويو ته پوءِ خبر پوندي ته ڪيتري نه منجهن سڃاڻپ سمايل آهي. جڏهن دوزخ ۾ ئي آگ کانهي ته پوءِ سرگ ۾ تڌڪار وڻڪار ۽ بهارون وري ڪٿان آيون؟ جئن هر ماڻهو پاڻ سان پنهنجي حسد بغض ۽ ڪيني جو روڳ سيني ۾ سانڍيو وڃي ٿو اتي ڏاڪه چڙهي، ساڳي ريت ماڻهو پنهنجي چڱائي ۽ نيڪي ساڻ ڪنيو وڃي پنهنجي لاءِ تڌڙي چانو ۽ چپر ٿو ٺاهي. ڇاڪاڻ ته احسان جو بدلو احسان آهي.

بي بي رابع بصريءَ کي به وٽائي فقير واري شڪايت هوندي هئي ته ماڻهو پنهنجي خالق جي عبادت يا ته سندس خوف کان ڊڄي ٿا ڪن، يا وري جنت جي لالا نگهري تي نرڙ ٿا گسائين. هڪ ڏينهن ماڻهن ڏٺو ته بيبي سائڻ هڪ هٿ ۾ پاڻيءَ ڀريو ٿانو ۽ ٻئي ۾ ٽانڊن وارو ٺوهر ڪنيو ٿي ويئي. ڪنهن پڇيس ته بي بي سائڻ ڪيڏانهن وڃڻ جي تياري آهي؟ چيائين ته وڃان ٿي جنت کي باهه ڏيئي ساڙي رک ڪرڻ، ۽ دوزخ جي باهه کي وسائي جهنم کي ٺارڻ، ته گهٽ ۾ گهٽ ماڻهو الله کي سواءِ 'خوف ۽ سواءِ اميد' جي فقط پنهنجو حقيقي خالق ڄاڻي پرستش ڪن. خود سندن پنهنجي دعا هيءُ هئي ته ”الله پاڪ جي اوهان جي، آءُ دوزخ جي ڏر کان عبادت ڪريان ته مون کي جهنم جي آڳ ۾ ساڙ، پر جي جنت جي لالچ ۾ اچي سجدو ڪيان، تڏهن به مون کي جهنم ۾ پسر ڪر. پر جي آءُ توکي تنهنجي ذات پاڪ سبب سر نوايان ته مونکي پنهنجي ديدار کان نراس نه رک.“

وتايو فقير

سند، مست ملنگ مجذوبن ۽ درويشن جو ديس آهي. جن ۾ ڪيئي هستيون اڄ به حال حيات آهن. توڻي جو کين ڪئي صديون گذري چڪيون آهن. سندن ٻول ۽ قول، ٻڌو ڇا جوان، هر هڪ جي چين تي آهن، جو هڪ معجزو پڻ آهي. خاص طور ڌرتيءَ جي ان هنڌ، جو، هر آئي وڻي جي لٽر هيٺ آهي ۽ جتي ”ويسارو“ ماڻهن جي عادت هجي. انهن ۾ به ”انسان“ اڄ به اسان نڌڻڪن ۽ ٻي وسيلن جو آسرو ۽ سهارو آهن. هڪ نظر ۽ ٻيو نثر ۾. هڪ سهڻو شاه لطيف پٽائي ۽ ٻيو وتايو.

شاه سند جو سرواڻ آهي ۽ سند جي سکر لاءِ دعاگو. سکر سڻائي ته اسان وٽ سدائين آهي. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته جو ڪيتري ٿو اهو ان اکين تي نه ٿو ڏسي ته ڪائي ڇا؟ جڏهن ملڪ ۾ ”هربره“ هوندي سوندي به مهانگپ هجي. ماڻهن ۾ پريشاني ۽ پٽ ڪوه هجي ۽ هواءِ هوندي به پوست ٿئي. ته پوءِ جياپي جو اڪيلو وسيلو آهي صبر ۽ شڪر. ماڻ ۽ مرڪڻ. اهڙي حال ۾ وتايو اچي اسان جو حال ڀائي ٿو ٿئي. هونئن به ڦرجڻ کان پوءِ پڻو ڇا جو؟

سهڻو شاه ته اڻ ڪٽ ۽ بحر بي انت آهي. سندس لات ۽ لطيفي لات ته هلندي رهندي. الو ميان ڪا ڪٽڻ جي ته نه آهي. پر جڏهن دانهن ڪوڪ ڪندي نڙي گهگي ٿئي ۽ بک اڄ ۾ آلاپ نه اچي ته پوءِ وتائي واري وات ڌر غنيمت آهي. ڪو ٽڪر ٽاڪڻو ته نه آهي. فقط چپ چوري مرڪڻو آهي. ٽوٽڪا ياد ڪري دل سان هندائڻا ۽ پاڻ سان اڪيلاڻيءَ ۾ اورڻان آهن. جي اوهان کان وسري ويا آهن ته ياد تازي ڪرائڻ اسان جو ڪم. سلسلو جاري رهندو. جيسين وڃي قصو ڪو تاد ٿئي. جي اوهان کي به ڪي ياد هجن ته لکي اماڻيو ته لک لائق.

(۱) چٽي پيو سومهڻي جي نماز کان:

هڪ پاڙيسريءَ وتائي سار شڪايت ڪئي ته فقير نماز ٻيلي، پر

سومهيءَ واري نماز ٽڪائي ٿي ڇڏي. ڪجهه ڏينهن بعد وٽائي کي ڪنهن ڄاڻ ڪئي ته ساڳيو پاڙي وارو رات گذاري ويو. ڏاڍو نيڪ نمازي ۽ مومن ماڻهو هيو. وٽائي چيو ڏاڍو چڱو ٿيو. ڇتي پيو سومهي جي نماز وارن سورن کان.

(۲) ڇڏي ڏيوس ته وٽي سج ۾ سينڊيون هڻندو:

ڳوٺ ۾ اچي وبا جي بيماري پيئي. گهرن جا گهر خالي ٿي ويا. پاڙي جا ۾ چار ماڻهو وٽس ميڙ ڪري آيا ته فقير ڪا الله کان دعا گهر ته ندوري تر کان نڪري. چيائين ته ڇڏي ڏيوس. ماڻهو مري ويندا. پونگا ئي پينگ ٿيندا. پوءِ سندس نالي وٺڻ وارو ئي ڳوليو نه لپندو. پوءِ پاڻ اڪيلو پٽن تي پيو سينڊيون هڻندو رهندو.

(۳) پاڻ به ڪو گهٽ چرچا ته نه ٿو ڪري!

ڪنهن ڀلي مانس وٽائي کي ”نصيح“ ڪئي ته فقير الله بي نياز بادشاهه آهي ۽ تون ان سان حجت ۽ مسخري ٿو ڪرين. جي الله پنهنجيءَ تي آيو ته ”ابتو“ ڪري تنگيندو. وٽائي چيو ته هڪ سنئين سڌي ماڻهوءَ کي ابتو تنگڻ خود هڪ مسخري آهي. پوءِ الله پاڻ به ڀوڳ چرچا ٿو ڪري ته مون تي ڪهڙي ميار؟

(۴) صبر ڪرين هاڻ ته پڄاڻي موڪلي ها:

هڪ دفعي وٽائي کي ماءُ چيو ته ابا گهر ۾ کائڻ لاءِ ڪجهه به نه آهي. ڪٿان ان ڪٿا اُن نه ته اڄ لنگهن ڪڍڻو پوندو. وٽايو ٻوڇڻ ڪئي اڳڻ ۾ بيٺل ٻير جي وٺ تي چڙهي ويو. مٿي منهن ڪري چيائين ته ”مولا ڪجهه ڏيار. جي تنهنجا خزانا به منهنجي کيسن جيان خالي آهن ۽ تو به ڏيئالو ڪڍيو آهي ته پوءِ اهڙي پڌرائي ڪر، ته آءُ ڪو ٻيو بلو پيشي ڪيان ۽ ڪنهن اڳيان وڃي هٿ تنگيان.“ اڃا اتي ئي بيٺو هيو ته ڪنهن ڪڙو ڪڙڪائي آواز ڏنو ته وٽايا تو لاءِ اٿو پهائي ڪئي آيو آهيان. وٽايو هيٺ لهي اٿي جو ٽين ڪٿي ماءُ وٽ آيو. ڇي امڙ اڃان گهڙي ساعت صبر ڪرين ها ته ماني پڄاڻي رواني ڪري ها.

(۵) وٽائي وارو اڳ وٺڻ:

هڪ ڏينهن ماڻهن کي هي ڏسي حيرت ٿي ته صبح سويل کان وٽايو مقام جي لنگهه تي ڌڙو ماري ويٺو رهيو ۽ مقام ڏانهن ايندڙ هر جنازي جي پڇا ڳاڇا ٿي ڪيائين. ڪن ماڻهن کانئس پڇيو ته وٽايا خير ته آهي اڄ فجر کان مقام جو در ورتو اٿي؟ وٽائي ڏانهن ته رات ڪو شاهينگ جتي تڳائي

ويو آهي ۽ آءُ چور جي ”اڳ وٺڻ“ لاءِ هٿ ويٺو آهيان. اڳي پوءِ هٿ ضرور اچڻو آهي. ويندو ڪٿي؟

(۶) ڪونهي لڪڻ جو لڪ:

ڪنهن پاڙيسريءَ جي فوت ٿيڻ تي وڻايو به وڃي ٿو ٿي ويٺو. اٿي وٺي فوتيءَ جي عزيزن سان ”حڪم الله جو“ چئي رسمي عذر خواهي ٿي ڪئي. هنن وري جواب ۾ ”موت برحق آهي“ جي وراڻي ٿي ڏني. وڻائي به ساڻن همدري ڪندي چيو ته ”هاڻو بيلي، ڪونهي ڪو لڪڻ جو لڪ جو ”موت برحق“ ٿا مڃيو. پر جي ڪا ڀڄڻ جي واھ يا راه هجي ها ته اوهان وسان گهٽايو ته نه ها.“

(۷) شروعات ٿي غلط:

درياه پار وڃڻ لاءِ پٿر تيار ڏسي ورايو به اچي منجهس ويٺو. پاڻيءَ ٻيڙي هاڪارڻ ويل ونجهه هڻي ”الله توهان“ جي هڪل ڪئي. آواز ٻڌڻ شرط وڻايو ٻيڙيءَ کان ٽپ ڏيئي وڃي ڪپر تي بيٺو. ملاح ڀڄيس ته وڻايا پار پهچڻ جو ارادو ڪونهي ڇا؟ چيس ته ”ٻيڙي ساڻي ٿيئي، تون نالو ئي اهڙي جو ورتو اٿيئي، جو پنهنجا مارائيندو ۽ ٻيڙيون ئي پاڻ ٻوڙيندو آهي. آءُ ڪو چريو ٿورو ئي آهيان جو ڏسي وائسي پنهنجو سر ٻوهي ۾ وجهان.“

(۸) پيپل تائين خطرو اٿيئي؟

وڻايو واٽ وٺيو ٿي ويو ته راه ۾ رات پئجي ويس. ٻيئي گهٽي ورائيس. پنڪاڻ ته پٽڪي جي پٺن ۾ ويٺو ٻڌل هيس. اڻ تن اها هيس ته رات جي ٻيڙي ۾ مٿان ڪي قورڙو اچي مٿان ۽ ٿاڻي ڦرڻ لڳو سندس لاک ٻه لاهين. اها سرج ڪري رڳو پڳ کان جوڙي پيس جي وٺ ۾ ٻاڙ ۾ اچڻي ڇڏيائين. پر ٻي ڊيو ٿي لوڙاڻو ڳاڙهي ٻڌو. جهٽ ڪٽري ڪار پوءِ رستي تي مڪو ٻاڙو ملي ويس جنهن کائونس ڀڄا ڪئي ته ”يار هي پوءِ نه آهيئي چورن ۾ ٿورن جي. پر مون کي به آهي ضرور پهچڻو. ٻڌائي سگهندين ته گهڻو خطري ڪهڙي هئي آهي جڏهن آءُ اتان خيال سان ۽ سڀيالي وڃان؟“ وڻائي چيس ته گهڻو ڊپ اٿيئي فقط ”پيل جي پاڙ“ تائين. باقي اڳتي ڪو پٺو پونو ئي نه ڪر. سڀ ساڻي.

(۹) چڱو جو اڇلايم نه ته منهنجا به لاه نڪري وڃن ها:

هڪ دفعي ڪنهن سخيءَ وڻائي کي رڳو خيرات ڏنو. وڻائي وٺي پهريون ور ۾ وڌو. پوءِ وري پهريائين ۾ ڳنڍ ٻڌائين. وري خيال اچڻ تي جتيءَ

اندر لڪائي هلڻ لڳو. آخر ڪڪ ٿي پيو ۽ رپيو ڪولي هڪ سڪل وٺڻ جي پاڙ ۾ ڪڏڙي ڪٿي پوري ڇڏيائين ته موٽ تي ڪٿي ڳوٺ ويندس. ڪنهن ڌنار کيس تازي ورتو. وٽائي جي پٺ ڏيڻ تي ڌنار اچي وٺڻ جي ڪوٽائي ڪئي. پهرين ئي لپي ۾ رپيو ملي ويس. سمجهائين ته اڃان رقم ته هيٺ هوندي. پوءِ ته ٻاهوڙو ڪٿي وٺڻ جي پاڙ ئي پٽي ڇڏيائين. ٻئي ڏينهن تي وٽائي موٽ تي ڏٺو ته رپئي وارو وٺڻ جڙ کان ئي اڪڙيل هيو. وٺڻ سان ويل ٿيل ڏسي شڪرانو ڪرڻ لڳو ته ”چڱو ٿيو جو اچلي جان ڇڏايم نه ته منهنجا به لاهه نڪري وڃن ها.“

(۱۰) الله جو اختيار ۽ امڙ جو وس:

هڪ دفعي ڪنهن بزرگ شخص پاڙي وارن کي گهڻيءَ ۾ بيٺي نصيحت ڪئي ته ”ابا ڏٺي پاڪ هر ڳالهه ۾ مختيار ڪل آهي. روز به سندس وس آهي. پوءِ ٿورو ڏٺي يا گهڻو ڏٺي. اها سندس مرضي. ڪائونس ڪوئي ڀڄن وارو ٿورو ٿي آهي. ٻئي ڪنهن کي ڪهڙو اختيار؟

وتايو جو اهي ان وقت لانگهائو ٿيو ۽ واعظ ٻڌندو آيو، تنهن بزرگ جي ڳالهه کي ٿيڪو ڏيندي چيو ته ”هاڻو سائين سچ ٿا اڪيو. براڄ ڪٽلهم الله ڪجهه اختيار منهنجي ماءُ کي به سونپي ڇڏيو اٿس. روز برابر رازڻ وس آهي پر هي امڙ جي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي ته پٽ رڌي يا ماني پڇائي. يا وري سورگو پڇوي ته اڃان مانيءَ جي مهل تي نه ٿي آهي.“

(۱۱) ويڻاج سوڌائي وٺوئي:

هڪ ڀيري چوڏاڻي سال ڀرا جي ديماري ٿي. ڀاڳين جا رتائڻ خالي ٿي ويا. وٽائي واري ڀڳڙي جا کيس خبرات مامل هئي اها به سري ويئي. وٽائي جي ماءُ روئن ٻڌڻ ويئي ته کير ۽ کير ٿڙي جو وسيلو هيو اهو به الله نه سلو. وٽائي چيس ته ”امڙ ايترو دڙچ رازڻ نه ڪئي ۽ نه وري الله کي ڀڃائي. مورگو ڏهرجي ڏڏ نه پرائي ويئي.“

(۱۲) دوزخ ۾ باهه ڪٿي؟

هڪ ڏينهن وٽائي ماءُ کي چيو ته امڙ بک لڳي اٿم، جيڪر ماني ڪارائين ته چڱو. ماڻس چيس ته ابا پاڙي مون ٿانڊو ڪٿي اڄ ته باهه ٻاري ماني پڇائي ڏيان. وٽايو اوڙو پاڙو گهمي خالي هٿين گهر موٽيو. ماءُ کي چيائين ته امان باهه ڪٿي به موجود نه آهي سو ويڃان ٿو دوزخ مون چوچڙي ڪڍڻ. جهٽ

پلڪ بعد کلندو ٿپا ڏيندو گهر ڏانهن موٽيو. ماڻس پڇيس ته ابا تاندو مليو. جواب ڏنائين ته امڙ نه. دوزخ ۾ ويس ته اتي وارا جمڊوت مون تي کلڻ لڳا ته هتي باه ڪٿي؟ الله پاڪ ڪو بني وارو يا نانواڻي ته نه آهي جو باه جا ڪورا يا بنا ٻاري ويهي پنهنجي مخلوق کي شيخ ڪباب جيان پڇائي. هتي هر ڪو ماڻهو پنهنجي آڱ جي ڪوٽا پاڻ ساڻ کنيو ايندو آهي. جا باه هر انسان لوپ لالچ، حسد، بغض ۽ نفرت جي روپ ۾ پاڻ وٽ جمع ڪندو ٿو رهي. هتي اچي هر آدمي پنهنجي گڏ ڪيل اهڙي باه جي پونجيءَ ۾ پاڻ ٻرندو ۽ پڇرندو ٿو رهي.

(۱۳) مهماني ڪپڙن جي!

هڪ دفعي وڻايو وڃي شهر جي هڪ وڏي دعوت ۾ شريڪ ٿيو، جتي خلق وڻي خيرات کاڌي، سندس ڦاٿل ڪپڙا ڏسي ماڻهن کيس ٻاهر لڳو ڪڍيو. وڻايو گهر وڃي پنهنجي ڀاءُ جا نوان ڪپڙا پٽيءَ مان ڪڍي پائي وري ساڳئي دعوت ۾ اچي شامل ٿيو. سمجهيائون ته ڪو معزز مهمان وارد ٿيو آهي. هڪدم سلمچي ڪٿي هٿ ڌوئاري دسترخوان وڇائي ٻوڙ پلاءُ آڻي آڏو رکيائونس. بجاءِ طعام نوش ڪرڻ جي وڻايو ٻوڙ پلاءُ جا چمچا پري پنهنجي ڪپڙن مٿان هاريندو رهيو ۽ ڪپڙن کي مخاطب ٿي چوندو رهيو! ”ته هي مهماني اوهان جي آهي. کائو ۽ خوب کائو. مون کي ته لتون هڻي ٻاهر اماڻيو هئائون.“

(۱۴) واڍو جڏهن واندو ٿيو!

هڪ دفعي پاڙي جي ڊڪڻ وٽ وڃي سوال ڪيائين ته امڙ جي ڪتولي ڀڄي پيئي آهي جيڪر هلي جوڙي ڏين ته مهرباني ٿيندي. واڍي روڪڙو جواب ڏيندي چيو ته ”وتايا اڃ واندو نه آهيان ۽ واندو ٿيس ته هلي جوڙي ڏيندس.“ هو هر ڀيري اهڙي ڪن لاتار ڪري وڻائي کي لنوائيندو رهيو. هڪ ڏينهن وڻائي ڏٺو ته ڪو جنازو کنيو ٿي رها. پڇا ڪرڻ تي پتو پيس ته ساڳيو ڊڪڻ گذاري ويو هو جو سڏائين مشغول رهندو هيو. ڊوڙي جنازي جو اڳ وٺي هڪل ڪيائين ته ”ادا وادا اڃ ته هڪ واندو هوندين. نويڪلو ڪت تي آرامي آهين. هاڻ اتي هلي امڙ جي ڪتولي ٺاهي پنهنجو واعدو ته پاڙ.“

(۱۵) دعا ٻڌائين پر سمجهائين نه!

وڻائي کي ڪنهن سخي مرد هڪ ڪراڙي گئون خيرات ۾ ڏني. وڻائي

ڳئونءَ جي تهل ٽڪور ته گهڻي ڪئي پر پاڙيسري جي گڏه روزانو اچي سمورو گاهه پٺو کائي وٽان بهاري ويندي هئي. گڏه جي آزار کان ڪڪ اچي وٽائي هڪ ڏينهن هٿ ڪئي الله کي عرض ڪيو ته مالڪ ڪنن واريءَ کي مار ته سنگن واريءَ جي جند چٽي. صبح جو ڏٺائين ته سندس ڳئون مٿل پيئي هئي. پنهنجي اکين تي اعتبار نه ڪندي هڪ نايين کي وٺي گهر آيو ۽ کيس چيائين ته هي جانور ته سڃاڻي ٻڌائي. نايين هٿوراڙيون ڏيئي ٻڌايو ته هي جانور ڳئون هئي. وٽائي کلي چيو ته ”الله کي ايتري ڄاڻ به ڪونهي، دعا اگاهيائين ضرور پر ڪن واري ۽ سنگن واري وچ ۾ تفاوت جي خبر کيس به ڪانه پيئي.“

(۱۶) پرائي باهه کان پاسو ڪر:

ڪنهن ماڻهوءَ وٽائي تي وار ڪرڻ لاءِ مٿس لٽ اولاري. وٽائي واٽرو تي پڇيو ته ابا خير ته آهي ايتري ڪاوڙ ڪهڙي ڪارڻ. لٽباز وراڻيو ته ”تون پاڻ چوندو آهين ته ”هتي هٿائي“ پاڻ الله ٿو. پوءِ مون کي به اهڙو حڪم ڪيو هوندائين.“ وٽائي مرڪي چيو ته الله کي وائيو مارڻو هوندو ته هو هر حال ۾ ماريندو، پر مورڪ تون پاڻ تي اهڙو الزام ڇا لاءِ ٿو ڪئين؟“

(۱۷) آسمان واري جا ڪم آهن ابنا!

رستي هلندي هڪ هنڌ بيهي وٽائي گهل گهوڙا شروع ڪري ڏني. سندس رڙين جي شور تي رونشي ڪوڏي خلق اچي گڏ ٿي. پڇيائونس ته فقير خير ته آهي جو دانھون ڪندي آسمان مٿي تي ڪٿي ڇڏيو اٿيئي؟ وٽائي پير مٿي ڪٿي چيو ته ڏسو نه ٿا ته مون کي ڪنڊو چيو آهي. هڪ ماڻهوءَ چهندڙي وجهي چٽيءَ سان ڪنڊو ڪڍي ٻاهر اچليو. ماڻهن سنهڙو ڪنڊو ڏسي مٿس هيٺ ڦٽ ڪئي ته درويش هروڀرو طوفان ڪڙو ڪيو اٿيئي. وٽائي چيو ته توهان ماڻهن کي آسمان واري جي عادتن جي ڪهڙي خبر؟ جي اڄ آءٌ ڪنڊي لڳڻ تي رڙيون نه ڪريان ها ته سياڻي هو اهڙو ڀالو يا بڙجي بچي ڇڏي ها جو نڙگهٽ کان ٻست پار هجي ها. چيو ڪونه اٿائين ته ”آءٌ انسان کي سندس وت کان وڌيڪ تڪليف نه ڏيندو آهيان.“ سو صبر اختيار ڪري آءٌ پنهنجي برداشت جي طاقت گهڻي هئڻ جي نمائش ڇو ڪريان ۽ پاڻ تي وڏي مصيبت نازل ڪرڻ لاءِ دعوت ڪيئن ڏيان؟

(۱۸) ماڻهن ۾ سڃاڻ ٿي ڪانهي!

هڪ پيري بک کان بيحال ٿي رستي ويندي بيهوش ٿي ڪري پيو. ماڻهو

اچي مڙيا. ڏٺائون ته وٽايو پر لوڪ پڌاري ويو. مسلمانن چيو ته وٽايو وائيو هو ان ڪري وائيا سندس ڪريا ڪرم ڪري مساڻ ڪئي وڃي ساڙين. وائين نابري واري ته وٽايو وائيو ٿي ڄاڻو ضرور هيو پر سندس افعال مسلمانن جهڙا هئا. هن نه جڻيو پاتو ۽ نه ڪڏهن ٽڪائي ويو. وٽايو ڏٺو وائيو مسلمان هيو ان ڪري کيس دفن ڪيو وڃي. ان ريتو ٻيڙهه جي چوٽي تي وٽائي اڪ پٽي. سجاڳ ٿي بوجڻ چنڊي اتي ڪٽڙو ٿيو. چيائين ته ”هاڻي اهڙي مرڻ ۾ ڪهڙو فائدو جڏهن ماڻهن ۾ سڃاڻپ ئي ختم ٿي ويئي آهي.“

(۱۹) متان مسلمان ٿيو آهين؟

وتائي کي سندس پاءُ چيو ته ”پاڻي تون ته مسلمان ٿي پاڻ موکيو. هاڻ مون کي به مسلمان ڪراءِ ته سرگرم بيمئي گذر ته هجون.“ وتائي رڙ ڪري جييس ته پاڻي اهڙي غلطي مور نه ڪج. مسلمان ٿيڻ جي ڪڏهن به ڪوشش نه ڪج. ورنه سڄي عمر هت هئندو رهندين. ڪلمو پڙهي مسلمان ٿيڻ ته آهي سولو ڪم، پر پوءِ جي روزا، نمازون، زڪوات ۽ تهجد جا سلسلا شروع ٿا ٿين، تن جي بيروي ڪندي نه فقط جهڙه نڪري ويندءَ پر ڏيوالو ٿي ويندين. ڪڏهن پلجي به اهڙي جوڪم جو ڪم نه ڪج، ها البت مرڻ مهل مون کي ڪن پر ڪلمو پڙهي بدآچ ته آءٌ آخرت ۾ شاهدي ڏيندس ته مهربانو پاءُ مسلمان ٿي مو هو. ائين ڪرڻ سان بهشت به حاصل ٿيندءَ ۽ خاني کان به بچي ويندين، ڪم جو ڪم ۽ مزي جو مزو.

وَاللَّهُ وَارِي وَرِج

ڪنهن ماڻهوءَ پٽاڻن جي هڙ وٺي وٽائي جي جهونيءَ ۾ وڌي ۽
 انهن کي فقير "الله" واسطي پاس پاسي مير جا پوري ٿي. هاڻ مهر باني
 پٽاڻا ماڻهن ۾ ورهه. ورتائي پڇو ته الله واري وڃ ڪيان يا ماڻهن
 سانل پڇو ته فقير تون پاڻ الله وارو آهين اها ئي ورهاست ڪر. وٽائي
 ڪئي ڪنهن کي هڪ پري ڏٺو ته ڪنهن لپ ته ڪنهن کي فقط
 ڪنهن ماڻهن چيس ته وٽايا راه جو الله واري وڃ ڪئي ائين جو
 ڪنهن کي مٿيون پري نوازيو ائين ته ڪن کي نيت جواب. وٽائي چيو ته
 مان اسو ئي عدل انصاف آهي الله جو جو ڪنهن کي مڃايون پري ڏي ته
 جي ڏائي لاو ٻيا واجهه وجهن.

(۲۱) کیا عقل جی گئی تھی کریم ہا:

هڪ گيمري وٽائي ويٺي ڳئون ڏڏي. کير ڏهندي گابي کي کير ڌارائڻ جو خيال ئي کائونس دل تان لهي ويو. کير ڏهي اڃا ڊگيءَ جو ونگ ڍرو مس

ڪيائين ته ڳئونءِ وٺي لت هڻي ته کير واري چوڻري ئي اونڌي ٿي پئي. ڳئون پنهنجي گابي اوڏو وڃي کيس چٽڻ بيٺي. وٽايو ڀانڀي ويو ته کائونس ڀل ٿي هئي. منهن مٿي ڪري فرياد ڪيائين ته منهنجا مولا هي ڪهڙو قهر ڪيئي؟ مون کان ته گابو ڌارائڻ برابر وسري ويو هيو. پر جي توکي ياد هيو ته گابي کان رڻپ ڪرائين ها. ڪا ڳڻ ته ڪرين ها. هاڻ ڍڳي کان لت هڻائي کير به، زيان ڪرائيءَ ۽ سڄي ٿڀر کي به بڪ ماريءَ.

(۲۲) جيڪا سڀني جي صلاح:

هڪ پيري فقير پاڻ سان ڪٿو وٺيو پئي ڳوٺ ٿي آيو. جڏهن ڳوٺ پيڙو ٿيو ته سندس ڪٿي چوڌاري ٻيا رولو ڪٿا ڦري آيا ۽ باهڻ شروع ڪيائون. وٽائي ڇا ڪيو جو لٽ ڪئي پنهنجي ڪٿي کي لڪاءُ ڪري ڏنائين. ماڻهن پڇيس ته فقير ڪٿو تنهنجو پنهنجو هيو پوءِ ڇا لاءِ ٿو مارينس؟ وٽائي چيو ان ڪارڻ جو هيترا سارا ڪٿا ساڻس وڙهڻ لاءِ سنڀري آيا آهن. پوءِ ڪم اهو ٿي ڪيو جن سڀني جي صلاح هوندي.

(۲۳) سڀ مرن ته سيويون ڪاوان:

هڪ دفعي ڪنهن وٽائي کان پڇيو ته فقير توکي به ڪا اهڙي آس آهي جا پوري نه ٿي هجي. وٽائي ورائيو ته هاڻو. سالن کان سوالي آهيان پر جڏهن اڳهائي ته ڪا موح ٿئي. اها خواهش هي آهي ته رمضان جي عيد ڏينهن جڏهن ماڻهو سيويون رڌي تيار ڪن ته اهڙي ڪا ”بوا“ (ويا) پوي جو سڀ مري وڃن ۽ باقي وڃي آءُ ۽ امڙ بچون. پوءِ ڪامي پئون ڳوٺ ۾. سڀني جا ڊيگڙا چلن تان لاهي، گهر آڻي گڏ ڪيون. پوءِ امڙ به مري وڃي ۽ آءُ وڃي هڪڙو رهان ۽ اڪيلي سر ڊيگڙا چٽي صاف ڪريان.

(۲۴) نيت کوٽي عمر گهڻا:

هڪ پيري وٽائي کي ماڻس ڪاوڙجي چيو ته وٽايا وڃي ڪمائي ڪري ڪجهه دانا آڻ ته کائون. نه ته وڃي مقام ۾ مر ته جان چٽي. گهٽ ۾ گهٽ هڪ سؤ ته هونديو ته وٽايو مري ويو. وٽايو مرڻ سڀ کان سهنجو ڪم جاشي مقام ۾ وڃي کڏڙي کوٽي سمهي رهيو ته موت پاڻهي پيو ايندو. مقام جي ڀر ۾ واه جي ٻنڌي ڇڻ ڪري رستو پاڻيءَ ۾ ٻڌل هيو. اتان ڪو بيل گاڏيءَ وارو بار ڀريل گاڏي ڪاهي اچي لانگهائو ٿيو. ڳپ ۽ ڪيچڙ ۾ گاڏي گچي پئي. گاڏر وڌي واڪي ووڙ ڏني ته ٻيلي آهي ڪو همراه جو اچي مدد ڪري. وٽائي هڪل ٻڌي چيو ته ”يار تنهنجو سڌ به ٻڌو اٿم. دل به ڏاڍي

ٿي چوي ته تنهنجي مدد ڪريان. پر ڇا ڪريان جو مري ويو آهيان. جي مثل نه هجان ها ته گاڏي ڪڏهوڪو لاکر ڪپ کان ٻاهر نڪتل ڏسين ها.“
(۲۵) ڇن کي پناه به پاڻ ٿو ڏئي:

هڪ ڏينهن ڪو شاهينگ وٽائي جي گهران پاڻي پيڻ وارو گهڙو تڳائي ويو. مائس چيس ته ابا هاڻ چور گهڙو به ڪٿي ويا تون پاڻي ڪيئن پيئيندين؟ وٽايو مسيت ۾ وڃي اتي رکيل گهڙن ۾ هڪڙو ڪٿي هلڻ لڳو ته ملان دانهن ڪٿي ته فقير الله جي گهرن کان به نه ٿو مڙين؟ فقير چيو ته اسان جو دلو گهران ڪهڙي ويو آهي ۽ جي ٻئي هنڌان گهڙو ڪنڌس ته چور ڪري ٻڌي ويندا. سو سوچيم ته الله کي گهڙي جي ڪهڙي لکا پوندي ان ڪري دلو ڪٿي ٿي ويس. ملان چيو ته ڀلو آهين. الله غيب جو ڄاڻو آهي سو سيڪجهه ڏسي پسي ٿو. وٽائي چيو ته جي سڀ ڪجهه ڄاڻي ٿو ته پوءِ ڇن کي به پناه پاڻ ٿو ڏئي ۽ غريبن کي به هٿ سان وٺي ٿو ڦرائي.“
(۲۶) ماريو ته ان تڪڙ آهي:

هڪ سال ڪنهن ڪڙميءَ وٽائي تي ڪهل آئي کيس پاڻ سان ڪڙمت ۾ ڀائوار ڪيو ۽ کيس جهنگ وڌڻ لاءِ ساڻ ٻنيءَ تي وٺي ويو. پهر کن کان پوءِ ڪڙميءَ وٽائي کي چيو ته آءُ واڍي ٿو ڪريان نون ويڃي ٿانڊو ڪٿي آءُ ته جهنگ ساڙيون. وٽايو لوهر ڪٿي وڃڻ ڪاڻ ويو ته وري موٽيو ٿي ڪونه. هاريءَ لاچار ٿي اڪيلي سر هر ڏيئي سانهر گهمائي ۽ ٻج ڇٽي ريج ڏٺو. آخر پوک پڪي ته لاٻارو ڪري، ڳاه ۽ واٽر ڪري ٻار اڇي ڪيائين. جڏهن ٻڻي ٿيڻ جو وارو آيو ته وٽايو ٺڪر ۾ ٿانڊو ڪٿي ڊوڙندو آيو ۽ ڪريبي تي اچڻ مهل ٽاپڙجي ڪري پيو. هاري پڇيس ته پاڻو هيترا ڏانهن ڪٿي ڪم هڻين جو هاڻ تڪڙ ۾ ايندي ٻوٽ ۾ ڪريو آهين؟ وٽائي چيو ته انهيءَ تڙ تڪڙ ته مون کي ماريو آهي.“
(۲۷) پڻهين جو گهر:

گهر ڏانهن موٽندي وٽائي ڏٺو ته هڪ چوڪر سندس در جي ڄاڻڻ اڳيان ويٺي پاڻ هلڪو ڪيو. فقير رڙ ڪري چيو ته مار پويئي گهر ٿو گند ڪرين. پر تون آهين ڪير ۽ ڪنهنجو پٽ؟ چوڪري هٻڪندي چيو ته خود، خود، خدن جو. وٽائي کيس ڳٽڙ کان جهلي گهليندي مسيت وٽ آئي چيائين ته ابا پڻهين جو گهر ته هي آهي. ڀلي اندر وڃي پيٽ نار.
(۲۸) شادي خفو آهي ڇو ته خلق تي سڙجي:

هڪ پيري ڪنهن نڪ مڙس صلاح ڏنس ته وتايا جوان جمان ٿيو
 آهين ۽ شادي ڇو نٿو ڪرين. وتائي پڇيو ته شادي ڪيئن ڪبي آهي. پرئي
 مڙس ڄاڻايو ته سولو ڪم آهي، ٻه شاهد ۽ وڪيل وٺي اچ جن جي روبرو
 ڪنوار تو سان نڪاح ڪرڻ لاءِ ”هاڻو“ ڪري. پوءِ ان شاهديءَ آدر ملان
 نڪاح پڙهندو. باقي، چاچي مائجي گڏ ٿيندا. جج کي جج ڪارائڻو ۽
 ڪنوارين کي گهم گهمو ۽ ڏاج ڏيڻو پوندو... وتائي ڳالهه کي اڌ ۾ ڪائي
 رڙ ڪئي ته هي شادي ٿي يا ڏڇو. پرئجي هڪ ۽ سيڙجن راج! ٻيلي ايڏو
 خفو مون کان ڪونه پڇندو.

(۲۹) ويهاري ماري ڇڏيائون پر ڏيڻ نه سنئون:

وتابو وات وٺيو ٿي ويو ته جنازو منهن پئجي ويس. پڇا ڪيائين ته
 ڪير مري ويو آهي؟ پتو پيس ته ڪا وڏي گهرائي مائي فوت ٿي آهي. وري
 پڇيائين ته ڪناري هئي يا پرڻيل؟ جواب مليس ته ڪناري هئي.
 ارمان ڪندي چيائين ته ”عجيب ماڻهن آهن! ويهاري ويهاري ماري تا
 ڇڏين پر ڪنهن کي ڏيڻ نه ٿا سهن.“

(۳۰) رخ جي ڳالهه نه پڇ:

هڪ گهمري سندس ڀر واري ڳوٺ ۾ وڃڻ ٿيو. هڙيءَ وٽ هڪ همراه
 ڏنائين جو ڪهاڙي ڪلهي تي کنيو ڪنهن شڪار جي تاز ۾ جهنڊ ڪيو بيٺو
 هيو. کيس ڏسي ڪهاڙيءَ واري جوان هڪل ڪئي ته ”وتايا ڳوٺ هونئين پيو
 وڃين، خير دلالي ڪري منهنجو نياپو به پهچاءِ ته پلو، نه ته موتندي ڳيا
 ڪندو سانءِ. ڳوٺجي مهر ۾ نر واري گهر اڳيان ڏير تي هڪ ٻن چوٽين
 واري مائي ويٺي چڻا ٽٽي. کيس سٺيو ڏٺي ته سندس سيندو اوسٽري ۾ آهي،
 سيگهه ۾ اڃ“ وتائي اڳيرو ٿي ڏٺو ته هاڻو ٻيلي. ساڳي اوراين واري مائي
 ويٺي چڻا مڙي. کيس پيغام ڏنائين ته تو وارو همراه هڙيءَ ۾ تو لاءِ پيو
 تانگهي. عورت اچرج ۾ اچي چيو ته فٽير پليو آهين، منهن جو نه آهي نه ٻهي.
 پر وري به پڪ ڪرڻ لاءِ پار پتا پڇائين. وتائي ٻڌايس ته ”مٿي ته اچو
 پٽڪو، منهن تي پٽ ٻڌل، بت تي ڪاري صدي ۽ هٿ ۾ ڪهاڙي هيس.“
 عورت ورائيو ته اهي پار به دل سان نٿا لڳن. وري اٻهر ۾ پڇيائين ته ڀلا رخ
 ڪهڙو هيس؟ وتائي چيو ته ”پڙدو ٿيئي رخ ڏاڍا وڏو آڱرو هيس. جي ويندينءِ
 ته ڪندا ڪٿي ڇڏيندو.“

وتايو

وتايو ليٽ سنڌي ڳوٺاڻو هيو. اڃان به هيئن ڪئي چڻجي ته واهڻائي وائيو هيو ۽ پوءِ مسلمان ٿيو هيو. پر اها ڄاڻ نه آهي ته ڪڏهن يا عمر جي ڪهڙي موڙ تي. سندس نالي کان علاوه باقي سندس جنم جي تاريخ، ڄمڻ جو هنڌ، ۽ گهراڻي بنسبت ماڻهن ۾ مختلف روايتون آهن. سڀ کان وڌيڪ مشهور هي ڳالهه آهي ته سندس وڏڙا ڪتري هوا ۽ مهراڻي لڳ هڪ ڳوٺ ۾ ڄم جو ڏنڌو ڪندڙ هوا ۽ درياھ جي لپٽ سبب لڏي بلاڻي اچي اگهيماڻي ۾ ڪڪ اڏي ويٺا. ڪن جي راءِ مطابق وٽايو تاجپور يا نصرپور جو ويٺل هيو. ڪجهه به هجي پر هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته اڳاٽي زماني سان تعلق آهيس ۽ گمان غالب آهي ته ۱۲ صدي ڌاري ٿي گذريو آهي.

هڪ حافظ کان سندس حسب نسب ڳولڻ يا سندس خانداني، شجره لاءِ تحقيق ڪرڻ بيڪار ڪوشش پڻ آهي. ماڻهوءَ کي پيءُ، ماءُ قوم ۽ وطن جي چونڊ تي دست رس ٿورڙو ئي آهي. ڇاڪاڻ ته انهن رشتن جو تعلق ڄم جي حادثن سان آهي ۽ نه ماڻهوءَ جي پنهنجي مرضيءَ سان. جي ڪنهن کي اهڙو اختيار حاصل هجي ها ته هو پنهنجي غريب ابي امڙ جي گوڏ ۾ جنم ٿورڙو وٺي ها، هر شڪ آغا خان ۽ شاه ايران جهڙي ڍنگ جي وليعهد ٿي ڄمڻ لاءِ سٺا سٺي ها، ڄمڻ ۽ مرڻ ته هونئن به آهي قدرت ۽ قسمت جي هٿ وسر. وڃ واري پلڪه پهر جي جهٽ گهڙي آهي اسان واري موڙي ۽ بونجي، جنهن کي اسين زندگي به چئون. ڏستو هي آهي ته ان اڌاري ۽ مسواڙي مدت اندر اسان ڪهڙا تير هليا ۽ ڪهڙا ڦاڙها ماريا؟ جياپي لاءِ مليل مهل ۽ موقعو اسان سڻلو به ڪٿيو يا ائين ڀنگ ڪهوتيندي رڳڙجي وياسين؟

وتايو عجيب ۽ خوش نصيب انسان ٿو ڏسجي. وڏي ڳالهه ته اڃا سوڌو حال حيات آهي. صدين کان جيترو جاڳندو ۽ چڏڪر ڪاتيندو ٿو رهي. پاڻ به ڪلندو ٿو رهي ۽ خلق کي به وڻي ڪلائيندو. مٿا ماڻهن کي نياءُ ڏيندا آهن

۽ سندن مدعائون مستجاب ڪندا هوندا پر ڪنهن کي ڪلائيندو ٿوروئي آهن؟
 ڪلن ڪم آهينئي زندگيءَ سان. تعجب آهي ته وٽايو هن وقت تائين زندہ رهيو
 ڪيئن آهي؟ خاص طور ان ملڪ ۽ ماڻهن ۾، جن جي پنهنجن سان بي رخي،
 سندن تاريخي روايت بشجي چڪي آهي. وري قدرت جو اٽل قانون به ته
 ويسارو آهي. موت هوندن ته ڪا معنيٰ ئي نه ٿو رکي. وڏي ڳالهه ته وٽايو
 هڪ عام رواجي غريب ۽ مسڪين ماڻهو هيو جا آسامي سڃي سڪئي هئڻ
 ڪري، اسان وٽ ڪا حيثيت يا معنيٰ رکندڙ ئي نه آهي. اسان وٽ غريب ۽
 غربت کي ڪئنسر ڄاڻي ڪائونس تارو ڪيو ويندو آهي. وري جو آئو نيتو يا
 لاوارث هجي ته ان کي پارٽو ڄاڻي ڪند جيان بهاري ٻاهر ڦٽو ڪيو ويندو
 آهي. پر مزو اهو جو حسب نسب، مان مرتبو ۽ ڌن دولت جي اڻهوند ۽ اثاڻ
 هوندي به وٽايو واحد انسان آهي جو دنيا جي تاريخ ۾ اوچي ڳاٽ ۽ تهڪڙا
 ڏيندي ڏٺو ٿو وڃي. ڏٺو وڃي ته دنيا اندر ذهني آزاديءَ جو صحيح علمبردار
 ۽ اوتار به وٽايو آهي جنهن لاءِ آمريڪا جي ”اسٽيجو آف لبرٽيءَ“ جيان چڱي
 چڱي تي اهڃاڻ کڙا ڪيا وڃن تڏهن به شايد سڀني سندس احسان لاهي نه
 سگهون.

وٽايو دنيا جي انهن عظيم هستين ۾ هڪ ميو جي انسان ذات لاءِ هادي
 مهدي ۽ اسناد ٿي آيا ۽ جن آدمين کي اخلاص اخلاق ۽ انسانيت جي سکيا ۽
 ساڃاهه ڏني ۽ جن ماڻهن کي پاڻ ۾ پريت وٺڻ ۽ ڌرتيءَ جو ناتو نباھڻ جو
 سبق ڏنو. رابندراناث ٿڌگور کان پڇيو ويو ته تون الله کي ڪهڙي ڪارڻ
 معبود ڪري ٿو مڃين؟ ٿڌگور وراڻيو ته ان ڪري جو مون کي الله پاڪ ايتري
 آزادي بخشي آهي جو آءٌ سندس وجود کان به انڪار ڪري ٿو سگهان ۽
 اهڙي ۽ ايتري قدر چڱو واڳ ۽ بي پناه آزادي فقط الله جي ذات تي ڏيئي سگهجي
 ٿي. وٽائي به آدميءَ کي انهن خوف ۽ خطرن کان چوٽڪارو ڏنو جي پوت
 پريت، مذهب، جي جنوني پوئلڳن، پنهنجي ڊڪانداري چمڪائڻ لاءِ ماڻهن
 کي ٿي بيڄايا. دين ڌرم جي ڪريا ڪرم ۽ ريتيرن رسمون ڪندڙن لاءِ اهڙي
 خدا جو تصور ڪرڻ ئي محال هيو جو ڪنهن کان حساب ڪتاب ٿي نه وئي
 ۽ هر هڪ کي بيان ليکو ڪرڻ جي بخشي ڇڏي. گهڻن کي ته رحمان رحيم
 جي معنيٰ جي ئي ڄاڻ نه هئي. باقي ستار ۽ غفار ته اڃان به وڏي ڳالهه هئي.
 سندن تعصبي ۽ تنگ ذهن ۾ هي ڳالهه ئي ٿي سمائي ته جو ”پاءُ“ اڳهائيندو

هجي اهو من ڪيئن ۽ ڇو موٽائيندو؟

تاريخ ۾ ”ڊايو جنيس“ پهريون انسان هيو جنهن ماڻهوءَ جي پيدا ڪيل ”ڌر ڏمڪاءُ“ کي مٽايو. هن پنهنجي عملي زندگيءَ وسيلي ثابت ڪري ڏيکاريو ته انسان، جي ڌرتي ۽ آسمان جي طاقتن کان لاپرواهه ٿي، الڳ ۽ چٽواڳ رهي، زندگي گهارڻ چاهي، ته هو ائين ڪري ٿي سگهيو. پر اهڙي آزاد جياپي لاءِ کيس ڪافي ڪجهه قربانيون ڏيڻ ضروري هيون. ڊايو جنيس هڪ فيلسوف هيو جو عيسوي صديءَ کان ٽي سو سال اڳ واري زماني ۾ ڄائو هيو. هن پنهنجي ذاتي رهائش هڪ ٺڪر جي پڳل ڪونر ۾ اختيار ڪئي ۽ اهو ڪونر هڪ گند جي ڍير تي پيل هوندو هيو. ان ماڳ کي ڊايو جنيس پنهنجي راڄڌاني سڏيندو هيو. سندس سنگت سات شهر جي انهن ڪتن ٻلن سان هوندي هئي جي ڍير تي ٺڪر ڳچي جي تلاش ۾ ايندا هئا يا وري شهر جا رولو پار جي سائس ڪچهريون ڪرڻ لاءِ آتا هوندا هئا. جڏهن سڪندر اعظم سائس ملاقات لاءِ اچي حاضر ٿيو ۽ سوال ڪيائين ته آءُ اوهان لاءِ ڪهڙي خدمت ڪري ٿو سگهان؟ ڊايو جنيس چيو ته مهرباني ڪري منهنجي اڳيان ٽري وڃ. جيڪڏهن تنهنجو خيال آهي ته سج جي اوت بهي تون مون کي اس کان معروم ڪندي ته اها تنهنجي غلط فهمي آهي.

وتايو به ڊايو جنيس جيان سادو سودو ۽ فقير منش ماڻهو هيو. پر جي سندس لطيفن تي ٿي نظر ڪجي ته ڏسڻ ۾ ائين اچي ته ڪنهن به مهدي يا مسيح کان هر گز گهٽ نه هيو. هڪ ڀيري رستي تي بهي گهل گهوڙا شروع ڪيائين. ماڻهن جنگهه مٿي کڻي ڏيکاريا ٿين ته ڪنڊو لڳو اٿر. ڪنهن ماڻهوءَ ڇپتيءَ سان ڪنڊو ڪڍي کيس فهمائش ڪئي ته درويش ڪجهه پاڻڪي هٿ ڪر. هڪ رواجي سنهڙي ڪنڊي لڳڻ تي ايتريون دانهون ۽ ڪوڪون ڇو ٿو پاڻ تي هروڀرو خلق کلائين؟ وتائي چيو ته اوهان کي آسمان واري جي عادت جي ڪهڙي خبر؟ جي آءُ ٿوري گهڻي ايڏا ته هاڻي گهوڙا نه ڪريان ته هو اهڙو ڀالو بڻجي ڇڏيندو جنهن کان جان ڇڏائڻ ئي ناممڪن. پاڻ ڪلام پاڪ ۾ ڄاڻايو ڪونه اٿائين ته آءُ ڪنهن کي سندس برداشت کان وڌيڪ تڪليف نه رسائيندو آهيان. پوءِ آءُ صبر اختيار ڪري پاڻ لاءِ خطرو ڇو مون ڪٿان؟

وري جڏهن پاڻ چيس ته وتايا مون کي به مسلمان ڪر ته ٻيئي آخرت

پر ته گڏ هجڻ ته رڙ ڪري چيائين ته ڀائي اهڙو ڀڳو ڪم متان ڪرين. مسلمانن نالي پر آساني آهي پر آهي سڀ کان ڏکڻي پر ڏکيو معاملو. ڪلمون پڙهي مسلمان ته اک چنپن پر ٿي ويندين، پر جي پوءِ روزا نمازون تهجدون عمرا حج ۽ زڪواتون ۽ قربانيون شروع ٿين ٿيون ته ڀائي تنهنجا ٻيئي جهان ڇٽ ٿي ويندا. ۽ توکي ڀڄڻ لاءِ راهه نه ملندي.

بهرت ٿيندو ته هاڻ ان ضد کان ٽري وڃ. هاڻ. باقي مرڻ وقت مونکي ڪن پر ڪلمون پڙهي ٻڌائجان ته آءُ آخرت پر تولا شاهدي ڏيندس ته مرڻ وقت مسلمان ٿي مٿو هيو. اها خبر فقط ڪن جزوي ماڻهن کي هوندي ته انسان جي دين ايمان جو سمورو دارومدار آهيئي آخرين گهڙيءَ تي. آدميءَ جي عبادت ۽ ذڪر فڪر آهيئي ان مقصد لاءِ ته جيئن آخري گهڙيءَ پر ايمان تي ثابت قدم رهي.

هڪ دفعي وات ويندي ڪنهن کي واعظ ڪندي ٻڌائين ته الله پاڪ قادر مطلق آهي ۽ سڄو جهان سندس ڏوريءَ پر ٻڌل آهي ۽ انسان ويچاري کي اک چنڀڻ جو به اختيار نه آهي. وٽائي رڙ ڪري چيو ته هاڻو سائين حق جي ڳالهه پيا ڪريو. پر الله اهو اختيار ڪجهه منهنجي ماءُ حواله به ڪري ڇڏيو آهي ته مرضي پويس ته ماني پچائي ۽ جي دل چويس ته ڀت رڌي. باقي رزق رسائڻ وارو ته بروبر پاڻ مالڪ آهي. وٽائي ان اندي ايمان جو منهن ٽوڙ جواب تي ڏنو جنهن پر انسان قسمت تي پاڙي مٿي تي ٻيئي هٿ ڌري ويهي رهي ته سندس هٿ وس ڪجهه آهيئي ڪونه. جي ائين هجي ها ته پوءِ هي حساب ڪتاب ڇا جو هيو ۽ ڀٽائڻ واري ”تتيءَ ٿڌيءَ ڪاهه ۽“ ستا اٿي جاڳ“ ڪو چرچو پوڳ ته نه هيو.

ساڳي ريت جڏهن ماءُ کي ماني لاءِ ايلاز ڪيائين ته امان بڪ لڳي اٿم ماني پچائي ڏئي. ماءُ چيس ته ابا ڪٿان انگريز ڪٿي آيا ته آءُ اٿو ڳوهي ڍوڍو پچائي ڏيانءِ. وٽايو رلي واپس موٽيو ته امان باهه ڪٿي به ڪونه آهي. هاڻ وڃان ٿو دوزخ کان ٽانڊو ڪٽڻ. جهٽ گهڙي کان پوءِ ڪلندو گهر موٽي آيو ته امڙ جهنم پر باهه آهيئي ڪونه. هتي ته مون تي ماڻهو ڪلندر رهيا ته الله جو دوزخ ۽ باهه سان ڪهڙو واسطو؟ الله پاڪ ڪو نانوائِي آهي يا بني وارو جو باهه جو ڪورا ٻاري ويٺو پيڙ مچائي. هتي ته هر ڪو ماڻهو پنهنجي اندر جو بغض حسد ۽ نفرت جي باهه ڪنيو اچي ان مڇ ۾ سڙندو آهي. باقي الله پاڪ ته.

ڪنهن لاءِ به تنور گرم ڪيو ڪونه ويٺو آهي.

هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته وٽايو انهن عظيم انسانن ۾ هڪ آهي جن کي قدرت ڪنهن خاص مقصد جي پوئواريءَ لاءِ خلقيندي آهي. سوال آهي ته وٽايو ڇا ۽ ڪهڙي بلا هو؟ ان سوال جا جواب ته سوين هزارين آهن. جواب به وري جيئرا ڄاڳندا آهن. يعني ماڻهو هو. وٽايو اهو ماڻهو هو جنهن ۾ ماڻهپو ڏيئي تي هو. جنهن ۾ سچائي صفائي ۽ ساجهه هئي.

وڏي ڳالهه ته هو نه پير مرشد هيو ۽ نه هادي مهدي ۽ مسيح هيو. نه وري ڪو غوث قطب ۽ قلندر هو. هو هڪ غريب مسڪين الله جو بندو هو. جنهن کي نه هو ڪو ذات پات يا حسب نسب جو ورثو ۽ نه مال املاڪ يا ڌن دولت جي پونجي. سچي سکي هوندي به سدائين ڪلندو رهندو هيو. ڪٿو به اهڙو جنهن تي مالڪ به جي ڪليو نه هوندو ته مرڪيو يا مشڪيو ضرور هوندو. خاص طور جڏهن وٽائي انڌي کي گهرائي تصديق ٿي ڪرائي ته مري ويل جانور ڳئون هئي يا گڏه.

وٽايو دنيا جي اهڙن فيلسوف ۽ مفڪر انسانن ۾ هڪ هو جن پنهنجي سمور عمر قدرت جي اسرار پرورڙن ۽ سندس ڳجهارتن جي تحقيق ۾ سيارائي. جن انسانيت جي اڳتي هلي ذهني سڌار ۽ سنوار ٿي سگهي. اهي بزرگ ولي نه هئا ۽ نه ذاتي طور پنهنجي اوڙي پاڙي ۽ هر وطن جي ڪا حاج پوري ڪندا رهيا. پر هو سموري ملڪ ۽ مخلوق لاءِ دعا جو در ضرور هئا. کين شخصي نامور ڪي به مقصد ۽ مطلب نه هئا ۽ کين پنهنجي حواسن تي ڀورو تبصو حاصل هيو. وٽن سائنس ۽ سائنس جي پيهم لڳل هوندي هئي ۽ دنيا جي ترقي ۽ ترقيءَ ۾ انهن جا ساهڻو اچي کڻڻ سبق پرائيندا هئا.

انهن درويشن جي مذهبي پر وڏي زماني هئي جو هو توري انهيءَ ڏسي ڀاڻسي اڪل وائڻ خلقيندا هئا ۽ کين حقيقت تي شڪ رکڻ يا ڳالهه کي راز ۾ رکڻ جو علم ۽ آزمودو حاصل هيو. انهن اهڙن ماڻهن کان سچ نڪائڻ ضروري هيو جي رڃي راس نه ٿيا هئا ۽ ايتان اکر ڪنوت هئا. هونئن به ان زماني ۾ تمام ٿورڙا ماڻهو هئا جن کي علم سکڻ جي لوج هئي يا نياقت هئي. شايد اهو ئي سبب هجي جو قديم زماني ۾ راز جي ڳالهين کي تصويرن ۽ علامتن ۾ لڪايو ٿي ويو ته جئن اهي اسرار غلط ۽ اوڻو ماڻهن جي هٿن ۾ اچي نه سگهن. پراڻي زمانه جا ويد شاستر ۽ گرنٿ به ڏنا ويندا ته وقت جي انهن

آکاڻين پٺيان ڏاهپ جا نڪتا سمايل آهن. ساڳي ريت انجيل تورات يا ڪلام پاڪ ۾ پيغمبرن جا قصا بيان ڪيل آهن جئن عيسيٰ ۽ موسيٰ عليه السلام جا. معلوم ائين ٿو ٿئي ته سچ ڳالهائڻ جو قديمي دستور هي هيو ته ڳالهه کي رمز يا مار ۾ بيان ڪيو وڃي يا اشارن ۽ اهڃاڻن ۾، يا وري قصي کي عملي مثال طور پيش ڪيو وڃي. تاريخ شاهد آهي ته اهڙي طريقي هنن پنهنجو مقصد به سڌ ڪيو ۽ سندن سيڪاريل سبق ۽ ساک به صدين کان واتي ويئي هلندي اچي ۽ اڄ به آهي.

جنم جنم جا ساٿي

پاڻي جندا رام

ننڍپڻ ۾ ٻڌو هيم ته ماڻهن ۾ ماڻهو اهو جنهن جو دماغ مرداڻو، دل عورت واري ۽ فطرت ٻاراڻي هجي. اهڙي ماڻهوءَ جي ڳولا ڪندي ڄمار گذري ۾ مڙني ڳڻن وارو ڀاڳوند مون کي ڪٿي به نظر نه آيو. ماڻهو ته دنيا ۾ گهڻي ئي ٽڪريا جن ۾ مردانگي ۽ مرداڻو حوصلو به هيو ۽ وڻن بقول پٽائي گهوت جي، ”منڌ ٻوڙيو مهراڻ“ جهڙي اڻاهه ڇاتي به هئي پر ٻار جهڙي معصوم ۽ چنچل طبع مون کي ڪنهن ۾ به ڏسڻ ۾ نه آئي. شايد وڏي ٿيڻ يا تجربي پراڻن سان ماڻهوءَ ۾ معصوميت وارو عنصر ختم ٿيندو ٿي رهيو وري جڏهن اهڙي ماڻيءَ جي لال سان ملاقات ٿي ته اها به اوچتو ۽ اهڙي غلط ماڳ مڪان ٿي. جڏهن آءٌ ڀرديس ۾ پريشان حال ۽ ٽڪو ماندو هئڻ ڪري پنهنجي آبي ۾ ئي خير ڏيکين هيس.

دراصل آءٌ وڏي خواري ۽ رولڙي بعد بمبئيءَ کان جيبور پهتو هيس جتي اچڻ لاءِ نه مون کي ويزا مليل هئي ۽ نه وري مڪاني اختياريءَ وارن کان اهڙي اجازت ورتي هيم. دراصل منهنجو مول مقصد هيو اجمير وڃي خواجه جي چانئڻ چمڻ ۽ ان ڪارڻ ته آءٌ ڀارت آيل هيس. پوءِ ڪنهن چڱي مڙس صلاح ڏني ته ماڻ ميٺ ۾ جهاز جي اوٽ موٽ ٽڪيٽ وٺي جيبور هليو وڃي جتان اجمير لاريءَ وسيلي ڪلاڪ ٻن جو پنڌ هيو ۽ زيارت ڪري وري شام تائين جيبور کان اچي جهاز ۾ چڙهي بمبئي پهچ. ائين ئي ڪرڻو پيو. جهاز احمد آباد ۽ جود پور کان ٿيندي رات تائين اچي جيبور پهتو. شهر اڃا به اڏي کان ۱۰- ميل ڏور هئڻ ڪري رکشائڻ ۾ ڌڪا ٽاپا کائيندي اچي هوٽل ڳپت ۾ ٽيڙ رکيا. ڪنهن کي اطلاع ڏيڻ جي ويل ته ڪانه هئي پر تڏهن به جندي رام کي ٽيليفون ڪرڻ ضروري ڄاتو. جندي رام سان منهنجي اڳ ڪا ڄاڻ سڃاڻ يا شناسائي ڪانه هئي. سندس انڊريس بمبئيءَ جي هڪ دوست

ڀائي ڏيا رام لڪرائي هئي ته مبادا جيبور ۾ ڪنهن ڄاڻو سڃاڻو جي لوڙ پئجي وڃي يا پوليس جي پڪڙ پڇاڙ وقت ڪنهن ضمانت جي ضرورت پوي. پيغام فقط هي پهچائڻو هيو ته درگاه جي حاضري ڀري موٽ تي اچي ساڻس ملاقات ڪندس ۽ جنهن بعد شام واري جهاز ۾ وري موٽي بمبئي وڃڻو هيو. ٽيليفون تي هڪ چوڪريءَ ٻڌايو ته دادا جن سٽل هٿا ۽ سجاڳ ٿيڻ تي سڀاڻي کين سنهيو پهچايو ويندو. جهٽ نه گذري ته وري ٽيليفون جي گهٽي وڳي. هن پيري دادا پاڻ ڳالهائي رهيو هيو. شايد کيس نياپو پهچايو ويو هيو. ڏاڍي آءِ پگت ڪيائين ۽ گهر اچي ٽڪڻ لاءِ دعوت ڏنائين. مون سندس ٿورا مڃيندي ڄاڻايو ته هاڻ خاصي اوڀر تي چڪي هئي ۽ آءِ هوٽل جو بل به اڳواٽ ڀري، سمهڻ جي سانباهن ۾ هيس جنن سوڀر صبح جو اجمير وڃڻو هير. باقي موت تي ساڻس ڪچهري ڪبي.

مون دل ٿي دل اندر کيس آسپس ڏني جڏهن چيائين ته ”سڀاڻي اجمير گڏجي هلنداسون ڇاڪاڻ ته مون کي اتي ضروري وڃڻو آهي ۽ هونئن به هڪ بجاءِ به هئڻ ڪري سفر سٺائو گذرندو.“ مون کي ڳالهائڻ واري جو آلاپ نهايت سريلو ۽ مٺو ٿي لڳو. هر جملي پٺيان سندس ٻاراڻو تهڪڙو به ٻڌڻ ۾ ٿي آيو جو اهڙو وڻندڙ هيو جو ٽڪاوت هوندي به منهنجي ٽيليفون رکڻ تي دل نه ٿي اٿڙي. ساڳئي وقت هڪ اڻواقف ماڻهو سان ان ڏني ۽ بي حجاب حجت هلڻ به مناسب نه هيو. بهرحال کيس بي وقتائتو تڪليف ڏيڻ جي معافي وٺندي مون ٽيليفون رکي ڇڏي توڻي جو دل ڪانه ٿي ڍاڍي.

مون ڪپڙا بدلائي اڃا ڪٽ تي لپيڻ جي مس ڪئي ته دروازي ٻاهران ڪنهن جي دستڪ ڏيڻ جي آهٽ ٻڌڻ ۾ آئي. شايد بيرو چانهه کڻي آيو هيو. دروازو کولڻ تي هڪ سوٽيل بوتيل نوجوان کي ڏنر جنهن نهايت نمائائيءَ سان پڇا ڪئي ته فلاڻا اوهين آهيو؟ منهنجي ڪنڌ ڌوڻڻ تي هڪدم پيرين پيئي مليو. چيائين ته نالو دولت اتر ۽ ڀائي جندي رام جو پٽ ٿيان. دادا پاڻ به اوهان سان ملڻ لاءِ آيل آهن ۽ هيٺ اوهان جي انتظار ۾ آهن. ”اڙي سائين منهنجا! اوهين ته ڏاڍا زورآور آهيو. دادا جن هن اوڀلي ويلي هتي اچڻ جي تڪليف ڇا لاءِ ڪئي؟“ دولت ورائيو ته ”سائين مون ته دادا جن کي ڏاڍيون ويٽيون ڪيون پر چيائين ته اسان جو مهمان سنڌ ديس کان هزارين ميل لتاڙي اسان جي اڳڻ اچي پهچي ۽ اسين رڳو چار وڪون ڀري سندس آڌر ڀاءُ به

نه ڪريون ته پوءِ اسان تي حيف آهي.“ ڏاڪڻ لهي هيٺ آياسون. ڏنر ته سڄڻ سامهون هيو، پر واه جو مهاندو هيو!

اهڙو ته سڪ سان پاڪر پاتائين جو حالي ته منهنجا ٽڪ سور ئي لظي ۾ لهي ويا. مٿيا وارو مڪڙو، وٽندڙ ۽ مرڪندڙ چهرو، سنيڪو ڪن سالن جو ڪرڙو هوندي به اچي مٽي وارو چوڪرات ٿي ڏنو. گهرو ڌوئل اڃا سادڙا ڪپڙا، سندس ڪنڌ وٽان وچولو اڏريل ڏسي مون کي پٽائي وارا ڏس پتا دل تي تري آيا ته ”ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو ۽ مٿو اگهاڙو.“ مون کي هن مشڪندڙ ۽ مرڪندڙ مڪڙي سان ملي ايتري ته بهاري آئي جا شايد ڪنهن ورهين جي وڇڙيل ساٿي کي ڏٺي ٿئي. مون کي ته سندس کلڻ مزو ٿي ڏنو. تهڪڙا به اهڙا سريل جو دل پيئي تانگهي ته شال ڪلندو رهي. آخر لڄ لاهي آءُ به ساڻس کلڻ ۾ شامل ٿي ويس. پوءِ ته هوٽل ۾ ويٺل ماڻهو اسان ٻنهي کي ائين گهوري ۽ چٽائي ڏسي رهيا هئا ڇڻ ته اسان جي ڪل ٿڙيل هئي ۽ ٿوري دير ۾ اسين لٽا لاهي نچڻ وارا هئاسون. زندگيءَ ۾ هي شايد پهريون يا ٻيو ڀيرو هو جو اهڙي زنده شخصيت سان ملاقات ٿي هئي. جنهن جي ڏسڻ شرط دل ۽ دماغ ڀرپور شاهدي ٿي ڏني ته هي مٿيا وارو ماڻهو هيو ۽ ڌرتيءَ جي انهن پيارن ماڻهن ۾ هيو جن مٿان مالڪ جي مهر جو مينهن هر ويٺي وسي رهيو هيو.

جيپور راجستان جي گاديءَ جو هنڌ ۽ ڀارت جو هڪ خوبصورت شهر آهي. شاهي قلعو توڻي اندروني شهر جون عمارتون ڳاڙهي رنگ جي پٿر جون ٺهيل آهن. شايد ان ڪارڻ ئي کيس Pink City يعني گلابي شهر سڏيو ويندو آهي. هي شهر دنيا ۾ ۾ هيرن جواهرن ۽ مائڪ موتين جي جڙائي کان مشهور آهن. ڀارتي پتخانن جي مورتين جي گهڙائي به هتي ٿيندڙ آهي. اڄ کان اڏي صدر اڳ جڏهن مون هي ماڳ پهتو هيو ته شهر قلعي جي ديوارين اندر هيو. هاڻ ته، ڀاڳ پڙايو اٿس ۽ شهر هر رخ ۾ پکڙجي ۽ ڦهلجي هوش کان نڪري چڪو آهي. منجهس سنڌي ڪافي تعداد ۾ رهندڙ آهن. سنڌين جون به ڪالونيون ته اتي هجن ٿي مشهور آهن. هڪ آدرش نگر ۽ ٻي بسنت بهار ڪالوني. اڳوڻي رياست هئڻ ڪري هتي جهنگلي جانورن جي جمهوريت قائم هئي ۽ کين شهرت جا حق حاصل هئا. صبح سوير منهنجي اک مورن جي بڪارن تي کلي. ڏنر ته پولڙن جو جوڙو ڪمري جي ڪڙڪيءَ تي ويٺي

منهنجي جائزي وٺڻ ۾ محور هيو. شايد هن سوچ ۾ ته هيءَ جنس الاجي ڪٿان نازل ٿي هئي. منهنجي نماز پڙهڻ کين خاصي پريشانيءَ ۾ وجهي ڇڏيو. ٿو ڏسجي. ڇاڪاڻ ته ٻئي ڄڻا واري وٽيءَ تي اونڌا ٿي پنهنجي جنگهن وچان مون ڏانهن سوالي نگاهن سان نهاري رهيا هئا. رام آئي آءُ هوٽل ڇڏي ٻاهر ٿي نڪتس ته هو اڃا سوڌو مٿو ٽيڪڻ واري مشق ۾ مشغول هئا.

لاري اسٽان هوٽل لڳ هيو ۽ ان ڪارڻ ته هوٽل چنڊر گپت ۾ ترسيو هيم. لاريون به نيون نڪوريون ۽ جام ٿي ڏٺيون. هر ويهارو مئٽن بعد بسون روانيون ٿي ٿيون. ڀارت اندر ريل ۽ لارين وسيلي سفر جو بهترين انتظام ٿيل آهي. سندن پاڙا پتا به مناسب آهن ۽ وقت جي پابندي ۽ سلامتيءَ واري ڊرائيونگ ڪرڻ تي سختيءَ سان عمل ڪيو ٿو وڃي. جنهن لاغرضي ۽ لاپرواهيءَ سان اسان وٽ ماڻهن کي عام رستن تي چيپاتي ماريو ٿو وڃي يا حادثن ۾ انساني زندگيءَ جو زيان ڪيو ٿيو وڃي اهي وارتائون ڀارت ۾ شايد ڪي ورلي ٿينديون هجن. لاريءَ ۾ ويهڻ شرط مون جنڊي رام کان سوالن پڇڻ جا ڌوڙيا لائي ڏنا. پهريون ته ڪجهه وقت لاءِ ماڻ ۾ رهڻ ڪاڻ اشارو ڪيائين. شايد گهربائي پڙهي رهيو هيو. پر پوءِ پاڻ کان واندو ٿي حال احوال اورڻ ۾ جڻبي ويو. سندس زندگيءَ جو اڻٻورو ۽ مختصر احوال جو مون کي سندس زباني معلوم ٿيو اهو سندس اکرن ۾ ئي بيان ڪرڻ بهتر ٿيندو.

”اڄ کان پورا چاليهه سال اڳ منهنجو هڪ ويراڳي ساڌوءَ سان ملڻ ٿيو. آءُ هونئن به پيرن فقيرن ۾ وشواس رکندڙ آهيان. ويراڳيءَ ٻڌايو ته جندا هاڻ توتوان ڌن دولت موڪلائڻ واري آهي. ائين نه ٿئي جو اها موڪلائي اوجھتي ۽ امالڪ ٿئي ۽ تون سندس ويڙهو سهي نه سگهين ان ڪري هيٺر تياري ڪر. پاڻ ۾ سڃاڻيءَ سان گذر ڪرڻ جي عادت وجهه. پر هڪ ڳالهه ياد رکج ته دولت وٺي تنهن جي اندر جي شائتيءَ ۾ واڌارو ايندو ۽ دل جي ڌڙڪڻ پراڻن بجاءِ توکي ڏاڍي خوشي ٿيندي. مون ساڌوءَ جي چوڻ کي سچ ڄاڻي سچ سان نٻاه ڪرڻ تي سندس ٻڌو. توهي جو پروسو ڪرڻ اوکو هيو، ڇاڪاڻ ته اسان وٽ روڪڙ کان سواءِ زمين ۽ جايون جڳهيون جام هيون جنهن ملڪيت جي اڪوئي ناس ٿيڻ جو ڪو امڪان ڪونه هيو. ڇو ته اسان ۾ ڪا بري عادت ڪانه هئي. مون هڪدم سادگي اختيار ڪئي ۽ ٻين لاڳاپو رکندڙ کي به خبردار ڪيم. گهر ۾ کاڌي لاءِ جوئر ٻاجهريءَ جو ڍونڍو ۽ ڌڌ

سواء باقي سڀ ڪاڇ ختم ڪري ڇڏير. جسرتي پت پٽيهڙ ۽ بوسڪيءَ جي جاءِ تي ٿلهي جوڙيءَ جا ڪپڙا پائڻ لڳس، تان جو ڳچيءَ واري سوني زنجيري، سونا بٽڻ ۽ هٿ جون منڊيون ۽ واچون سڀ لاهي ڇڏير. بک تي هيراڪ ٿيڻ لاءِ پوئڻ ٻن ڏينهن وارا وڏا ورت رکڻ شروع ڪير. هر هڪ ائين ٿي ڄاتو ته آءٌ چريو ٿي پيو هيس پر دراصل اها منهنجي سڃاڻپ جي شروعات هئي. جئن مال متاع واري وهنوار کان پاسو ٿي ڪير ته تيئن مون کي اندر ۾ بي انت خوشي پيدا ٿيندي رهي.

جڏهن ٻن اڍائي سالن بعد ورهاڱو ٿيو ته اسان سان چٽ گهٽ ٿي ويئي. انڌير به اهڙو جو بدبختي هر طرف کان غلبو ڪيو. لکن جي مڏين جو ڪاروبار چٽ ۽ لکن جي اوڌر الڳ مري ويئي. جن وٽ ذراوت رکيل هئي انهن به ننڍا ڪرايو. شڪر جو اسان سڃاڻيءَ لاءِ اڳواٽ خاشي تيار ڪئي هئي، نه ته جئن اسان مٿان اوچتو آفتون اچي ڪڙڪيون هيون ته اسان جا هنيا ڦاٽي پون ها يا وري اسين پاڳل خاني ۾ هجون ها. هر هڪ هندو هندستان لڏڻ جي ٿي ڪئي پر اسان لاءِ اباڻا ڪڪ ڇڏي لڏڻ ڏکيو هيو. مون وري به پير فقير پڇائڻ جي ڪئي. آخر هڪ ڏينهن سڳين واري بزرگ سائين بچل شاهه وٽ لنگهي ويس جو لوڙهي ۾ رهندو هيو ۽ مست درويش هيو. ڳالهائيندو به ڳجهارتن ۾ هيو ۽ وري سمجهندو به پاڻ هيو. مون وڃي وٽن ٻاڏايو ته فقير ڪو نيا ڏي پر اهڙو جو سمجهي سگهان. فقير پنهنجي ليکي ڳالهيون ڪندي اچي بحر ۾ پلتيو. مون کي به ڳالهيون سمجهه ۾ آيون. هڪ هيءَ ته ”ڪي چولو متائن ۽ ڪي ماڳ متائن.“ ماڳ متائن ته ڀلو ڇاڪاڻ ته دائو پاڻي هڪ هنڌان بند ٿي ٻئي هنڌ تي وري کلي ٿو. ٻيو چيائين ته ”سسئيءَ ڪو پنهنجو ويڙهو خوشيءَ سان ٿورو ٿي ڇڏيو هيو. کيس ڏونگر ڏورڻو ۽ سختيون سهيون هيون ۽ تهاڻ پوءِ تيلاهين ته سون ٿي پيئي. آءٌ ڀانئجي ويس ته فقير ڇا ٿي بوليو.“ آءٌ موٽي جيمس آباد آيس. ڏنر ته ڪوئيءَ جو ڪڙو ۽ تالو پئي پڳل هئا. اندر وڃي ڏنر ته هڪ ماڻهو چنگهه چنگهه تي چاڙهي کٽ تي آڪڙيو ويٺو هيو جو هونئن اسان جي ڪوئيءَ اڳيان روز گهٽيءَ ۾ ويهي باسڻ قلعي ڪندو هيو!

ڪائونس پڇاڻو ڪير ته، ابا ڪنهن جي اجازت سان اندر آيو آهين؟ چيائين ته شيرو ٻيڙ جي موڪل سان، جو هن جاءِ جو هاڻ مالڪ آهي.

سمجھي ويس ته ڄت اڄ شينهن ڪلهي ڇڙهيل آهي ۽ ضرور ڪنهن پني لپي اٿس. آءُ پٺئين پير موٽي سڌو ڀرڳڙي صاحب وٽ دانهن ڪڍي ويس جو رڄ چڱو مڙس هئڻ گڏ تر جو وڏو زميندار به هيو. ڀرڳڙي صاحب ڳالهه ٻڌي هڪدم ٻه ڪمدار مون ساڻ ڪري ڏنا، جن اوطاق تي اچي شيرو ٻهر کي تقا ٽٽي ڪري سندس ٿڌو پٽايو. پوءِ ڄاڻي ويس ته جڏهن هاڻ شيرو ٻهر جهڙو قلعي گر ماڻهو به ٻير شير جهڙي ڏيکاري ٿو ڏئي ته پڪ اسان جو هتان داڻو پاڻي بند ٿي رهيو آهي. جڏهن اسان لڏڻ جي ڪئي ته اسان وٽ ڪاري پاڻي به روڪ ڪانه بچي هئي. ڀيڻ کان پنج سئو روپيه اڌارا وٺي ڪراڙو پيءُ ساڻ ڪري اچي جيبور پيڙا ٿياسون. جيبور اچڻ لاءِ به ان ساڳئي سادو صلاح ڏني جنهن شروع ۾ مايا جي ويڃڻ لاءِ اڳڪٿي ڪئي هئي. هونئن به اسين ڳوٺاڻا هندو هئڻ ڪري ۽ مايا جي ٻارائيءَ سبب شهرن ۾ وڻج واپار ڪرڻ جو پاڻ ۾ پوتو نه ٿي پانياسون. جيبور جهڙو ننڍڙو شهر اسان جي پيٽ گذران لاءِ ڪافي هيو. اسان جو گذر سفر ڪو مشڪل معاملو نه هيو. ٻيئي ڀائر سگهارا ۽ قوه جوانيءَ ۾ هٿاسين، پيءُ به فقير منس انسان هيو. اسان جيبور ۾ اچي ان ڪارخاني ۾ نوڪري شروع ڪئي سون، جتي اسين اڄ مال جا مالڪ آهيون.

گهڻا سال پوءِ جڏهن اسان جو ڀاڳ وريو ۽ لڪشمي ٻائي اسان جو در لنگهي ليئو پائڻ آئي ۽ اسان ڌڙا ڌر جايون ۽ دڪان خريد ڪرڻ ۾ لڳي وياسون. ان سمي جو قصو آهي ته هڪ پيري ڪارخاني جي سنگ بنياد رکڻ لاءِ اسان بابا سائينءَ کي وڃي ڪئي. بابي سائين موقعي تي تقرير ڪندي گرونانڪ ديو جي هڪ پوٽڙي پڙهي جنهن جو سلوڪ جو اُرت هي هيو ته ”جڏهن دنيا ۾ رهڻو آهي ته ستيا سان ستيا وان ٿي رهو جئن ٻلي شير جي ڏک ڏئي ۽ شير ٻير شير جي.“ بابي سائين وري ان ٻائيءَ جي سمجهاڻي پنهنجي ڏني جا لاڻوڊ اسپيڪر تي خلق کي ٻڌائيندي چيائين ته ”اسين دراصل ڳوٺاڻيون ٻليون آهيون پر مايا اچڻ ڪري شينهن جي ڏيکار ٿيا ڏيون. اسين جيبور ۾ مزور ۽ نوڪر ٿي داخل ٿياسون ۽ هاڻ ڪارخانن جا مالڪ آهيون. پر ان ايشور جي ڪايا ۾ مايا جي چايا نه آهي پر رڳو ڌڻيءَ جي ديا آهي.“ هي حقيقت آهي ته اسان جو گهر ۽ گهرائو آدرشي آهي ۽ منجهس اهو ڪجهه ثمر ۽ شائتي. جڏهن ڪو ماڻهو بابي کي چوندو هيو ته ڀائي تنهنجو گهر ته

سرڳ آهي ته بابو ڪنڌ ڌوڻي ورائي ڏيندو هيو ته ”نه ڀائي، هي ايشور جوڏيرو آهي جتي پاڻ ٿو رهي.“ ان ڪارڻ اسان وٽ اهو ڪجهه آهي جو سرڳ ۾، ميسر نه آهي.“

اجمير آئي ٻئي ڄڻا لاريءَ کان لهي رکشا پاڙي ڪري خواجہ غريب نواز درگاه جي رخ ڪيوسين. مون کي اجمير اهڙو ئي صاف سٿرو ٿي لڳو جو پنجاه سال اڳ ڏٺو هيم، جڏهن گهران ڀڄي هندستان جي بنان ٽڪيٽ دورو شروع ڪيو هيم. آءٌ ڏهاڪو ڏينهن درگاه تي ٽڪيل هيس ۽ لنگر تي گذارو ڪندو ٿي رهيس. اڄ جي پيٽ ۾ درگاه تي ايترو هل بکيڙو ۽ خادمن جي مار ڌاڙ مثل ڪانه هوندي هئي. البت سوالين جا سڌڙا ۽ قوالين جي ڌم لڳل هوندي هئي. درگاه تي ڪافي پيڙ هئي ۽ مجاور مزار جي پڙ جو پلانڊ زيارتين جي مٿي تي رکي ڌنڌي ۾ واڌ ۽ دولت ۾ برڪت لاءِ دعا پڙهي رهيا هئا جو کين ٻر زبان ياد هئي. دعا جو متن به زيارتين جي دلي خواهشن مطابق هيو. ڇاڪاڻ ته منجهن گهڻائي هندن يا خالصن جي هئي ۽ مسلمان ته ڪو مون جيان ڪٿو ڏاڻو هيو. مجاورن جا به ڪٽڪ هئا ۽ اڪثر هر شڪل ٿي ڏنا. شايد هڪ ئي خاندان جا هئا. درگاه جي چائنٺ چمي مزار تي پڙ چاڙهي ۽ جڳ جهان لاءِ دعائون پني واپس شهر ڏانهن موٽ ڪاڏي سون. جيئن ته جنڊي رام کي هالاڻيءَ واري ٽڪاڻي وڃي مٿو ٽيڪڻو هيو جو سنڌي هندن اجمير ۾ قائم ڪيو هيو. مون کيس خاطري ڏني ته ڀائي درگاه هجي يا ڪروڙ جي درٻار، ڳالهه مڙوئي ساڳي هئي. سنگت جو ساٿ به ضرور ڏيڻو اٿر.

ڊگهي بزار لتاڙي هالاڻيءَ واري ٽڪاڻي پهتاسون جتي ڪير تن جاري هيو. اٽڪل سئو ڏيڍ مرد ۽ عورتون ڪيرتن ۾ ۽ چار عورتون گرنت صاحب پڙهن ۾ مشغول هيون. گڙ صاحب سلڪ جي پوتين ۾ ويڙهيل صندلين تي رکيل هئا. آءٌ به نمسڪار ڪري ڪيرتن ۾ شامل ٿي ويس باقي جندو رام هر هڪ اڳيان مٿو ٽيڪڻ محو رهيو. ٻائي بابا گوڀند داس سان خلاصي ملاقات ٿي، جنهن جي عمر هن وقت هو سئو ويهه سال چئي وڃي ٿي. جهور ڪراڙو ۽ ضعيف برابر هيو پر تڏهن به بنا سهاري گهمي ٿي سگهيو. البت ڪمر ڪجهه ڪپي ۽ ڪنن کان گهڀرو هيو، جنهن ڪري ساڻس چست آواز سان ڳالهائڻو ٿي پيو. ٻائيءَ کان پوءِ ڀڄن ڳايا ويا، جنهن بعد ڀوڳ وڌو ويو. آخر ۾ ڪرو مهاراج جي جنم سان ڪيرتن جي پڄاڻي آئي.

خواجہ جي درگاہ يا گروءَ جي دہار، مون هر هنڌ جندي رام کي هت جوڙيندي ۽ مٿو ٽيڪيندي ڏٺو. گرنٽ صاحب ٻاوا يا شيوڪا هن بنا ڪنهن فرق جي هر هڪ اڳيان ڪنڌ تي جهڪايو. نمازي آءُ به هيس پر جنهن عجز نوڙت ۽ نمائائيءَ سان سجدي ۾ نرڙ رڳڙڻ هن وائي ٿي مون کي سڪاريو تنهن لاءِ آءُ عمر ۾ تائين سندس احسانمند رهندس. بزرگ ۽ وڏڙا ته ٺهيو پر مون کيس ٻارڙن اڳيان به هت جوڙي پرنام ڪندو ڏٺو. پيرين پوڻ جو رواج ۽ ريت اسان مسلمانن ۾ به آهي پر پاڻ کان وڌڙن پيءُ، ماءُ يا استاد اڳيان. پر جندو رام کي مون سڌو سنئون گهمندي نه ڏٺو ۽ ڪنهن نه ڪنهن جي پيرن ڇهڻ ۾ مصروف هيو. جڏهن اجمير کان جيبور پهتاسون ته پنهنجي گهر وٺي هلڻ کان اڳ ۾ ڪارخاني تي آيو. فقط هن مقصد لاءِ ته ”وڏي پاءُ جا چرن ڇهندو هالن“ چو ته سوير اجمير اسهڻ ڪري اهڙي ڪارج کان محروم رهيو هيو.

آدرش نگر ۾ سندس شاهي گهر ۽ شاهائي گهر ڀاتي ڏسي مون کي ڏاڍي خوشي ٿي. دنيا جي آسودگيءَ کان الڳ هر هڪ ڀاتيءَ جي پيشانيءَ تي چمڪ ۽ چهرن تي مرڪ ڏنر. سندن گهر ۾ جملي پنجيتاليهه ڀاتي آهن جي سڀئي پاڻ ۾ کير ڪنڊ ۽ گڏ رهندڙ آهن. ڀاتين جو پاڻ ۾ ايڪو ۽ ڀريت مثالي آهي. جندي رام واري سادگي، سڄاهڙائي ۽ مرڪ مون هر هڪ جي مڪڙي ۾ بهڪندي ڏٺي. هر صبح جو ليڪ چئڻ بجي سمورو گهراڻو اٿي سنان پاڻي ڪري پوڄا پاڻ ۾ لڳي ويندو آهي. جندي رام جي پنهنجي زندگي ته ستنن ۽ ساڌن واري آهي. ڌنڌي توڻي سماجي خفن کان پاڻ کي آجو رکيو اٿس. چيائين ته سواءِ ڀڳوان جي نام جيئن ۾، باقي ڪنهن به ڪم ۾ ڪو سواد نه ٿو اچي. پوڄن ڏينهن ۾ فقط هڪ ويلو ۽ ان ۾ به ڪڇي ۽ ڏهي. باقي کلڻ جي عادت ۽ بندگي جي عياشي! اها آهي جندي مل جي جندگي.

علامہ آء. آء قاضي

علامہ قاضي صاحب جي بنيادي حيثيت روشن ضمير فلسفي، سچي دوست ۽ هڪ باڪمال استاد جي آهي، جنهن علم ادب جي پانڊيٽرن کي سٺين دڳ لاتو. اسلام جي ديني روايتن جي پس منظر ۾، سندن ذهني اوسر، مشرقي ڏاهپ ۽ مغربي علم ۽ ادب توڙي فلسفي ۽ فن جي ڄاڻ سببان پختي نموني ٿي. زندگيءَ ڏانهن سندن رخ ڪشادگي ۽ آزاد خيالي تي ٻڌل هو. سندس ذهن جي عمارت، قرآني فڪر جي بنياد تي بيٺل هئي. علامہ قاضي صاحب کي، حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي شخصيت ۾ هڪ مثالي انسان نظر ٿي آيو.

پاڪستان جي قيام کان پوءِ، کين سنڌ يونيورسٽي جي پايو وجهندڙ وائيس چانسلر جي حيثيت سان ڪوٺيو ويو، جنهن عهدي تي پاڻ امتيازي شان سان ڪم ڪيائون. قاضي صاحب جي علم پرور شخصيت جي اثر هيٺ، اسلام جي ثقافتي روايتن جي پس منظر ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪافي همت افزائي ٿي ۽ علم جي مختلف شاخن ۾ هن عظيم اداري نهايت نامياريون، اهم ۽ عالمانہ شخصيتون پيدا ڪيون. وڏي ڳالهه ته ”درويش-فلسفي“ جي حيثيت سان سندس ذات، هزارن شاگردن جي زندگين ۾ تبديلي آندي، جي ڪنهن شڪ ۾ نٿي ڇوڏي رهيا.

اهم موضوعن تي تقريرن جو سلسلو شروع ڪيائين جن کي ٻڌڻ لاءِ لڏائي جي ڪيترن شهرن جا ڪيترا عالم، دانشور ۽ پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو ايندا هئا جنهن ڪري انهن ماڻهن به علمي تحقيق ۽ جديد معلومات کان فيض حاصل ڪيو جي هونءِ يونيورسٽيءَ جي علمي ماحول کان ٻاهر هئا. زندگيءَ جي مسئلي کي پروڙڻ ۽ حل ڪرڻ جي لاءِ، قاضي صاحب لاءِ ديني ۽ سائنسي علمن ۾ ڪو تضاد ڪونه هو. سندن فهم موجب، مذهب جي اداري جي اوسر، ارتقائي عمل وسيلي ٿئي ٿي جنهن جي مڪمل ۽ آخري صورت

”اسلام“ آهي.

علامہ قاضي صاحب، شاگردن ۾ اهو احساس جاڳايو ته سڀئي علم هڪ ٻئي سان لاڳاپيل آهن ۽ انسان جي فطرت بابت جامع ڄاڻ جو مظهر آهن. انسان کي هن سڄي سرشتي ۾ پنهنجي مقام بابت به ڄاڻ آهي. قاضي صاحب، پنهنجي زندگي ۾ نفاست ۽ لطافت ڀرئي اخلاقي اصولن کي جاءِ ڏني. پاڻ شاگردن جا گهڻگهرا دوست هئا ۽ کين پنهنجي علم ۽ همدرديءَ جي جذبي بابت شعور ڏنائون.

علامہ قاضي صاحب، انهن ڳڻن وارن ماڻهن مان هو جن کان آءٌ متاثر ٿيس. سندس جمالياتي ذوق نهايت اعليٰ پايه جو هو ۽ سندن فنون لطيفه جي ڄاڻ ايڏي ته گهري هئي جو جڏهن به پاڻ ڪنهن اهڙي موضوع بابت ڳالهائيندا هئا ته ٻڌندڙن کي حظ حاصل ٿيندو هو جنهن جو احساس، ڪنهن سهڻي خيال جي اظهار سان ٿيندو.

هيءُ ڳالهه سندن قدرت سان ’محبت‘ ۽ سڄي ڪائنات جي شان ۽ شوڪت لاءِ ’حيرت‘ جي جذبي بابت به چئي سگهجي ٿي. کين، انسان جي فڪري صلاحيتن ۾ مڪمل اعتماد هو. کين اهو يقين هو ته هڪ نه هڪ ڏينهن، انسانيت پنهنجي ڪوشش سان سڄي ڪائنات لاءِ خوشي، صحت ۽ خوشحالي جي خواهش کي ممڪن بڻائيندي. مون وٽ سندن ڪتاب آهن ۽ تحريرون پڻ آهن جي ڌار ڌار موضوعن تي اختصار سان لکيل آهن. اهو ذخيره، ڪنهن ميوزيم يا آڊيٽوريم کي ڏيڻو اٿر، جيڪو سندس نالي ۾ قائم ٿيندو. مان پاڻ چاهيان ٿو ته پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي اهو ڪم پورو ڪري وڃان. سڀئي عظيم انسان پنهنجي پويان مال ملڪيت ڪونه ڇڏي ويندا آهن. ساڳي طرح قاضي صاحب جو ورثو، فقط اهي خيال ويچار آهن جن کي سندن علم ۽ روحاني حاصلات به چئي سگهجي ٿو. هيءُ اها ملڪيت آهي جيڪا سڄي انسان ذات جي گڏيل ميراث آهي. مون ڪوبه اهڙو ماڻهو نه ڏٺو آهي جيڪو مون لاءِ ايڏو وڏو هجي. جيڏو ’ابو قاضي‘ هو. پاڻ، عقاب جي نظر رکندڙ دانا هئا، جنهن افلاطون جي وضع ڪيل اصطلاح موجب، آهستي آهستي پر سڄي دنيا کي ڇاڇي ڏنو.

الله تعاليٰ شال کين بهترين ۽ جهجهي فضل سان نوازي، جيڪو هو پنهنجي بهترين ٻانهن تي ڪندو آهي.

ڀاڻي ڪنور

راءِ ڏياچ گرنار جو هاڪارو حاڪم هو. سندس سخا جي ساڪ ملڪان ملڪ مشهور هئي. ڪنهن سمي، ٻيجل نالي هڪ چارڻ پنهنجو سرنڊو سينگاري وٽس ڪهي آيو. چنگ چوري، تند تنواري، ساز جي آواز ۽ پنهنجي آلاپ سان راءِ ريجهائين. راجا راضي ٿي چيو ته مڱڻا ”گهر جيڪي گهرڻو اٿيئي.“ سائل سٺن هنڌن ته ”جا مٿي تو مٿيا تنهن سر سوالي آهيان.“ راجا ورائيو ته بس! گهري گهري به مٿو گهريني. چڱا مڙس سڪئي هڏ مون توکي ڇا هڙ حاصل ٿيندو؟ چڱو ڀلا ٻڌاء ته سر ڌڙ سوڌو ڏيان ۽ يا ڌڙ سواءِ؟ سائل سر جي سودي تي اٿل رهيو. ڏياچ ڪنڌ نوايو ۽ مرڪندي هڪل ڪيائين، ”ته ويڙ سر ٿي سرهو.“ پوءِ بقول ڀٽائيءَ جي ”تند ڪٽارو ڪنڌ ٽيئي پرتا پائڻ.“

مون نه ٻيجل کي ٻڌو ۽ نه راءِ ڏياچ ڏٺو. پر مون هڪ اهڙو لکن جو رانجهو ضرور ڏٺو ۽ ٻڌو جو سريلو به رس ڀريو هيو، سخي به اهڙو جو ڏيئي نه پڇاري ۽ پڇاڙيءَ جو سر ڏيئي ان عيوض ابدي حيات ماڻيائين. اهڙو ماڻيءَ جو لال ۽ سنڌڙيءَ جو راءِ ڏياچ هو ڀاڻي ڪنور يگت. ڀاڻي ڪنور، مير پور ماڻيلي تعلقي جي هڪ ”واهڻ“ ”جروار“ جو ڳوٺاڻو ۽ هڪ مسڪين ۽ فقير منش هٿ وائيو هيو. سندس علمي لياقت ته پنجن سنڌي درجن ۽ هٽڪي اڪرن جي سڃاڻ تائين محدود هئي پر اندر جو سوجهرو الاهي هيس. سهڻو سڀيتو، ڪپڙي لٽي ۾ سادڙو، ڳالهه ٻولهه ۾ سباجهڙو، نمائو ۽ قربائتو. ٻڌا جوان ۽ ٻار ته ڇڏ پر اڌ اگهاڙي ڀينو فقير سان به ڳالهائيندو ته ٻيئي هٿ ٻڌي ڇڻ هٿ جوڙي معافي وٺي رهيو هو. مون کي ياد نه آهي ته ڪنور، سواءِ ٻانهون ٻڌڻ جي ڪنهن سان به مخاطب ٿيو. معلوم ائين ٿيندو هو ڇڻ سندس ٻنهي ڪراڻن ۾ آزي ۽ عاجزيءَ جون هٽڪڙيون پيل هونديون هيون. جي عاجزي سندس عادت هئي ته راڳ سندس عبادت هئي. ننڍي لاکر

ڳاڻڻ سان دلي لڳاءِ هيس جو وڌندي وڻ ويڙهي ٿي. سندس رڳ رڳ کي وڪوڙي منجهس سمانجي ويو. ڳاڻڻ ذات آهي جنهن کي ڏاٽر ڏئي، پوءِ ڪي ان کي پيٽ پوڄا جو وسيلو بڻائن، ڪي ان پاڪيزه سوغات کي جسماني خواهش ۽ نمائش سان گاڏڙ ڪري پنهنجي ڪاڪ ڪاري ڪن. ڀائي ڪنور ”آلاپ“ کي سڄي سائينءَ جي سوکڙي ڄاڻي کيس پڳوان جي پڳتي لاءِ ارپڻ ڪري ڇڏيو. پڳت ۾ آئي پنهنجي آلاپ جي ابتدا ”سائين جي ساراه“ سان ڪندو ۽ هميشه پوئين اسر کان شروع ٿي پره ڦٽيءَ تائين وڃندو ۽ نچندو رهندو هو. سر آساوري ۽ پرياتي سندس دلپسند سر هوا. اسر ويل اٿي ”الڪ اورڻ“ جي لاءِ ۽ سواد جو پتو انهن کي بخوبي هوندو جن پيپرڪي جو اٿي پنهنجو رام ريجهايو هوندو. مون جهڙن گڏهن کي ڪهڙي خبر خمار جي، جن پنهنجي عمر ۾ سج کي اُڀرندي ئي ٻه چار دفعا مس ڏٺو هوندو.

ڀائي ڪنور جي پڳت ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جهڙي هوندي هئي. توڙي جو ان لاءِ اوجاڳو ۽ اوسيڙو ڪڍڻو پوندو هو. ڇاڪاڻ ته جڏهن هئو مٿو ٿري، اڌ رات وهامي اسر ٿئي ته پوءِ ڪنور نڪري نروار ٿيندو. جسمر تي جامون جلويڊار پهري، مٿي تي پڳڙي ۽ ڳچي ڳل بوجڻ جو ڳارو ۽ پيرن ۾ گهنگهرو. چير چير ڪندي ايندڙ ڏسبو ته اهو ئي ٻيئي ٻانهون ٻڌل، ڪنڌ ڪياڙي نوڙت ۽ نيازيءَ ۾ جهڪيل، هر آئي وئي ۽ هر ويل ۽ بيٺل کي نمسڪار ۽ پرنام ڪندي، ميڙ جي وچ ڌاري اچي پنهنجي جاءِ تي بيهندو. جوڙيل هٿ توڙي هڪ ڪن تي ۽ ٻيو هٿ ٻڌندڙن جي سڌ ۾ سڌو ڪندي چپ چوريندو ته پهرين هڪل اها هوندي ته ”شل ڪا باجهه پويئي.“

پوءِ شروع ٿيندو ڪلام عارفانو يا فقيرانو، ڪڏهن ڪبير يا فريد جو، ڪڏهن بيڪس ۽ بيدل پر عام طور تي ”شاه پٽائي.“ ڪنڊڙيءَ جي فقيرن يا گهڻو ڪري پٽائي گهوٽ جي ڪلام ڳائيندي ڪنور جي ڪيفيت ڏسڻ وٽان هوندي هئي. آلاپ کي عروج ۽ اوج تي آئي موج ۾ مست هاڻيءَ جيان پيو نچندو جهومندو ۽ رڙندو ”مون کي تن ماروڙتن جي، تن سانگيڙن، تن ڏوٽيڙن جي- آءُ ڪانگا، آءُ ڪانگا ڪر ڳالهه مون کي تن پانڌيڙن.....“ ايو اوساريندي سندس نمائي نئين مون نير جاري ٿيندو. اکين جو آب چلڪندي ريلا ڏيئي پيو وهندو ۽ نچندي وڌ ڦڙي جيان پيو ٽمڪندو. آلاپ

جو اهو پتو نه پوندو ته گونج آهي يا گاج. ” ڪين وٺن، ڪين وٺن... ڪين وٺن تنهنجا ماڙيون ۽ بنگلا.. مصرح تي اچي سندس ڪنڌ ڌوڻ به لهر ۾ ايندي. ڪين وٺن.... سون ڪڙيون ڪمال.. مون کي تن ماروئڙن جي....“ پهريون پاڻ اڪيلو ٿي رنو ۽ رڙيو پوءِ ته ” ڪيئي وڏيرا روئندي ڏنر راج ۾.“ ڪنور جو ڪمال اهو جو هر جيءَ ۾ جادو لائيندو ۽ محسوس ائين پيو ٿيندو ته هر ٻڌندڙ جو اندر مالڪ اڳيان پيو پاڪاري ته ڪي بندياڻي هن بند مون، آءُ هن ڌيان هن خاڪي ڪوٽ ۽ سندس سونهري ڪنگرن کي.“

ورهاڱي کان اڳ ”پيگت“ هندو سنڌي ثقافت جو اهم حصو ليکي ويندي هئي. هر ڳوٺ خواه شهر ۾ عام ڏٺن، ورسين يا خوشيءَ جي موقعن تي ”پيگت“ جو انتظام ڪيو ويندو. اڄ ڪلهه جي قوالن جيان پيگتن جون ڪيئي توليون هونديون هيون. پيگتن ۾ شهري ۽ ڳوٺاڻا هر قسم جا ماڻهو شريڪ ٿيندا هئا ۽ ماڻهن جي ميڙ جو دارومدار پيگتن جي ساڪ تي هوندو هو. ڪنور جي پيگت هڪ عوامي ميلي جي ڏيک ڏيندي هئي. ماڻهن جي پيهه جو سبب ڪنور جي آلاپ علاوه سندس سخا هئي. جو ڪجهه معاوضه ملندو هيس، اهو تڏي تي غريبن ۽ فقيرن درميان ورهائي ڇڏيندو هيو ۽ کيس ڪافي ڪجهه پلم پوندو هيو. هڙان ته ڏيندو هو پر جي حاجتمند ۽ محتاجن جي حاج پوري ٿيل نه ڏسندو هيو ته پيگت دوران پنهنجي جهولي جهليندو هيو. پهريائ جو پاند هٿن ۾ ڦهلائي هوڪو ڏيندو ته ”پائي ڏم هزاري جهولي آهي جو پريندو جس ڪتندو ته سچو سائين سندس پلو ڪندو.“ مون کي ياد نه آهي ته ڪڏهن سندس جهولي خالي ويئي. جهوليءَ واري رقم سفيدپوش محتاجن وچ ۾ ورهائي ويندي. ڪن کي نياڻيون آٿارٽيون هونديون هيون ۽ کين ڏاج ڏيڻ جي بهج نه هئي، ڪن مٿان وري قرضن جا انبار چڙهيل هئا. ڪي وري ڦڏن ۾ ڦاٿل هئا جن جو حل سواءِ ناڻي جي نه هو. رقمون اهڙي مخفي ۽ ڳجهه ڳوهه ۾ تقسيم ٿينديون جيئن لوڪ لڪا نه پوي ته سوالي ڪير هيو ۽ کيس ڇا مليو.

ڪنور جي سخا ڪنهن خاص فرد يا طبقي تائين محدود نه هئي. محتاجن ۾ اڪثريت مسلمانن جي هوندي هئي. هندن ۾ پنن جي شوق ۽ شغل گهٽ هوندو هو. خيرات ۾ ڪنور ڪنهن جي منهن کي ڪڏهن نه ڏٺو. جو آيو سو اگهيو. کيس فقط هي احساس هوندو هو ته ڪو ماڻهو تڪليف

پر آهي ۽ سندس ڏک پر پاڳي پائيواري ٿيڻ سندس فرض ادا ٿي هئي.

جڏهن ڪنور جي شاديءَ جي ٽٽ ٻڌي ويئي ته تن ڏينهن بعد هڪ شائق، ڪنور کي سندس ڪنوار لاءِ چار جوڙا ڪپڙن جا ڀرت ڀريل ۽ هڪ بوسڪيءَ جو ٿان ساڻ ڪري کيس نذراني طور ڏيئي ويو. پائي ڪنور ڪپڙن جي ڳنڍ وٺي گهر رکي ڇڏي. ساڳي ڏينهن شام ٿاڻي هڪ مسڪين مائي اچي سندس گهر جو ڪڙو ڪڙو ڪاڍيو. ڇي ابا سڀاڻي عيد آهي ۽ مون کي تنهن ٻچن جي آهي جن لاءِ نه اٿم ٿو نه ڪپڙو. آءُ بيواهي رن زال ڪٿي در در وڃي هٿ تنگيان؟ پائي ڪنور اندر وڃي ڳنڍ کڻي اچي ٻڌڙي مائيءَ جي حوالي ڪئي. ڇي امڙ وٽ پنهنجي امانت مون صبح کان وٺي سانڍي. شڪر ٿيو مال اصلي مالڪن کي مليو. پائي ڪنور پلجي به ڪڏهن پاڻ تي سخاوت جو الزام مڙهڻ نه ڏنو. ڇي ڏيڻ وارو ٿو ڏئي ۽ وڃ پر آءُ اچي خواهه خواهه ڦاٽو آهيان. چئي لڪندڙ هڪڙو چئي وٺندڙ ٻيو پر سر نامون هميشه هوندو "

معرفت منهنجي ۽ ڦري ملي فلاڻي کي. " ڏيئي نه پڇارڻ جي ڏات جا ڪنور کي حاصل هئي ان لاءِ ڪيئي روئندا ڏنم. جمشيد مهتا جي سوانح حيات پڙهندي جڏهن سندس هي دعا پڙهيم ته "اي جڳ جا ڌڻي مون کي ويساري جي ايتري توفيق عطا ڪر جو جڏهن به تنهنجي نالي تي ڪجهه ڏيان ته اهڙو عمل پلجي وڃان ۽ اهو ڪڏهن ياد نه رهيم ته مون ڪجهه الله ڪارڻ ڏنو." ته مون کي ڪنور ياد اچي ويو. ڪيترو نه خوش نصيب انسان هئو جو کيس اهڙي دعا جي لوڙئي نه هئي.

زندگي ۽ موت الله پاڪ جو خاص پورٽ فوليو آهي جنهن ۾ ڪنهن کي به پائيواري نه بڻايو اٿس. هان البت سندس دائره اختيار ٻيا به گهڻا ئي آهن. جهڙو شفا، انصاف ۽ سخا، جن جي نقش قدم تي انسان جيڪڏهن دڙ برابر به پيروي ڪري ٿو ته قدرت کيس نعمتن سان ايترو مالا مال ڪري ٿي جو سندس هيٺي هٿ طفيل هزارها حاجتمندن جي مشڪل ڪشائي ٿي ٿي. دراصل پوءِ اهو انسان قدرت جي ڪاروبار جو هٿيو بڻجي وڃي ٿو. ڇاڪاڻ ته دنيا ۾ ماڻهن جا جملي مسئلا ۽ معاملن انسانن ذريعي ئي ادا ٿين ٿا. قدرت جو اولين ۽ اٽل قانون هي آهي ته حيلي رزق ۽ بهاني موت. "الله ڏنو" نالو ضرور ٻڌندا ٿا اچون، پر هي ڪڏهن به نه سڻيو سون ته ڪو "الله ماريو." جنن جنن وقت گذرندو رهيو پائي ڪنور جي وسيلي آلاپ جو پڙلاءِ،

سندس سنت ۽ سخي هئڻ جي ساک چوڏس چوڌار هڪ ڪستوريءَ جي خوشبوءَ جيان ڦهلندي رهي. پري پري جا ماڻهو سفر جا جاکوڙا ڪڍي وٽس اچڻ لڳا. پوءِ ڪي سندس راڳ ٻڌڻ، ڪي آسيس ۽ آشيرواد وٺڻ ۽ ڪي فقط درشن پسڻ لاءِ. اسان جي ملڪ ۾ عام ماڻهن خاص طور غريب ۽ مسڪين عوام جي ڏکڻي وقت پرگهور ۽ پرداخت لاءِ ڪي به ادارو موجود نه آهن. ان باعث اسان جي ديس جا اڪثر ماڻهو ڪنهن سهاري ايل ۽ آسري جي تلاش ۾ رهن ٿا. اسان وٽ ويچاري ماڻهوءَ جي بيڪسي ۽ بيوسيءَ جو عالم هي آهي جيئن ماڻهو ”مٺن“ وٽ محض هن لاءِ حاضري ڀرين ٿا ته جيئن سندن روز مره جي ضرورتن جي پورتن ٿئي ۽ سندن مشڪلاتون آسان ٿين. ڀائي ڪنور ته جيئن ڄاڻندو ديوتا هيو. سو ماڻهن ۾ سندس مڃتا ۽ مقبوليت ۽ عقيدت ان قدر عام ٿي چڪي جو وائين آخر کيس ”اوتار“ ڪري پوڄڻ شروع ڪيو.... جو سلسلو اڳتي هلي ڀائي ڪنور جي سر ڏيڻ جو ڪارڻ بڻيو.

ماه جولاءِ ۱۹۲۹ع جي هڪ ڏينهن سکر جي اناج بزار ۾ هڪ مسلم نوجوان جو ڪنهن هندو دوڪاندار سان ”تون ڇا تون ڇا“ ڪندي تڪرار ٿي پيو. انهيءَ دور ۾ بدقسمتيءَ سان هندو مسلم چڪتاڻ چوٽ تي چڙهيل هئي، ساڪرو هندو تعصبي آڱ ۽ فساد ڦهلائڻ جا ڪوڏيا هوا. مسلمان نوجوان کي اڪيلو ۽ بي هٿيار ڏسي چند بي خبر هندو دوڪاندارن نه فقط سندس بي عزتي ڪئي، پر کيس مارڪٽ پڻ ڪئي.

اهو نوجوان پير پرچونڊي شريف جو نينگر هو، جو سکر شهر ۾ سودي لاءِ آيل هو. نوجوان واپس ڳوٺ ورنڊو ويو. ۽ پنيور کي باهه لڳندي ويئي.

پرچونڊيءَ جي مريدن ۾ تاءُ اچڻ هڪ لازمي امر هيو، پر سکر جي ڪليڪٽر مسٽر ڪوناوولا جي بروقت جوڳا قدم کڻڻ ڪري هندو مسلم فساد تري ويو. هندو پنڄائت طرفان معافي ورتي ويئي ۽ ان وڻندڙ واقعو وقتي طور لٽ مٽي ڪيو ويو. پر پرچونڊيءَ جي ڪن شيدائين ۾ شورش بدستور رهي ۽ انتقام وٺڻ جو بهترين طريقو هي رٿيو ويو ته جملي هندو جاتيءَ کي اهڙي ڀاري سزا ڏني وڃي جو عمر ڀر ياد رکن. ان فيصلي جو نزلو اچي ڪنور تي ڪريو ڇاڪاڻ ته هو سنڌ جي هندن جو مقبول عام مهاڻا ۽ مهاڀرڻ هيو. هي هيو ڪنور جو قصو!

مولانا عبدالغفور سيتائي

عيسوي ارڙهن سئو ٽيتاليهن ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪري پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. هي سال سنڌ لاءِ پاڳ وارو هيو يا نياڳو؟ چئي نه ٿو سگهجي. پر هن حقيقت ۾ ڪو شڪ نه آهي ته سنڌ جو سپاڳ وريو. ۱۹۳۲ع جي خريف ۾ جڏهن سکر براج سر زمين سنڌ کي سيراب ڪرڻ شروع ڪيو. ستپائيءَ جي ستن واهن واري وهڪري سنڌ جي ويرانيءَ جي پيلاس ٻجهائي ۽ سندس سيني کي ريج ڏيئي سرسبز ڪري کيس سونهن بخشي. آخر پٽائي ڀلاري جي دعا قبول پيئي ۽ سنڌ مٿي سگار ٿي، اهڙي جو واهواه.

سکر براج جي ڪاميابيءَ ڪري وري ٻي خوشخبري به ترٽ نصيب ٿي. اها هئي موهن جي دڙي واري کوجنا، جا آثار قديم جي مايه ناز ماهر راه بهادر بئرجيءَ ڪئي. براج جي کوٽائيءَ ته سنڌ ۾ آسودگي ۽ خوشحاليءَ ڦهلائي پر موهن جي دڙي واري کوٽائيءَ سنڌ کي پنهنجي اڳوڻي سڀيتا جو ويڃايل ورثو واپس ڏنو. جنهن سرمايه سنڌ جي ساک پٽ کي دنيا جي نقشي تي نروار ڪيو. انڌو گهري الله کان هڪ اڪ، اسان کي ٻئي مليون. هڪ طرف سنڌوءَ جا ٽيچ پياڪ اسات کان آجا ٿي سڪيا ستابا ٿيا. ٻئي طرف سڀيتا جي سونهن کين سرتين ست ۾ اوچي ڳاٽ جي لائق ۽ قابل ڪيو. سنڌوءَ جي قدير تهذيب ايتري ته آڳاٽي عجيب ۽ اچرج جهڙي هئي جو ڏيه پرڏيه کي ڏندين آڱريون هيون.

پنج ست سال پوءِ وري ٽيهر غلغلو ٿيو گر نار ۾، ۽ نئون نينهن نياپو آيو ته سنڌ سونهاري بمبئيءَ کان الڳ ٿي پنهنجي پيرن تي بيٺي. پوءِ ته سنڌ جا لايا سجايا ٿيا. آقي باقي سندس وارا نيارا ٿي ويا. سنڌ ساريءَ ۾ بهاري آئي ۽ درد ونديءَ جو ديس وسي پيو. چوندا آهن ته حسن واري کي نزاکت ۽ ٻنسي واري کي ڏاهپ پاڻهرو اچي پيش پوندي آهي. سنڌين کي پوءِ پنهنجي

ڄاڻ سڃاڻ ٿي. جنهن ساڃهه کين پنهنجي سماجي زندگيءَ جي نئين سر تعمير لاءِ حوصلو ڏنو. پوءِ ته سنڌي سندرو ٻڌي اڏاوت جي هر ڏس ۾ جنبي ويا. هر هڪ پنهنجي ميدان ۾ ڪڏي ڪاهي پيو. ڪيتي سر سيتي، واپاري جي ڏيتي لپتي، هنري ڪاريگري ۽ ثقافتي سرگرمين ۾ سنڌي اڳيئي سگهڙ ۽ پڙ هئا. هاڻ وارو مليو هيو علم، ادب، تاريخ، تحقيق، سياست ۽ صحافت کي. معلوم ائين ٿي رهيو هيو ڇڻ سنڌ جي سينگار لاءِ وانگار ٿي رهي هئي.

اسان جي هاڻوڪي سنڌي ادب ۽ سنڌي صحافت جو بنياد به ان سياڻي دور جي عالمن، اديبن ۽ دانشورن وڌو، جن پنهنجي قلمي جنبش سان ٻوليءَ کي بهڪائي بهڪڻ بڻايو ۽ سنڌ جي تاريخي تهذيب کي سندس حقي وارثن سان روشناس ڪرايو. ان ڏس ۾ اسان جي انگريزي ۽ فارسي دان عالمن ۽ اديبن سان گڏ سنڌي خواندا علماءِ دين به واه جو پاڻ موڪيو، جي ديني ۽ دنيوي علم جا بحر هئا ۽ منطق جاماهر. هن فهرست ۾ مولانا فتح محمد سيوهاڻي، مولانا دين محمد وفائي، مولوي محمد صادق ڪڏه وارو، مولوي احمد ملاح، مولوي عبدالڪريم چشتي، مولوي خير محمد نظاماڻي ۽ مولوي عبدالغفور سيتائيءَ جا نالا قابل ذڪر آهن.

مرحوم سيتائيءَ جي ولادت ۱۹۰۹ع ڌاري سيتا اسٽيشن لڳ ڳوٺ بچو واهڻ ۾ ٿي. ابتدائي تعليم پات شريف ۾ حاصل ڪيائين. هي اهو زمانو هيو جڏهن ديني توڻي درسي تعليم جو مرڪز مڪتب هئا، جتي تڏن تي ويهي ڏيائين جي روشنيءَ ۾ علم پراڻو پوندو هيو. تعجب هي آهي ته انهن مدرسن ۽ ملن، عالم ۽ فاضل ۽ علماءِ پيدا ڪيا ۽ اڄوڪا ڪاليج ۽ يونيورسٽيون سرڪار لاءِ جونيئر ۽ سينيئر ڪلارڪ ٿيون تيار ڪن! عربي ۽ فارسي تعليم کان پوءِ سيتائي دارالعلوم ديوبند وڃي ديني تحصيل ڪئي. واپس وطن ورتو تي ڪراچيءَ جي مدرسي مظهر العلوم ڪڏه ۾ معلم ۽ هاسٽل جي انچارج جي حيثيت ۾ ملازمت اختيار ڪيائين. ڪجهه عرصي پڄاڻان کيس صحافت جي ميدان ۾ طبع آزمائي ڪرڻ جو موقعو مليو. پهريون حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جي اخبار ”اصلاح“ ۽ پوءِ محمد ايوب کهڙو جي ”سنڌ زميندار“ اخبار جو مدير اعليٰ مقرر ٿيو.

”سنڌ زميندار“ اخبار جي نسبت سان سندس خانبهادر کهڙه سان شناسائي ٿي جا اڳتي هلي دوستي ۽ پاڻييءَ ۾ تبديلي ٿي ۽ عمر ڀر تائين قائم

رهي. زمانه ڪيئي رنگ بدليا. خانبهادر جي زندگي هئي ڪوئيٽه واري روڊ سان، رڳو لاهيون ۽ چاڙهيون. ڪڏهن ته ڏس وزيراعظم ته ڪڏهن وري جبل ۾ واڙيل. پر وڏي همت ۽ حشمت جو مالڪ هيو. جيل ۾ قيدي هوندي به ڏک ائين ڏيندو هيو ڇڻ جبل جو دورو ڪرڻ آيو آهي. سندس ڪيئي پروانه ۽ پرستار هئا پر بيوفائي ڪنهن ورلي ڪيس. هيءُ بهي ڳالهه آهي ته سندس سنگين تي سختيون ٿيون، زور بار آيا، پر هن پنهنجي وفا تي داغ اچڻ نه ڏنو. شايد اهو ئي سبب آهي جو سنڌ ۾ سياست جو بنياد سنگت تي آهي ۽ نه اصولن تي.

۱۹۵۱ع ڌاري ڪراچيءَ ۾ نواءِ سنڌ نالي روزاني اخبار جاري ٿي، جنهن جو ايڊيٽر مولوي سيتائي صاحب هيو. اخبار جو باني ته خانبهادر کهڙو هيو پر مالي امداد جي ذميواري خانبهادر وساڻ جي ڪلهن تي هئي. وساڻ مرحوم کهڙي صاحب جو دلي ۽ جگري دوست هيو ۽ انهن وفادارن مان هڪ هيو جن ياري ”توڙ“ تائين نڀاي. ”نواءِ سنڌ“ سندس زبان جي لحاظ کان هڪ بلند پايه جي اخبار هئي. نواءِ سنڌ جي تحريرن ۾ سيتائي مرحوم پنهنجي سياسي بصيرت ۽ قلمي جوهر جو ڀرپور ۽ زوردار مظاهرو ڪيو. خاص طور سياسي آکاڙن ۾ پنهنجي مخالفتن کي چڱا ٽوٽا ڇڻايائين. ۱۹۶۲ع ۾ نواءِ سنڌ ڪراچيءَ کان حيدرآباد سنڌ منتقل ٿي ۽ ڪن لاڄاري حالتن هيٺ ۱۹۶۹ع ۾ بند ٿي ويئي.

منهنجي سيتائي صاحب سان جهوني نياز مندي هئي، توڻي جو صحافت جي ميدان ۾ ٻيئي هڪ ٻئي جا مخالف هئاسون. ٻنهي وچ ۾ اختلاف ضرور هئا پر اهو فرق ڦير ”راءِ“ جو هيو ۽ ته ”ذاتي يا اصولي.“ ٻنهي جا رستا الڳ هئا. سيتائي مرحوم نه فقط سينئر هيو يا هڪ نام ڪٿو ايڊيٽر هيو. پر هو سنڌي زبان تي چڱي ۽ پختي دسترس رکندڙ هيو. هڪ حيثيت ۾ منهنجو استاد پڻ آهيو. اڪثر منهنجي لکيل مضمونن ۽ ايڊيٽوريل جون چوڪون نشان ڪري ۽ غلطيون سڌاري مون ڏانهن اخبار رواني ڪندو هيو. منهنجي ڪتابي ارڙائين جي باوجود مون تي مهربان هوندو هيو.

نواءِ سنڌ جي بند ٿيڻ کان پوءِ سيتائي مرحوم اباڻڪو ٿي پيو. سندس مايوسي ڪا سبب ته نه هئي. صحافت سندس پيشو يا شغل هيو پر زندگي به هئي. سندس سنگتي ساٿي ۽ دل گهريا دوست ڪجهه گذر ڪري چڪا

هئا ۽ ڪي لاڏاڻي جي سانباهن ۾ هئا. ڏنائين ته ايندڙ دور بلڊ پريشر ۽ هل هنگامي وارو زمانو هيو، جنهن ۾ نه فقط ماڻهن جو پارو چوٽ چڙهيل هيو پر تاريخ خود ديوارين سان مٿو ٽڪرائي رهي هئي. وقت ۽ حالتون سندس ڏانو جون نه هيون. سياڻو ۽ سمجهو ماڻهو هيو، پنهنجو پڇاءُ نه ڏسي صحافت کي الوداع چئي ٽپڙ ويڙهي اچي اباڻو ڳوٺ وسايائين. جتي زندگيءَ جا آخري ايام پنهنجي ڳوٺ وارن ۽ عزيزن قريبن جي سارسنيال ۽ خدمت ۾ صرف ڪيائين. چئي ڇهه ماهي ڪراچيءَ ۾ وارو ڦيرو ڪندو رهيو. وفات کان ٽي ڏينهن اڳ به ساڻس ملاقات ٿي. نهايت خوش خورم ۽ صحتمند ٿي ڏٺو. ۲۴ مئي رات جون ڪچهريون ڪري وڃي آرامي ٿيو. نماز ويل جڏهن گهر پاتين سنڀار ڪئي ته سيتائي صاحب وڃي چڪو هيو، ننڊ ۾ ابدي ننڊ حاصل ٿيس. هونئن به انسان جي ننڍڙي زندگيءَ جو اٽڪٽ خواب ڪيئن نه ننڊ ۾ پورو ٿو ٿئي!

وحده جي وڊيا، الا الله سين اورين،
هنيون حقيقت گڏيو، طريقت تورين،
ممرقت جي ماڻ سين، ڏيساندر ڏورين،
سڪ نه ستا ڪڏهين، ويهي نه ووڙين،
ڪلهنئون ڪورين، عاشق، عبداللطيف چئي.

وحده هو لا شريك له، ٻڌءِ نه ٻوڙا،
ڪم تو ڪيئن نه سٺا، جي گهٽ اندر گهوڙا،
ڳاڙيندين ڳوڙها، جت شاهد ٿيندءِ سامهان.

سردار محمد ايوب خان ڪوٽائي

سند ۾ سهڻا ۽ سڀيتا گاريل گهڻي ئي ٿي گذريا آهن، ۽ اڃا به ڪي داڻا ڪٿا شايد ڪٿي حال حيات هجن، پر ڪو نامڪڻو ڪٿي ڏسجي ۽ ٻڌجي ئي ڪونه ٿو. ملڪ ۾ اهڙي اچي ناقت ٿي آهي جو اڄ ڪو سريلو گار ڏيڻ وارو به ڳوليو ئي نه ٿو لڳي. اڳ اهي جهونا جوڳي هر جوءِ ۾ ڏٺا ويندا هئا. انهن ۾ گهڻا ته ”الله لوڪ“ هئا، جن جي گارين لاءِ ماڻهو سڪندا رهندا هئا ۽ سميو ڪري سڀڙجي ٻڏڻ لاءِ وٽن ايندا هئا. ڪري ”مجدوب“ هئا جن گارين کي ”دعائون“ ڄاڻي سوالي پني وٺندا هئا. جيئن پير ڳوٺ وارو ”آندو فقير“. جنهن جي نياءَ ڏيڻ جو ”اعلان ۽ بيان“ ئي گارين وسيلي ٿيندو هيو. يا وري روهڙيءَ وارو ”قاضي ملنگ بابا“ جنهن جو آستانو سکر ۾ هيو. جتي هر شام جو حشام ماڻهن جا سندس گارين جي اوسڙي ۾ بيٺا رهندا هئا. جنهن سواليءَ کي قاضي بابا مخاطب ٿي مٿس گارين جو ڏوڙيو وسايو ته پوءِ ان کي مبارڪون ملنديون هيون. اهو ماڻهو پاڻ کي پاڳ وارو ڄاڻي مٺائي ورهائيندو هيو ته سندس من جي مراد پوري ٿي. ”قاضي ملنگ“ پهتل هيو الاجي نه! پر سندس موت وقت ٺاهوڪي بارش جا وسڪارا ٿيا، توڻي جو آسمان ۾ ڪا لنڊي ڪڪري به ڪانه هئي.

پر صحيح معنيٰ ۾ رسيلي گار ڏيندڙ هڪ اهڙو شخص هيو جنهن گار کي ڪڏهن به ڪاوڙ يا ڌڪار جي اظهار جو نه پر هميشه پيار ۽ پاڻهه جو سنيهو بڻايو. اهو هيو سردار محمد ايوب خان ڪوٽائي. مرحوم تر جو وڏو معزز زميندار ۽ ڪوٽ سلطان جي پٺاڻن جو سردار هيو. نيڪ متقي ۽ پرهيز گار انسان هيو. سدائي وظيفي ۽ ذڪر الاهيءَ ۾ مشغول رهندو هيو. هزار داڻن جي تسبيح هر دم هٿ ۾ سرڪندي رهندي هيس. صلح سانت جو ڪوڏيو ۽ اڍائي گهرن جو ختر گهرو هيو. ڪنهن بني بشر سان ڪڏهن ڪونه ڦٽايائين، ننڍا توڻي وڏا سڀ سندس احترام ۽ عزت ڪندا هئا. مڙني

خوبين جي مالڪ هئڻ گڏ ”گارڙي“ ڏيڻ سندس طبع جي وندر ۽ ورونه هوندي هئي. ڏاڍي لانيءَ ۽ شد مد سان گار کي اچاريندو هيو. سندس آلاپ به ڏاڍو مٿڙو هوندو هيو. سندس جهڙي سباجهڙي گار آءٌ نه سنبهان. پير سنيءَ ۾ ته اڃا به سندس آواز ۾ ”پيچ پنيءَ“ وارو تاثير هوندو هيو. ڪي شوقين ته سانگو ڪري واس وٺڻ لاءِ وٽس اچي کائونس گاريون گهري وٺندا هئا ۽ سردار صاحب به کين الله جي ڏني مان گهڻو ڪجهه عطا ڪندو هيو.

هڪ ڀيري سندس مربي فرزند کيس اچي دانهن ڏني ته فلاڻي ڪمدار کان ”ويڙه“ لاءِ ڪڪڙ گهريو هير ۾ ڇٽ جي پٽ روڪڙو جواب ڏنو. سردار صاحب هڪدم ان نالائقي ڪمدار ڏانهن نياپو اماڻيو ته ”مٿي ۾ مٽ هجيئي تڏهن به هتي اچي لاه.“ ڪمدار، سنيهو سٿي ان مهل اچي اومڻ تي سهڙيو جڏهن سردار صاحب جاءِ نماز تي بيهي سومهڙيءَ جي نماز ڏيئي رهيو هيو. ڪمدار کي در ٽپندو ڏسي، ڪنن تي آندل هٿ هيٺ لاهي، سردار صاحب اٿي جي آڌر ڀاءُ طور ڪمدار کي ويهارو ڪن سرائيون سڻايون، چيو ته بيهه، صبر ڪر. چار رڪعتون فرض پڙهي وٺان ته پوءِ تنهنجي لاک ٿو لاهيان. فرض پورو ڪري ساڳي سر ۾ کيس پنجاهي ڪن پيون رابعيون ٻڌائي وري سنتون پڙهڻ ۾ جنبي ويو. جيسين ”وتر“ جو وارو آيو ته ڪمدار جي ستن پيڙهين ۾ اهڙو ڪو ڀاتي باقي نه بچيو جنهن کي سردار صاحب پنهنجي صلواتن سان نوازيو نه هجي.

مزو ته تڏهن ٿيو جڏهن سردار صاحب ڪوٽ سلطان ۾ پنهنجي جاءِ جوڙائڻ جي ڪئي. اوساريءَ لاءِ شڪارپور جي ڪاريگرن کي ڪانڊي آندو ويو. هر روز صبح سويل سردار صاحب اڏاوت جي نظرداري به ڪندو رهيو ۽ اوسن توڻي مزدورن کي پنهنجي دستوري ”ٻولا چاريءَ“ سان بهرور به ڪندو رهيو. اوستا ۽ مزدور حيران هئا ته سندن اهڙو ثقافتي آڌر ڀاءُ ڪهڙي تصور ڪارڻ ٿي رهيو هيو. آخر پاڻ ۾ صلاح مصلحت ڪري هڪ ڏينهن سڀني ڪاريگر گڏجي سردار صاحب وٽ آيا. اچي کيس عرض ڪيائون ته ”سائين اسين هتي ڏهاڙي ڪمائڻ آيا آهيون ۽ نه ماءُ پيءُ پٺاڻڻ. اوسن تجويز پيش ڪئي ته سائين هاتم هئڻ ڪري جيڪي اسان کي مزدوري ”پاڻلي“ گهٽ ڏيو پر اسان کي گاريون نه ڏيو. اوسن کي سردار صاحب جي سخت قناعت پسند طبع جي ڄاڻ هئي ۽ سردار پاڻ به ڏاڍو خوش ٿيو. ڇاڪاڻ ته پاڻلي

انهن ڏينهن ۾ وڏي ڳالهه هئي. خاص طور جڏهن ڪاريگرن جو روز سوا رپيو ۽ مزدورن جي ڏهاڙي ٻارنهن آنا هئي.

ناه جي ٻئي ڏينهن تي سردار صاحب عادت انوسار وڃي جاءِ واردات تي ته بيٺو پر ڪيس مزو نه آيو. اندر ۾ آند مائڻ ۽ لڇ پڇ لڳل هئي. ڪار سردار صاحب جي سيني کان اڀري سندس گلي ۾ ڪتڪٽائي ڪري رهي هئي. سردار صاحب آڏما کائي ڪارين کي نڙگهت کان ڌڪا ڏيئي واپس ورائي ٿي ڇڏيو. اها اندروني چڪتاڻ سوا پهر ڏينهن تائين جاري رهي. جڏهن سردار صاحب ڏٺو ته پاڻي واري ٻچت ڪيس ڏاڍي مهانگي ٿي پيئي ۽ هاڻ وڌيڪ وقت صبر ڪرڻ سندس وت ۽ وس کان ٻاهر هيو. هڪدم رڙ ڪري اوسٽن کي مخاطب ٿيو. ڇي، اڙي اوسٽو! منهنجي ڳالهه ٻڌو. ڪالهه وارو عهدنامون ڪاٽا، هاڻ پاڻي مزدوري مون کان زياده وٺو پر ڪاريون اوهان جي پيءُ کي به ٻڌيون پونديون. پوءِ ته سردار صاحب جي اندر ۾ جي صبح کان دود ڌڪي رهيا هئا سي پڙڪو کائي ڇپيون ڪيندا رهيا، ڇڻ ڪو ٻرندڙ جبل ڦاٽو هيو جنهن جا آلا چؤطرف ڦهلجي رهيا هئا!

ائين به نه هيو ته ڪو سردار صاحب جون ڪاريون ڪي ڪڇيون ٿڪيون هونديون هيون، بلڪل نه، سراپا سگهڙن وارو لوڪ ادب هيو. ڪارين جي آلاپ ۾ لوڪ موسيقي الڳ سمايل هوندي هئي. وزن ۽ بحر جي تار تي جڏهن ڪار جهونگار بڻجي اُڀرندي هئي ته لُٺ جي موج ۽ مستي ئي پنهنجي قسم جي هوندي هئي.

هونئن به سردار صاحب جي لڳاتار ڪارين جو جوڙجڪ اهڙي ميل ميلاپ وارو هوندو هيو ڇڻ ڪاريون پاڻ ۾ ڪوئڻر سان ڳنڍيل هونديون هيون ۽ يڪساهيءَ ۾ ائين پٽجي پونديون هيون، جيئن ڪوه جي نار واري مالھ ۾ جڪڙيل لوتيون هڪ ٻئي ڪڍ وهڪ ۾ هجن. وري ڪارين جي چونڊ ۽ ڌن به خاصي رسيلي هوندي هيس. جڏهن به ريڊيو تي طالب پالاري وارو مورو ٻڌبو هيو ته ماڻهن کي گمان غالب ٿيندو هيو ته سردار صاحب جي ڪارين جو ڪٽسٽ وڃي رهيو هيو. هونئن به سردار صاحب اڀري يا ٽڪڙي ڪار ڪڏهن به نه آلاپيندو هيو. هيٺس ڌيرج ۽ ميناج سان ۽ ٽڏي سيني چنگ چوريندو هيو.

هڪ ڀيري شڪارپور ڊويزن جي پرائمري ماسترن ڪوٽ سلطان ۾

هڪ عاليشان تعليمي ڪانفرنس سڏائڻ جو پروگرام رٿيو. شايد هن ڪري جو آغا غلام النبي خان ڪوٽائي سنڌ جو وزير تعليم هيو. ڪانفرنس لاءِ زبردست سائباها ڪيا ويا. شاهي پنڊال لڳايا ويا. ٻه ايڏائي هزار ماستر اچي ڪوٽ سلطان سهڙيا. روشني ڪوڏي خلق ان کان الڳ اچي جمع ٿي. ماسترن کي ٿي ڪٿي ڪٿي جو ڪانفرنس جي صدارت لاءِ سردار صاحب کي وٺي آيا. کيس صدارت واري ميز پٺيان بخملي ڪرسيءَ تي ويهاري مائڪروفون سان گڏ ڪاٺ جو هٿوڙو به حوالي ڪيائونس ته جيئن جلسي جي ڪارروائي کي ڪنٽرول ڪندو رهي. ڪانفرنس شروع ٿي. ماسترن اسٽيج تي اچي پڙهائيءَ جي جديد طريقن تي ليڪچر ٿي ڏنا. ٻين ماسترن سوال ٿي پڇيا جن جا جواب تعليم کاتي جي صاحبوڪن بليڪ بورڊ تي چاڪ سان لکي ٿي سمجهايا.

ائين ڪندي هڪ غريب ڳوٺاڻو ماستر جيئن سوال ڪرڻ لاءِ اٿي اڳيرو ٿي ته ستن جي پاڇي ۾ پير وڇڙڻ ڪري ٽاپڙجي اونڌو ٿي ڪريو. بس ماستر جو ڪرڻ ۽ سردار صاحب جو اٿڻ. هونئن به کيس ماڻ ۾ ويٺي ڪيترائي مدت ٿي هئي جا هڪ غير معمولي ڳالهه هئي. پوءِ اٿي بيهي هڪ ڪلاڪ ۾ کڻي سردار صاحب پنهنجا ”ٿاهو“ لاهي ڏنا. هڪ هٿ ۾ هڪ ڪپو ۽ ٻيو مٿ ڀڪوڙيل هٿ. هيٺ ڪريل ماستر رخ ۾. ائين ڏور ۾ اٿي ٻئي ٿي هلايو جن جلال چانڊئي چيڙيون ٿي وڃايون. چي ”حرامي ڦر ٻاهر سان ڪڏا ڪم ڪري اهڙي چيلهه ڇڏي ٿي ويٺي ائيني جو هاڻ بيهي به نه ۽ سڏهن؟“

سنڌ ۾ اهڙين ۽ آخري تعليمي ڪانفرنس هئي جا سردار صاحب جي صدارت ٺهڪڻ تي پاڻ به ٽڪميل ڪي پھتي.

سيد جمال الدين بخاري

ننڊپڻ ۾ سگهڙن کان هڪ ڏاڍي سريلي ڳجهارت سڻي هير ته ”ان تي چڙهي مرون ڇڏيائون، ايئن نه چيائون ته پڪيڙي.“ پروليءَ جو پاھو ٽن اکرن ۾ سمايل هو جن جي ڳولا ڪري ڳجهارت پڇڻي هئي، هڪ ان ٻيو مرون ۽ ٽيون پڪي. ان هيو ”مهري“ جنهن جنس کي اڄ ڪلھ ڳاڙهي دال چئون ۽ مهري. سواري وارو ڀلو اٺ به سڏجي. مرون هيو واڳو ۽ ”واڳون“ وهٽ جي واڳ جو جمع پڻ آهي. واڳون ڇڏي ڏيڻ محاوره کان مراد آهي وهٽ کي پاڇ لاءِ ڇيڪ ڇڏي ڏيڻ. پڪي هيو آڙي. جڏهن ڀائرن پنهنج ڪي اٺ تي پلائي ڪڇڇڻ جي ڪئي ته سسئي ٿي ڏيرن کي ڏوراپو ڏئي ۽ ارمان ڪري ته ”مهريءَ چڙهي واڳون ڇڏيائون، ائين ته چيائن، ته آءُ ڙي.“

اسان سان به ڪامريڊ بخاري هوبهو ساڳئي جڻ ڪئي جا تعدي ڏيرن سسئيءَ سان ڪئي هئي. ڪامريڊ اسان جو مربي ۽ بزرگ دوست هيو. ڪي گهڙيون پاڻ ۾ گڏ گهاريون هيون سون اهو حق ته اسان ضرور لهڻو جو ويندي ”وات ٽڪاڻي“ ته ڪري ها، ته، ٻيلي آءُ ”هلڻ هارڪو“ آهيان. هي برابر آهي ته اسين مانجهاندي جي ماڳ واري ساڻيهه جي سفر ۾ ساڻس سات نه ڏيئي سگهون ها. ڪو ٻئي جي قبر ۾ هيلھ ٿوروئي پوندو. پر گهٽ ۾ گهٽ ايترو ته ضرور ڪريون ها جو ساڻس ڳرائڙي پاڻي موڪلائي ڪريون ها. من نه من ڪلهي ڪانڌي ٿيون ها. يار جو ديدار ڪيون ها. آخر ڪو آت ته اسان کي ٿئي ها ته يارڙي سان توڙ نياهي سون.

پر ڪامريڊ بخاري اصل کان ئي پنهنجي مرضيءَ وارو هيو. هن پيري ته خير، مٿس ڪا ميار نه هئي. موت ڪنهن کي ايتري مهلت ڪٿي تو ڏئي جو سفر جي سبب ڪري سنگت کي سنهيو ڏيڻ لاءِ ته فرصت ڪبي. جي، اجل

کيس اهڙي رعايت جي آڇ به ڪري ها ته ”بيشڪ سڀني سان موڪلائي توڪلائي وٺ ته پوءِ ٿا پنڌ پئون.“ تڏهن به آئون نه ٿو سمجھان ته ڪامريڊ ڪو رتيءَ جي رهاڻ ڪارڻ ڪنهن جي ڪاڻ ڪڍي ها. هونئن به هن يار جو دڳ ئي جڳ کان الڳ هوندو هيو. لوڪ لهوارو وڃي يا اوڀارو، هي پنهنجي تات ۾ پورو رهندو هيو. پنهنجي اصول ۽ ارادي تي اٿل ۽ اڏول رهڻ ته ثابت قدمي هئي. پر هرو ڀرو ڪنهن ڳالهه تي ڳت ڏيئي بئش ڪري بيهي رهڻ ڪا حڪمت عملي ته نه هئي. نه فقط ڪامريڊ بخاري پر ان زماني جي هر انقلابي ۾ هيءَ علامت اڪثر ڏٺي ويئي ته هو پنهنجي هوڏ کان هيٺ هرگز نه لهي توڻي جو زمين اٿلي پوي.

سيد جمال الدين بخاري سال اٺويهه سئو جي مارچ مهيني ڌاري پارتي گجرات جي مشهور شهر احمد آباد ۾ جنم ورتو. سندس گهراڻي جو تعلق اڄ شريف جي بخاري ساداتن سان هيو پر پوءِ زماني جي گردش ۾ اچي سندس وڏڙن گجرات جو رخ رکيو، جتي احمد آباد جي ”سيد واڙي“ پاڙي ۾ گهرڙا اڏي پنهنجي گذر سفر ۾ جنبي ويا. ابتدائي تعليم اباڻي شهر جي مدرسي ۾ حاصل ڪيائين. وڏي پڙهائيءَ لاءِ سندس والدين کيس علي ڳڙه موڪليو. ۱۹۱۹ع جي لڳ ڀڳ ادو گابرو گرنجويت ٿي ڪامريڊ واپس وطن وريو.

هي اهو زمانو هيو جڏهن پهرين مهاڀاري لڙائيءَ واري تباهي ۽ بربادي ڌرتيءَ جي وڏي حصي تي ڦهليل هئي. هڪ طرف ويڙه ڪڍندڙ ڪيڏاري مال غنيمت جي بٽئي تي پاڻ ۾ ڏند ڪرتي رهيا هئا ۽ ٻئي طرف اڀاڳي انسانيت زخمن ۾ چڪنا چور ٿي چيچلائي رهي هئي. مند فڪري ۽ مايوسيءَ جي اهڙي ملڪ گیر ماحول ۾ دنيا وارن جون نظرون هڪ ئي رخ ۾ ڪتل هيون جو هيو سرخ انقلاب. جو پنهنجي سازو سامان ”ڏاٽي ۽ هٿوڙي“ سميت آڪٽوبر ۱۹۱۷ع ڌاري روس ۾ اچي سهڙيو هيو.

انقلاب جو زلزلو ته روس ۾ آيو پر ٿرٿلي ديس پرديس ٿي ويو. ويهين صديءَ ۾ هي واحد واقعو هيو، جنهن ڪارڻ نه فقط ملڪان ملڪ مانڌاڻ مڃي ويو پر عام ماڻهوءَ جي سياسي ۽ سماجي سوچ پڻ خاصي اٿل پتل هيٺ آئي. اشتراڪي نظريو هڪ نئين فئشن ۽ انوکي سوداءِ جيان هر ذهن ۾ اڀرندو

اسرندو رهيو. گهڻا ته اهڙا به جذباتي ۽ جوشيلا جوان هوا جن انقلابي نعري کي اکيون ٻوٽي پنهنجو ايمان بڻايو. ڪامريڊ بخاري به انهن عاشقن ۾ هڪ هيو. هونئن به عشق ۽ محبت ۾ عقل يا دليل جو واسطو ڪهڙو؟ ڪامريڊ ٿيڻ بعد تصديق ڪرڻ لاءِ ان ڀلي پار جي زيارت جو قصد ڪيائين جي سرخ سيلاب ۾ اڳيئي سيراب ٿي چڪا هئا. ان ارادي خاطر احمد آباد جا وڻ ڇڏي اچي صوبي سرحد ۾ وارد ٿيو، جتي هڪ تجارتي قافلہ سان همراہ ٿي بلخ بخارا جي سفر تي اسهيو. اٺ ڏه مهينا سمرقند ۽ تاشقند جا تيرت تڪيا پيڻ بعد واپس وطن ورن جي ڪيائين. سرحد پار ڪندي پڪڙجي پيو. نتيجي ۾ سوا ٻه سال ساندہ سرڪار جو مهمان ٿي رهيو. هيءُ سندس پهرين جيل ياترا هئي.

سند ۾ بخاري پهرين پيري فيبروري ۱۹۲۰ع ۾ آيو. جڏهن مولانا شوڪت علي ساڻ گڏجي خلافت ڪانفرنس لاڙڪاڻي ۾ شرڪت ڪيائين. سال کن کان پوءِ وري ڪراچيءَ ۾ اچي روزاني اخبار الوحيد جي عملي ۾ شامل ٿيو. ۱۹۲۱ع ۾ هڪ هفتيوار اخبار ”آزادي“ نالي سان جاري ڪيائين. ۱۹۲۹ع ۾ هڪ ٻي اخبار ”چنگاري“ شروع ڪيائين. ۱۹۳۰ع تائين جماعت سازيءَ سلسلي ۾ هندستان جي مختلف شهرن ۾ پارٽيءَ جي هدايتن پٽاندر خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو. ۱۹۴۰ع ۾ ”ڪسان سپا“ جا هڪ هارين ۽ ڪڙمين جي تحريڪ هئي، ان جو صدر چونڊيو ويو ۽ هتي جي مهمانيءَ طور کيس ٻه سال جيل سزا پڻ پوڳي پئي.

سند ۾ مزدور ۽ هاري تحريڪ جو آغاز ۱۹۳۰ع ڌاري ”هاري ايسوسيئيشن“ جي قيام سان ٿيو. هن جماعت جو باني ته سند جو سخي صوفي منش جمشيد مهتا، ۽ تحريڪ جا اڪثر روح روان ڪامريڊ عبدالقادر ۽ قادر بخش نظاماڻيءَ جهڙا انقلابي نوجوان هئا. هن لاڏڻ ۾ پانت پانت جا ٻيا مسافر به سوار هئا. نتيجي ۾ هيءُ جماعت ترٽ ئي چڙوچڙ ٿي وري ”مردور ڪسان“ جي نئين جامي ۾ ٻيهر نروار ٿي. هن ٻيڙيءَ جا ناڪوا ۽ سڪاڻي ته سڀ سبيتا هوا ڀر ڊگ جو سونهون هيو ئي ڪونه. ۱۹۳۹ع ۾ ٻي مهاڀاري لڙائيءَ جي پيانڪ اهڃاڻن ۽ خاص طور جرمنيءَ جي روس تي چڙهائيءَ دنيا جي سياسي حلقن کي وڏي مونجهاري ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو.

سند جا نوجوان سياسي اڳواڻ هڪ ابھرا ٻيا اتامرا. واقعن جي تيز وهڪري ۽ صحيح صورتحال کان بي خبريءَ ۾ ڌڙا ڌڙ غلط فيصلو ڪندا رهيا. نيٺ هند جي مرڪزي ڪميونسٽ هيد ڪوارٽر طرفان سند جي پارٽيءَ جي نئين سر تنظيم لاءِ ۱۹۴۳ع ڌاري هڪ برڪ اڳواڻ کي ڪراچي روانو ڪيو ويو. جو ڪامريڊ بخاري هيو.

ڪامريڊ بخاريءَ جي اڳواڻيءَ ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ مزدورن ۽ پورهيتن ۾ خاص مقبوليت حاصل ڪئي. ننڍي پيماني تي هونئن به ڪراچيءَ ۾ ڪئي، ليبر ۽ ٽريڊ يونين ڪم ڪندڙ هيون، جنهن ڏس ۾ نارائنداس بيچر، قاضي مجتبيٰ، ڪامريڊ گرديال، خطيب ۽ ڪامريڊ غفور جي ڪافي جاکوڙ ڪيل هئي. ڪامريڊ بخاريءَ جي آمد بعد ٽريڊ يونين جو دائرو سرڪاري نوڪرين واري عملي تائين وسيع ڪيو ويو جنهن ۾ پاڪ پي ڊبليو ڊي يونين سر فهرست هئي. ۱۹۴۲ع ۾ ڪامريڊ بخاريءَ جو مزدورن جي سالياني ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ احمد آباد وڃڻ تيو جتي مارج مهيني ۾ سندس ڪامريڊ شائتيءَ سان شادي ٿي. ڪامريڊ شائتيءَ جي ڪراچيءَ ۾ اچڻ کان پوءِ پورهيت عورتن جي تنظيم کي پڻ هتي ملي. هن دور جو برڪ پارٽي اڳواڻن ۾ سويو گيانچنداڻي، ڪيرت ٻاٻاڻي، پوهو مل، وديارٿي ۽ ڪامريڊ شائتيءَ جا نالا قابل ذڪر آهن. ۱۹۴۶ع فيبروريءَ ۾ رائل انڊين نيويءَ واري بغاوت جي حمايت ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي سڌ تي عيدگاه ميدان ۾ پبلڪ جلسو ڪيو ويو، جنهن ۾ مولڪ کن ماڻهن شرڪت ڪئي.

ملڪي ورهاڱي جي موڙ تي مزدورن جي اسٽرائيڪ ۽ مط ۽ وڳوڙ کي انتظامي راه ۾ رڪاوٽ ڄاڻي سند حڪومت ڪميونسٽ پارٽيءَ خلاف سخت قدم کڻڻ جو فيصلو ڪيو. اپريل ۱۹۴۸ع ۾ ڪامريڊ بخاريءَ کي سندس ذڪو کن ساٿين سميت جيل اماڻيو ويو. پارٽيءَ جي ڪارروائين تي مڪمل بندش وجهي سندس مرڪزي آفيس ۽ دفتر سيل مهر ڪيا ويا. ڪامريڊ شائتيءَ جا هن وقت ٻن ٻچڙن جي ماءُ ٿي چڪي هئي. پنهنجا پونگڙا ساڙ کڻي دربدر ٿيندي رهي. سندس وس وارن کي درخواست هئي ته کيس به پنهنجي ور ساڻ گڏ جيل ۾ باندو رکيو وڃي. ڏسڻا وائڻا ماڻهو بخاريءَ جي نالي ۾ چندا چيرا ڪري موڙي ڦهائيندا رهيا. ٻن سالن جي لڳاتار سزا ڪاتن

کان پوءِ قاضي فضل الله جي سفارش ۽ ذمون ڪڻڻ تي بخاريءَ کي ڪراچي قيد کان آزاد ڪري لاڙڪاڻي امانتو ويو.

سال اٺيناليهه کان چوراسيءَ تائين لاڙڪاڻي واري ڇٽيهه سال مدت ڪامريڊ بخاريءَ لاءِ هڪ قسم جي لاچار ۽ بيوسيءَ واري زندگي هئي. جنهن ڪنهن ڀلي ۽ شرطي وهڻ کي ڍڪ ۾ واڙي کيس گهاٽي ۾ وهايو وڃي. وڏيرڪي ملڪ ۽ ماحول ۾ هي انسان دوست دانشور اوڀرو ۽ اڀاڻڪو ائين ڏک ڏيندو هيو جن هڪ گهمندڙ ڦرندڙ لاش هيو. جياپي جون گهڙيون گهارڻ پنهنجي اهل عيال جي پرورش ۽ پاڻ کي مشغول رکڻ لاءِ هن پليٽفارم تي ٻار ڏوٽيندو رهيو جنهن مساوڙي سياست سان سندس ذهن ۽ ضمير جو ڪو واسطو ڪونه هيو.

ڪامريڊ بخاري عالمي شهرت رکندڙ انقلابي اڳواڻ هيو. جنهن پنهنجي سموري جوانيءَ جو سرمايو سماجي جدوجهد ۾ سيڙايو. سندس بغاوت هئي انهن سان جن مزدورن ۽ پورهيت عوام جي قسمت سان راند ٿي ڪيڏي، ان راه ۾ پاڻ پتوڙيندي کيس ڪافي قربانيون ڏيڻيون پيون. هن کان وڌيڪ سندس قربانيون جو ٻيو ڪهڙو ثبوت ٿي سگهي ٿو. جو ۱۹۲۰ع کان ۱۹۴۸ع واري درمياني ۲۸ سال عرصي ۾ ارڙهن سال جيل جون سزائون ڪٽائيندو رهيو. آخر سندس ڏوهه ڪهڙو هيو؟

سنڌ سان سندس انتهائي الفت ۽ والهانه محبت هئي. هڪ ڀيري پريس ڪلب ۾ تقرير ڪندي چيائين ته ”آءٌ جڏهن سنڌ کان ٻاهر ڪٿي به هوندو آهيان ته ائين سمجهندو آهيان ته ڄڻ وطن کان جلاوطن ڪيو ويو آهيان.“ وڏيرن لاءِ البت کيس هيءَ شڪايت ضرور هئي ته هي عجيب قسم جا ڏٺار آهن جي پنهنجي ڦڙ کي بکيو رکي پنهنجا پيءُ پريندا ٿا رهن. سڏي هارين لاءِ سندس راءِ هئي ته هو تڏهن کان ننڍ ۾ ستل آهن. جڏهن کان زراعت ايجاد ٿي هئي. ٻين لفظن ۾ ته ٻارنهن هزار ڏٺارا گذري چڪا آهن پر هي سدورو اڃا کونگهرن ۾ آهي. شايد مٿس ڀاري بوجھ سٿيل آهي يا وري سندس وجود کي چٽوون ڇهڻيل هن. جنهن ڪارڻ هو سجاڳ ٿيڻ کان لاچار آهي.

۱۷ ڊسمبر سومر ڏينهن اٽڪل پنهنجن ڌاري ڳالهائيندي ٻولھائيندي مَر

ڏنائين. کيس ٻئي ڏينهن ۱۸ ڊسمبر ڏهين بجي صبح جو قاتلر شاه بخاري مقام ۾ دفن ڪرڻ لاءِ نيو ويو. جنازي نماز به سندس قوم قبيلي جي قبله سيد غلام حسين شاه بخاري پڙهائي. سندس پٺيان ڇڏيل اولاد اڻ پٽ هڪ نياڻي آهي ۽ املاڪ هڪ ننڍڙي پرنتنگ پريس ۽ پڪسري جڳهه آهي جا وقف الاولاد آهي.

جمال الدين بخاري ڏاڍو وڏو ماڻهو هيو. ايڏو قدآور ماڻهو جنهن جي ماپ گرائين ۾ ڪرڻ ناممڪن. هونءِ پاور ۾ رهيو ۽ نه رتبي يا مرتبي کي سندس پروگرام ۾ ڪو دخل هيو. هو اڪيلو ماڻهو هيو جنهن کي ويراني ۾ ان ڏاڍ خلاف ٻاڪاريندو ڏٺو ويو، جنهن ظلم ستر ڪيئي ويس وڳا اوڙهي نوان نقاب ۽ برقعا مٽائي پنهنجو جهنڊو ٿي ڦڙڪايو. سندس آواز ۾ سوز به هيو ۽ گداز به هيو. شايد منجهس انسان ذات جي صدين واري چيخ پڪار جي گونج سمائيل هئي.

امير محمد خان

نواب آف کالا باغ

نوٽ: ”زندگيءَ جي سفر ۾ ڪجهه اهڙن ماڻهن سان به ملاقات ٿي جي غير معمولي شخصيت جا مالڪ هئا. اهي ماڻهو معصوم هئا يا ملائڪ هئا يا خوني ڏاڙيل هئا؟ چئي نه ٿو سگهجي. سندن اعمال نامون هاڻ ته آهي الله وٽ ۽ نه مون وٽ. گهٽ ۾ گهٽ هنن نه مون کي ڪا همياڻي بخشي ۽ نه ڪڏهن منهنجي ڪا ٻلي ماري. البت مون کي منجهن ڪي ڳڻن ڪي ڳالهون ضرور ڏسڻ ۾ آيون. جي پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ پيش ٿيون ڪجن.“

امير محمد خان ون يونٽ جي زماني ۾ مغربي پاڪستان جو گورنر هيو. شايد هي پهريون گورنر هيو جو وڌيڪي لڏي مان ڀرتي ڪيل هيو. نه ته هن کان اڳ اهو تاج تخت هميشه رٿائڊ ٿيل ڪامورن ۽ فوجي عملدارن مٿان مڙهيو ويندو هيو، جن کي راج ڪرڻ يا راجنيتيءَ جي خبر چار خبر ڪا هوندي هئي. امير محمد خان آدي بڻيادي زميندار ۽ کالا باغ جو موروثي نواب هيو. نه فقط حڪومت هلائڻ جو ڍنگ ايندو هيس پر حاڪماڻو لٽ ۽ دٻڊڻو به واه جو رکي ڄاڻندو هيو. وري سوني تي سهاڳو جو قد قامت ۽ شڪل صورت به قدرت رعب تاب واري ڏني هيس. جو سندس آڏو آئي چڱ چڱين جا ڍڍڍڙا ٿي ويندا هئا. سندس دور حڪومت ۾ سرڪاري عملدارن جو ته هونئن به سامه سڌائين مٿ ۾ هوندو هيو. ڇاڪاڻ هڪ ته باخبر حاڪم هيو ۽ ٻيو وري خبر چار وارا ذريعا سرڪاري نه پر پنهنجا خابرو رکيل هيس. سندس حشمت ۽ هٿيت جو عالم اهو هيو جو اڪثر کيس هلاڪو، چنگيز ۽ حجاج جي خونخوار تاريخي نالن سان پيٽ ڏني ويندي هئي.

سندس قهري ڪاررواين جي قصن ڪهاڻين جو تعلق ان قبائلي دشمنيءَ سان هيو جا سندس قبيلي ۽ نيازي قبيلي وچ ۾ پيڙهين کان هلندي ٿي آئي.

جنهن تباهيءَ ۾ پنهنجي خاندانن جا ڪيئي جوڌا جوان هلاڪ ٿي چڪا هئا. نياڙي قوم هڪ سرڪش ۽ سر ڦريل پٺاڻ قوم آهي. سندن خونريزيءَ کان پنهنجي پٽ جي جان بچائڻ خاطر، ماڻس امير محمد خان کي تسليم بهاني انگلينڊ اماڻي ڇڏيو. جڏهن نواب صاحب تحصيل ڪري واپس وطن موٽيو ته اڪيلي سر نياڙي قوم کي ٽوٽا ڇهائي سندن ڪنڌا ڪٽي ڇڏيائين. اها هئي سندس قتل ۽ غارت. جڏهن عشق ۽ لڙائيءَ ۾ سڀ ڪجهه جائز آهي ته پوءِ سندس تصور ڪهڙو؟ پر جڏهن امير محمد خان گورنر ٿي گاديءَ تي ويٺو ته پهريون ڪم هي ڪيائين جو پنهنجي دشمن نياڙي قوم جي سرڪاري عملدارن کي وڏن عهدن تي ترقي ڏيئي، لکت ۾ هي آرڊر ڪيائين ته آئينده سندن سروس جامعا ملا صدر ايوب ڏانهن اماڻيا وڃن، ڇاڪاڻ ته نياڙي قوم سان سندس خانداني دشمني هئي!

جيترو عرصو گورنر رهيو ته سرڪاري خزانہ مون نه پگهار ورتائين ۽ ذاتي خرچ لاءِ ڪا ڪاري پائي وصول ڪيائين. جڏهن لاهور کان پنهنجي ڳوٺ ڪالا باغ ويندو هيو ته پنهنجي خانگي موٽر ۾ ۽ سرڪاري گاڏيءَ جو استعمال فقط سرڪاري موقعن تائين محدود رهيو نه وري پنهنجي زمينداري يا ٻئي ڪنهن سيڙپ واري خانگي ڪاروبار ۾ سرڪاري ڪرسيءَ جو سهارو ورتائين. پنهنجي پنج ساله دور ۾ پنهنجي اولاد، زال، ماءُ يا ڪنهن ٻئي مت مائٽ ۽ عزيز قريب کي گورنر هائوس ۾ نه مهمان ڪري رهايائين ۽ نه کين ويجهو اچڻ ڏنائين. گورنر سان ملاقات ڪرڻ لاءِ سندس پٽن کي به ٻين عام ماڻهن جيان درخواست ڏيئي اجازت وٺي پوندي هئي. توڙي جو ان زماني ۾ صدر ايوب جي پٽن پنهنجي پيءُ واري عهدي جي آڙ ۾ ملڪ ڦري ناس ڪيو هو. نه فقط صدر پر وزير وڙي ۽ هر ٻي ڌيءَ جي چيئرمين ۽ سندس خاندانن جو پرڻ تي مارو هيو. امير محمد خان نه فقط ايماندار ٿي رهيو پر اهڙي مثالي ايمانداريءَ لاءِ نه ڪڏهن هام پريائين ۽ نه ملڪ ۾ ڪو پڙهو ڏنائين. توڙي جو اڄ وارو آئيسٽ ماڻهو پنهنجي آئيسٽيءَ جو ڍول ڳچيءَ ۾ کنيو هر وقت وڄائيندو ٿو رهي.

هڪ دفعي ڪراچيءَ جي صحافين هڪ پريس ڪانفرنس ۾ گورنر سان شڪايت ڪئي ته زرعي ڪميشن تي اهڙا ماڻهو ميمبر ٿا ٿيا ويا هئا جن کي زراعت جون ڪي به علمي لياقتون حاصل نه هيون ۽ اهو ڪهڙي ڪارڻ؟

گورنر جواب ۾ کانئن سوال پڇيو ته آيا، کيس بي آءِ ڊي سيءَ جي چيئرمين ٿيڻ يا وري گورنر مقرر ٿيڻ لاءِ ڪهڙيون علمي لياقتون هيون؟ چيائين ته اڄڪلهه واري دور ۾ هر چيز ۽ هر محنت پاڙي تي يا مناسب عيوضي ڏيڻ سان حاصل ڪري سگهجي ٿي، سواءِ ايمانداريءَ جي. هر انسان جي بنيادي لياقت آهي يا وري فني ماهر پگهار تي مقرر ٿيڻ آهن، فقط ايمانداريءَ جي ڪسوٽيءَ تي پرڪن کان پوءِ جي اوهان کي انهن جي آنيستيءَ ۾ گمان آهي ته پوءِ ان لاءِ آءِ ڊميوار ضرور آهيان.

۱۹۶۴ع ڌاري ڪوئيٽه قلات جو ڊائريڪٽر انفارميشن هيس. اوچتو هڪ ڏينهن حڪم پهتو ته هاشم خان شنواريءَ کي ساڻ ڪري ڪالا باغ پهچان جتي گورنر صاحب موڪل تي اسهيل هيو. هاشم خان ڪوئيٽه جو زميندار هيو ۽ ڪجهه ڏينهن اڳ سندس بنسبت اخبارن ۾ خبر چپي هئي ته هن پنهنجي زمين ڏهه ايڪڙ فروت فارم جا سڀئي ميويدار وٺ وڌائي ڇڏيا هئا، ڇاڪاڻ ته آبپاشي جي انجنيئر دشمنيءَ ۾ اچي سندس باغ جو پاڻي بند ڪري ڇڏيو هيو، جنهن لاءِ هن گهڻي واويلاڪئي پر کيس پاڻي نه مليو. ڏينهن ڏينهن ڦلدار وٺن کي خشڪ ٿيندڙ ڏسي هنيا، جي ساڙ کان سڀني وٺن جي صفايا ڪري ڇڏيائين. اخبارن ۾ خبر پڙهڻ شرط ڪمشنر ڪوئيٽه کان فون تي پڇا ڪري هاشم خان کي پاڻ وٽ سڏيائين ۽ کيس وٺي پهچائڻ جو ڪم منهنجي سپرد ڪيو ويو.

ڪالا باغ پهچڻ تي هاشم خان جو پرتپاڪ آدر پاءُ ڪيو ويو ۽ اسان ٻنهي کي ٽي ڏينهن پاڻ وٽ مهمان ڪري رهائين. هر صبح سوڀر اسان کي ساڻ وٺي پنهنجي زمين گهمائڻ وٺي هلندو هيو. سندس زمين سنڌوءَ ڪناري هئي، جتي فروت فارم گڏ چوپائي مال جو هڪ وڏو واڙو به قائم آهي جو اپت ۾ ملڪ اندر اول درجي جي ڊيئري فارم آهي. زمين جي هڪ ويهه ايڪڙ ٽڪري ۾ جتي ڏهاڪو قسم ڪڻڪ پوکيل هئي، چاليهارو ماڻهن کي گاهه اڪاڙيندو ڏسي هاشم خان پڇيو ته ان رواجي گاهه پٽڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي. نواب صاحب چيو هاشم خان، ”زمين جي فطرت هوبهو عورت جهڙي ٿيندي آهي. جيئن ماءُ پنهنجي ٿڄ يا غذا پهريون پنهنجي ٻار کي ڏيندي آهي جي سندس پيٽ جي اولاد آهن. جو ٻج اسين زمين ۾ ڇڏيون ٿا اهو زمين لاءِ اوڀرو ۽ ڌاريو عنصر آهي. ان ڪارڻ زميندار لاءِ ضروري آهي ته زمين جي ڄاڻ

گاه کي پاڙان پتي ڇڏي ته جيئن زمين سندس ڇٽيل بچ کي خوراڪ رسائي، نه ته بچ ڪمزور ٿيندو رهندو ۽ جهنگلي گاه زور وٺندو رهندو!

ڪجهه اڳيرو هلندي نواب صاحب هڪ اهڙو ٻه ايڊائي ايڪٽر زمين جو ٽڪرو ڏيکاريو جنهن کي تازه بند ٻڌي درياه جي کاڌ کان بچايو ويو هيو. ڄاڻايائين ته بند جي تعمير تي ڏيڍ لک روپيه خرچ ٿي چڪو هيو. هاشم خان رايو ظاهر ڪيو ته ايڊائي ايڪٽر زمين جي پيدائش واري بند تي ڪيل خرچ ڏهن سال ۾ به مشڪل لاهي سگهندي. نواب صاحب مرڪندي چيو ته خان، زمينداري عشق ڪرڻ آهي ۽ نه دڪانداري. حساب ڪتاب جا ليڪا چوڪا عشق ۾ ٿيندا ئي نه آهن. هل تون اهو ٻڌاء ته تون پنهنجا وڻ ڇا لاء وڌيا هئا؟ هاشم خان جي اکين ۾ پاڻي تري آيو، ڇيائين ته نواب صاحب جيئن پنهنجي ٻچڙن کي بکيو پياسو ڏسڻ جي سگهه نه اٿر تيئن آءُ پنهنجي وڻن کي به پياس ۾ خشڪ ٿيندو ڏسي نه سگهيس. پورو ڏيڍ مهينو ڊوڙيس ۽ ڀڳس. آخر مجبور ٿي اکيون ٻوٽي ڪهاڙو کڻي الله توهان ڪير. هاڻ گهٽ ۾ گهٽ ۾ هڪ سؤ اٿر ته وڻ آهن ئي ڪونه. جيئرا جاڳندا وڻ مرجھائيندو ڏسي مون کان سٺو نه ٿيو. واقعي زمينداري عشق آهي ۽ نه واپار.

موڪلائڻ وقت نواب صاحب هاشم خان کي عشق جو قدر ڪندي کيس پنهنجي هڙان فوت ٿيل وڻن جو پاهت ڏنو ته جيئن نئين سر باغ جي بسم الله ڪري. لفافي ۾ ويهه هزار روپيه رکيا هئا جا ويهه سال اڳ وڏي رقم هئي. پاڻيءَ جي تقاضي لاءِ ڪمشنر کي ڀارت ڪيائين. باقي ان انجنيئر جا برهه ٿي ويا جو وڻن جي قتل لاءِ ڏميوار هيو.

نواب صاحب جي غير معمولي شخصيت جو راز هيو سندس ”حافظو“، جو کيس بلا جو هيو. سندس جهڙي يادگيري ڪنهن کي ورلي هوندي. مغربي پاڪستان ۾ بنيادي جمهوريت جا چاليهه هزار ميمبر هئا. شايد اها ڳالهه يقين ۾ اچڻ جهڙي نه هجي ته ڪي انڌا منڊا ميمبر ڇڏي باقي اڪثريت جي کيس ڄاڻ سڃاڻ بخوبي هئي. ڪراچي ضلعي جي ٻه هزار ميمبرن جتي کيس نالن تائين پوري واقفيت هئي جو منهنجو مشخصي مشاهدو آهي. ساڳي ڳالهه مون هر ڪمشنر جي زباني ٻڌي، صوبي جي ٻاونجهه ضلعن جي ڊپٽي ڪمشنرن ۽ پوليس ڪمانڊن جا نالا ۽ سندن شخصيت ۽ افعالن جي کيس پليءَ يٽ سڃاڻ هئي. هڪ ڀيري خضدار جي دوري تي نواب صاحب سان ڊنر

جي موقعي تي ڏات جي ڪمشنر غلام سرور خان هڪ اهڙي ڊپٽي ڪمشنر جو ذڪر چيو جنهن ضلع جي چارج وٺڻ گڏ بدلي ٿيل ڊپٽي ڪمشنر جي ويهاريل سرت تي به قبضو ڪيو هيو ڇڻ ته اها به ضلعي چارج جو حصو هئي ۽ سندس ذم ”حميدان“ هيو. نواب صاحب سندس خبر کي درست ڪندي چيو ته ان عورت جو نالو سلطانم هيو ۽ نه حميدان.

ساليانہ دربار موقعي تي نواب صاحب ڪوئيٽ ۾ وارد ٿيو. رات جي مانيءَ جي دعوت چمن ۾ رکيل هئي. جتي چمن مليشيا (مقامي رينجرس طرفان پلٽن جو وڏو ڪانو (ٻڙا ڪهان) ۽ پٺاڻڪي ”لختي“ ناچ جو انتظام پڻ ٿيل هيو جنهن لاءِ ڪابل قنڌار کان ناميارا ٽولا گهريل هئا. کاڌي بعد هي ٽولي پنهنجي تلوار بازي پلٽ، خٽڪ ناچ ۽ لختي ڊانس کان پوءِ ويجهو اچي انعام حاصل ٿي ڪيو. هڪ ٽولي جي نوجوان اڳواڻ کان گورنر صاحب پڇيو ته ڪٿان جو وينل آهين. ناچوءَ ٻڌايو ته قنڌار جو. گورنر صاحب چيو ته ناممڪن. تنهن جي ماءُ ته پارا چنار جي وينل هئي. ڇا تون حليم ڳاڻڻيءَ جو پٽ نه آهين؟ ناچوءَ حيران ٿي چيو ته هاڻو سائين. حليم منهنجي امڙ هئي پر منهنجي چمن کان به گهڻو اڳ اچي قنڌار ۾ لڏي وئي هئي. گورنر ڪمشنر کي ٻڌايو ته هن مائي حليمان کي جا پنهنجي وقت جي مشهور ڳاڻڻي هئي چويهه سال اڳ مون لکي مروت ۾ هڪ شاديءَ جي موقعي تي ٻڌو هيو. سندس ڳاڻڻ جي هيءَ خاص ادا هئي جو ڏاڻي هٿ جي اشد اڱر کي ويڙهي جيان چالو ڏيندي هئي جا ادا هن چوڪري به ماءُ کان پرائي هئي ۽ ڪجهه شڪل جي مشابهن به سڃاڻپ ۾ سولائي ڪئي.

سندس ڏاهپ ۽ ڌمڪاءُ جا ڪيترا قصا گشت ڪندا رهندا هئا. هڪ ڀيري لائيلور جي زميندارن جو هڪ وفد گورنر وٽ ملاقات لاءِ آيو. وفد جي اڳواڻ نواب صاحب کي گذارش ڪئي ته آئينده عام سرڪاري سڙڪن تي انهن جا وڻ پوکايا وڃن جيئن عام غريب وانهڙن کي به انهن جي نعمت، رستي ويندي نصيب ٿي سگهي. گورنر اهو مشورو ٻڌي ڪجهه دير لاءِ ماٺ ۾ اچي ويو. پوءِ ڪنڌ مٿي ڪٿي کانئن پڇيائين ته ”اوهان کي اهڙي عرض ڪرڻ لاءِ مون وٽ خدا بخش بچ جو انهن ڏينهن زراعت جو سيڪريٽري هو. ان موڪليو هوندو. وفد وارا زميندار وائڙا ٿي ويا ۽ آخر ٿٽا ٿٽا ڪندي اقرار ڪيائون ته واقعي ئي کين خدا بخش بچ سيڪاري ۽ پڙهائي گورنر هائوس روانو ڪيو هيو. نواب صاحب پنهنجي مح تي هٿ ڦيرائيندي مرڪو ۽

چيائين ته بچ جا ماڻهو گذريل ڇهن مهينن کان انهن جون ڪوڪڙيون گڏ ڪري ست سئو ايڪڙن ۾ انهن جون چڪيون هيون اٿن. آءٌ اڳيئي انتظار ۾ هيس ته هاڻ بچ صاحب ڪهڙي ڪيڏ ڪيڏي اهي چڪيون سرڪار جي خاني تي چٽي وجهندو. جيڪڏهن اوهان ۾ عام رستن تي انهن پوکائڻ جو فڪر پيدا ٿئي ته پوءِ پڪ سڄ اوڀر بجاءِ اولهه کان اڀرڻ شروع ڪندو.

نواب صاحب جي آخري دور ايام ۾ نواءِ وقت لاهور جي هڪ مضمون ۾ گورنر ڏانهن اشارو ڪندي لکيو ويو ته اسان وٽ اهڙا به ڪي خونخوار حاڪم موجود آهن، جن تيارو ڪڻ ماڻهو مارايا آهن. جيئن ته آءٌ پريس سان واسطو رکندڙ ڊائريڪٽر هيس. مون کي ٻئي ڏينهن حڪم ٿيو ته حميد نظامي ايڊيٽر نواءِ وقت کي ساڻ وٺي چئين بجي شام گورنر هائوس ۾ پهچان. نظامي مرحوم جو ته سڌو ٻڌڻ شرط ساهه سڪي ويو. کيس دلالتا ڏيندو گورنر هائوس وٺي آيس. اڃا اسين ورائڊي ۾ داخل ٿياسون ته سامهون گورنر صاحب پاڻ اچي نظامي صاحب سان هٿ ملائي کيس چيائين ته انجمن حمايت اسلام جو صدر هڪ حادثي ۾ گذاري ويو آهي ۽ آءٌ سندس جنازي نماز ۾ شرڪت لاءِ وڃي رهيو آهيان. ”مون فقط اوهان کي هي ٻڌائڻ لاءِ هتي اچڻ جي تڪليف ڏني هئي ته جو ماڻهو ٽيهه قتل ڪرائي ٿو سگهي ته ان کي ايڪٽيون خون ڪندي به هڪ نه ٿيندي. بس مون کي صرف ايترو چوڻو هيو. منهنجو مليٽري سيڪريٽري اوهان کي چانهه پائيءَ جي خاطر ڪندو. اسلام علير.“ گورنر صاحب ته هليو ويو پر نظامي صاحب جا هٿ پير يڪتاري جي تار جيان ڏڏي رهيا هئا. کيس سهارو ڏيندي ڪار ۾ چاڙهيم. جيسين جيئرو هيو نظامي صاحب ڪالا باغ ته ڇڏي ڪنهن ٻئي باغ لاءِ به نه لکندو هيو، ته متان ڪنهن کي غلط فهمي نه پيدا ٿئي.

.....

عبادت جو انداز

عبدالله بن مبارڪ فرمايو ته مون ننڍپڻ ۾ هڪ عورت کي ڏٺو. هوءَ نماز پڙهي رهي هئي ۽ وچونءَ کيس ڪيئي ڀيرا ڏنگ هنيو، پر مٿس ڪوبه ردعمل ظاهر نه ٿيو. جڏهن نماز کان فارغ ٿي ته مون سوال ڪيو ته ”امر توهان وچونءَ کي ڇو نه ٿا هٽايو؟ مائي ورائيو ته ”پٽ تون نه ٿو سمجهين ته آءٌ ڪنهن الله پاڪ جو فرض ادا ڪندي پنهنجي ڪنهن ٻئي رخ ۾ رجوع ٿيان.“

راڳ جي راڻي

عابده پروين

ڪهڙا ماڻهو ڪهڙي ماڳ تي جنم وٺن، اهڙي ترتيب قدرت وٽ ضرور ڪو ته پروگرام رٿيل هوندو. ماڻهو پنهنجي جنم پوميءَ جو پاڻ انتخاب ٿوروئي ٿا ڪن. نه وري قدرت ڪنهن کان پڇي پڪ ڪري پوءِ ئي کيس جنم ڏئي. پوءِ به هي نهايت عجيب آهي جو سنڌ جون اڪثر شخصيتون صوبي جا باقي يارنهن ضلعا ڇڏي، اڇيو سڀ لاڙڪاڻي ۾ جنم وٺن!! وري جي سڀيئي هڪ ئي خاندان يا ساڳي پيشه سان تعلق رکندڙ هجن، تڏهن به چئي ٿو سگهجي ته هي محض هڪ اتفاق هيو. پر هتي جي سر زمين ته هر جنس جي پيداوار ۾ زرخيز ثابت ٿي هئي.

ڇا ائين ته نه آهي ته موهن جي دڙي واري هن مٽيءَ ۾ ملڪ جي مايه ناز ۽ بينظير هستين جو هر دور ۾ جنم وٺڻ، علامت هئي هن ڳالهه جي، ته ”سنڌو سڀيتا هڪوار وري اڀرڻ يا راشدين جو هٿ پڌارجڻ ڪو حادثو ته نه هيو؟ گهٽ ۾ گهٽ، مائي عابده جو لاڙڪاڻي ۾ جنم وٺڻ ئي هڪ اهڙو ئي علامتي اُجهڻ آهي، جنهن جي آلاپ ۾ سنڌو سڀيتا جي سڌڙن ۽ سڌڪن جو پٽلاءُ ۽ پٽڙڏو بلڪل صاف ٻڌجي رهيو آهي.

عابده لاڙڪاڻي جي هڪ غريب گهراڻي ۽ مسڪين گهر ۾ جنم ورتو. سندس ڄم جي تاريخ جي ڄاڻ خير ڪي آهي. البت جنم جو سال کيس ضرور ياد آهي جو عجيب پڻ آهي. ڇاڪاڻ ته عام طور عورتون پنهنجي عمر جو سال وساري ڇڏينديون آهن، باقي ڏينهن ۽ پهر ياد هوندو اٿن. عابده اڄ کان اٺاويھ سال اڳ ۱۹۵۸ع ۾ ڄائي. هي پڻ هڪ عجيب اتفاق ڄڻجي ۽ ته سندس قصور، ته ساڳئي سال ملڪ سان پهرين دفعي مارشل لا لاڳو ٿيو جو پوءِ ملڪ جو مقدر ٿي چڪو ۽ کيس اڏهيءَ جيان کائي ڪوڪلو ڪندو رهيو.

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته عابده جو آلاپ آسمان کي به وڻيو. تڏهن ته سندس جنم ئي اهڙي گهر ۾ ٿيو جنهن ۾ سنگيت جي ”سندو“ وهندڙ هئي. سندس والد استاد غلام حيدر نه فقط موسيقيءَ جو ڄاڻو آهي پر استاد پڻ آهي. وري سنگيت وارو سفر سندس اڃان به وڌيڪ سنهجو ۽ سولو ٿي پيو جڏهن کيس زندگيءَ جو همسفر به اهڙو ئي سريلو مليو. شيخ غلام حسين سان راڳ جو ناتو عابده کان به اڳ جو آهي. نوجوانيءَ ۾ ئي ريڊيو پاڪستان ۾ سروس اختيار ڪيائين جتي اڄ هو فن جي ماهر جي حيثيت رکندڙ آهي. جڏهن عابده ۽ پاڻ ٻئي حياتيءَ واري ناتي ۾ ٻانهن ٻيلي ٿيا ته پوءِ راڳ اچي سندن عبادت جي جاءِ ورتي. بقول عابده جي ته ”اسين ٻئي رياض ڪندي راڳ ۾ ائين محو ٿي ويندا آهيون ڄڻ ته ڪو رنگ محل رچائي رهيا آهيون.“

جڏهن کائونس پڇا ڪيم ته اوهان جي راڳ ۾ سڀ کان وڌيڪ ڪنهن جي محنت شامل رهي آهي؟ اوهان جي والد جي رهنمائي، شريڪ زندگيءَ جي تربيت ۽ ترغيب يا پنهنجي ذاتي محنت؟ مرڪي چيائين ته ڀائو! الله جو ڪرم ۽ بزرگن جي دعا ٿيل آهي. ”پڇيم ته بزرگن کان مراد گهراڻي جا وڏا آهن؟ ڪنڌ ڌوڻ ڪندي سندس آواز گهگهو ۽ اکيون آبدیده ٿينديون رهيون.“ آءُ سائين هاشم شاه جيلانيءَ جي ٻانهڙيءَ ۽ گولڙي آهيان. مٽياري سيدن جي ويڙهي ۾، ننڍي ٿي وڏي ٿي آهيان. آءُ اڃان سنڌي اسڪول ۾ پڙهندي هيس ته بابو سائين لاڙڪاڻي کان لڏي پلائي اچي مٽياري ۾ مائٽيڪو ٿيو. ان زماني کان وٺي منهنجو سائين هاشم شاه جي حاضريءَ ۾ اچڻ وڃڻ آهي. مون درگاه جون مٿيون به ڀريون آهن بهاري ڏيندي ٺوليون به ڳايون آهن. سائين هاشم شاه مٽياري سيدن جو جدِ امجد سهڻي شاه لطيف کان به اڳاڻي وقت جو آهي ۽ لطيف سائين جي والد محترم شاه حبيب جو همعصر آهي. ڪنهن وقت محنتي انگل ٿي سئو سال گذري چڪا آهن، پر عابده، شاه سائين جو اهڙو حب ۽ ادب ٿي اڃا به ڄڻ ته هو نه فقط حال حيات ۾ پر پڪي موجود هيو ۽ عابده کيس ڏسي رهي هئي. پڇڻ تي تسليم ڪيائين ته کيس درويش جي زيارت ۽ دعا حاصل ٿيل هئي.

ڪجهه ڏينهن اڳ سائين غير رسمي ڳالهه ٻوله ٿي جا هن ريت

س: مغربي موسيقيءَ ۾ ڪلهه جا چوڪرا به ماهر پيا سڏجن. اسان واري راڳ سڪڙ ۾ ته عمر گذري ٿي وڃي. ڪهڙي ڪارڻ؟

ج: راڳ هڪ مسلسل تلاش آهي هڪ اهڙي بحر جي جنهنجو انت آهستي ڪونه. جئن ننڍپڻ ۾ هڪ پرولي ٻڌي هير ته ”هڻ هڻ ته وڃجي ئي نه.“ ڀڄي هئي ”ڀاڄو.“ پر صحيح جواب هڻ جڳائي، ”موسيقي.“ ڇاڪاڻ ته سنگيت هڪ اهڙو بحر بيڪران آهي جنهن جو نه ترو آهي ۽ نه ڪنارو. وحيد پيرو، جو سنگيت جو ڪامل استاد هيو ۽ ڏاڍو سهڻو ڳائڻو هيو، چوندو هيو ته موسيقي هڪ آڻاه ۽ اٽڪت مهاساگر آهي. جڏهن ڪيس راڳ جي فرمائش ڪبي هئي ته سائين وهواه ٿي وڃي. چوندو ته ابا ويٺو ٿو ٽيون هٿان ۽ غوطا کائون. اڃان سڀيون ئي هٿ نه چڙهيون آهن، ته موتي ڪٿان اٿيان! ويٺو ٿو واجهه وجهان ۽ ونجهه هٿان. ابا راڳ سنوريندي عمر گذري ٿي وڃي.

س: اڄ ڪلهه واري ڊسڪو ميوزڪ ۽ اسان واري ديسي موسيقيءَ ۾ ڪهڙو فرق آهي ۽ اوهان جي پاپ ميوزڪ ”باري ۾ ڪهڙي راءِ آهي؟

ج: ڊسڪو يا پاپ ميوزڪ (Disco or Pop Music) ۽ اسان جي ديسي راڳ ۾ زمين آسمان جو فرق آهي. مغربي موسيقيءَ ۾ راڳ جي رفتار ۽ وهڪرو تيز ٿئي ٿو جنهن ڪارڻ هڪ ته راڳ جا ٻول سمجهه ۾ نه ايندا آهن. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته مغرب جي سنگيت ۾ اکر ۽ الفاظ ڪا خاص معنيٰ نه ٿا رکن. يورپي موسيقي آهستي آلاپ جي چيخ پڪار ۽ جسماني ورزش واري وٺ پڪڙ ۽ مروڙ. ٻڌندڙ جو حال ته جئن تنهن پر ڳائڻو پاڻ نجي ٽپي ۽ ٽپا ٺينگ ڏيئي پاڻ کي پتي کوهي ۽ جهوريو ڇڏي. هاڻ ته آقي باقي راڳ دوران مدارين ۽ بازيگرن واريون ڦلاڙيون به ڏيندا ٿا رهن. هاڻوڪي پاپ ميوزڪ ۾ ڊسڪو ڊانس، سرڪس وارا ٺينگ ٽپا، پنجابي فلمن واري ڌماچوڪڙي ۽ يوگا ۽ ورزش وارا آسن پڻ شامل آهن.

ان جي برعڪس اسان واري ديسي راڳ ۾ ٻه ڳالهيون سمائل آهن. هڪ آلاپ ۽ ٻيو آلاپ جي ادائي يعني ”ڪاٺڪي“. آلاپ توڻي آلاپ جي ٻولي ٻيئي هن ڌرتيءَ جي مزاج مطابق آهن. ان ڪري سندس رهاڪن جي سمجهه ۾ اچڻ جهڙا آهن. موسيقيءَ جي لڻ ۾ اکرن وارو فھر سمجهڻ سان دل ۽ دماغ فرحت ۾ اچيو وڃي ۽ ٻڌندڙ بي اختيار ٿي مستيءَ ۾ اچي ڪنڌ لوڏ

شروع ڪري ٿو، جا روحاني راحت جي علامت آهي. مغربي موسيقيءَ ۾ وزن ۽ بحر ضرور آهي يعني منجهس ”تار مڪان“ واري لٽ سميل آهي جنهن جي ڪشش جو هٿن پيرن ۽ ڪلهن تي تاثر ٿئي ٿو ۽ ان ڪري ٻڌندڙ نچڻ لاءِ آماده ٿئي ٿو. اوهان ڏٺو هوندو ته پاپ يا ڊسڪو ميوزڪ وقت مانهو تازيون وڄائيندا يا وري پيرن سان دڙها هڻندا ۽ ڪلهن جون ڦڙڪيون کائيندا نظر ايندا آهن. جيئن ڪڪڙ ڪڙهه لڳڻ ڪري ڪنڌ سان گوهيون ڪندي چڻ پنگ چائيندو آهي. پر مشرقي موسيقيءَ ٻڌڻ سان روح کي لست ايندي ۽ بيخودي طاري ٿيندي. ”ڊسڪو“ هوبهو اسان واري سنگت جو ”ڪلواڙو“ آهي جنهن جي ٻڌڻ سان ”وجد“ واري ڪيفيت ايندي. ڇاڪاڻ ته راڳ اهي ئي روح جي نڌا، جنهن جو ڊسڪو ۽ پاپ ميوزڪ سان واسطو ڪهڙو؟ هونئن به الو ميان - امر جي لوليءَ سان ڌماڪن ۽ ڌمچر جو ڪهڙو ناتو؟

اسين قديم زماني کان ٻڌندا ٿا اچون ته راڳ سان ماڻهو ۽ مرون ته پنهنجي جاءِ، پر قدرت کي به سرچايو ويندو آهي. جڏهن باران رحمت نه نٿو ڪري ملڪ ويران پڙيانگ ٿي ويندو هيو ته چارڻ ۽ منگتا ملهار موسيقي يعني سر سارنگ کي ڇيڙيندا هوا ۽ قدرت موج ۾ اچي وسڪارا ڪندي هئي. وه بوند بره جي بهار وٺي ۽ درد ونديءَ جو ديس وسي پوندو هيو. ”يا زري ديبڪ راڳ ڳائڻ سان“ ”اگني ماتا“ ڪامن پچن ۾ اچي پڙڪو کائي پٺيت ٿي پرندي هئي. ڪيترن شاهي محلاتن ۾ شهزادن جا هندورا هندول ۽ ڳ سان حرڪت ۾ آندا ويندا هئا. اهي ڳالهيون هن حقيقت جي ثابتي آهن راڳ جي ڪائنات سان ڳوڙهي نسبت آهي ۽ اهو ئي سبب آهي جو موسيقي ۾ ماڻهن جي من ۽ مزاج سان به رشتو آهي. راڳ جي اثر ۽ تاثر سان جا انهيءَ کي بهاري اچي ٿي ان جو ملهه آهي ئي ڪونه.

س: راڳ جي ڳائڻ لاءِ اوهان کي ڪهڙو ماحول وڌيڪ سازگار لڳندو

جي؟

ج: ڳائڻ جي سلسلي ۾ منهنجي ذاتي خواهش هيءَ هوندي آهي ته راڳ جي ڄاڻ سڃاڻ ۽ ساڃاهه وارا شوقين اکين آڏو هجن ته چڱو، ڇاڪاڻ ته اهڙو سڃاڻ ماحول ۾ ڳائڻ واري لاءِ پنهنجي فن جو مظاهرو ڪرڻ ۾ پڻ خوشي حاصل ٿئي ٿي ته سندس هنر جي قدر قيمت وارا موجود آهن. عوام يا هجور اڳيان ڳائڻ ۾ مول مقصد آهي سندن دل خوش ڪرڻ - جو ڳائڻ

واري لاءِ هڪ قسم جي سخا پڻ آهي. ڇاڪاڻ ته ڪنهن جي دل خوش ڪرڻ جهڙي ٻي ڪا عبادت آهي ئي ڪانه. هونئن به ”آلاپ“ قدرت جي عطا ڪيل ذات آهي جنهن ۾ ڪنجوسي ڪرڻ گناه برابر آهي. ٽيپ رڪارڊ ڪرائڻ يا ڪئسيٽ پرائڻ واري راڳ ۽ اسٽيج تي ماڻهن اڳيان ڳائڻ وچ ۾ وڏو فرق هي آهي ته اسٽوڊيو ۾ ڳائيندڙ فقط مرده ۽ ٻي جان مشين اڳيان ٿو ڳائي، جنهن ڪري راڳ پڻ بي جان ٿيو پوي.

س: ماڻهن جي وهاءِ سلسلي ۾ اوهان جو خيال ڇا آهي؟

ج: ماڻهن جي وهاءِ وڻندي اثر جا قدر قيمت آهي راڳ جي ۽، نه منهنجي ذات جي في. هر تماشيبين جي موج ۽ مزي جو اظهار پنهنجي الڳ رنگ ڀنگ جو هوندو آهي. ڪنهن کي واڳڻ وائي ته ڪنهن کي بصر بادي. ڪي راڳ آلاپ کان متاثر ٿين ته ڪي ادائي جا عاشق. ڪي وري عارفانو ڪلام ٻڌي جهومندا ۽ جهولندا. باقي جي هو جمالو يا دما دم مست قلندر آيو ته پوءِ تازين جا ڦهڪا هوندا. راڳ جي قدرداني سماج جي وچولي طبقي ۾ خاصي ٿي ڏسجي. باقي پئسي وارا راڳ جي قيمت نوٽ سمجهن. ڪي وري اهڙا اڃايل جو هر هر فرمائش ڪندي به سندن ٻڌڻ جي پاس نه بجهي.

س: اوهان جي راڳ جا ڪيئي شيدائي آهن. پر اوهان کي اهڙا ڪي واقعا سڄهن جن ۾ اوهان جي راڳ جي غير معمولي قدرداني ڪئي وئي هجي.

ج: ٻن موقعن تي راڳ جي قدرداني غير معمولي نوعيت جي ٿي هڪ مثال ته اهڙو آهي جو اڻ وسرندڙ آهي ۽ عمر ڀر مون کي ياد رهندو. هي قصو لنڊن جو آهي جتي منهنجي ڏيٺ ويٺ هڪ اهڙي سنڌي گهراڻي سان ٿي جي ورهاڱي واري زماني ۾ سنڌ کان لڏي ويا هئا. مسٽر ”ملهوٽرا“ ۽ سندس گهر واري ”يسودا“ ٻيئي راڳ جا بيحد شوقين ۽ خاصي ڄاڻ رکندڙ آهن. منهنجي ڄاڻ سڃاڻ ڪرائڻ خاطر پنهنجي گهر ۾ راڳ جي محفل رچايائون جنهن ۾ هن پاڪستان توڻي لنڊن جي گهڻن ناميارن شاعرن، ليکڪن ۽ موسيقارن کي دعوت ڏنائون. مانيءَ کان پوءِ راڳ جي محفل گرم ٿي جنهن ۾ هر هڪ بهرو ورتو. ڏاڍي سهڻي محفل هئي. ماڻهو ڄاڻو ۽ سريلا هئا. مون به پنهنجو وارو وڄايو ۽ جيئن سڀني جو چوڻ هيو ته سٺو ڳايو.

محفل ۾ هڪ نوجوان سنڌي نينگري پڻ ويٺل هئي جا ميزبان وٽ مهمان طور تڪميل هئي. مون جڏهن راڳ ڳائي بس ڪئي ۽ محفل جي پڄاڻيءَ تي ٻاهر اڳڻ ۾ اچي موڪلائڻ جي ڪير ته نوڪري اچي اڳيان بيٺي. چيائين ته اوهان ڏاڍو سٺو ۽ سهڻو ڳايو ۽ جي اوهان جي مرضي هجي ته آءٌ به

اوهان جي فن جي تعريف جا چار اکر چوان؟ آءُ هڪي هڪي تي سندس چهرو تڪيندي رهيس. مون لاءِ هي پهريون ڀيرو هيو جو ڪنهن اجازت طلب ڪري پوءِ ساراه جي سخا پئي ڪئي. جيئن مون ڪندڙ ڏوڻ ڪري کيس اهڙي آڳيا ڏني، ته ڏٺم ته هو پنهنجي جذبات تي ڪنٽرول ڪندي به اکين ۾ آب روڪي نه سگهي ۽ ڳوڙها سندن ڳلن کان جاري رهيا. مون کيس ڳرائڙي پائي سرچاڻڻ جي ڪئي.

سڌڪا پريندي چيائين ته ”ارمان هن ڳالهه جو آهي جو ڪوبه ماڻهو اوهان جي راڳ جو مناسب قدر نه ٿو ڪري ۽ هر هڪ رسمي واه واه ڪري چپ ٿو چوري. پنهنجي مرحوم پيءُ جو قصو بيان ڪندي ڄاڻائين ته سندس پيءُ صبح سوږ پوڄا پاڻ ڪري راڳ جو ڪُسيٽ ٻڌندو هيو جو ”اوهان جو ڳايل آهي. ان زماني ۾ مون کي سنگيت جي ايتري ڄاڻ نه هئي جيتري اڄ آهي. نه وري آءُ اهو راز سمجهي سگهندي هيس ته منهنجي پيءُ کي اوهان جي آلاپ ۾ ڪهڙو لاپ ٿي رهيو هيو.“

هاڻ جڏهن اوهان کي روبرو ٻڌو اٿم ته مون کي هاڻ ڄاڻ پوي ته اوهان جي ڪلام ۾ ڪهڙو جادو سمايل آهي!“
س: اهڙو ڪو ٻيو مثال؟

ج: اهڙو ٻيو تجربو به مون کي انگلنڊ واري دوره ۾ ٿيو. برمنگهام ۾ هڪ محفل موسيقي تي وڃڻ ٿيو. محفل جي پڄاڻيءَ تي هڪ انگريز ميوزڪ ڊاريڪٽر مون وٽ آيو ۽ منهنجي راڳ جي تعريف ڪيائين. چيائين ته يورپ ۾ مشرقي ملڪن جيان ويهي ڳائڻ جو رواج بلڪل نه آهي. يورپ واري موسيقيءَ ۾ راڳ سان ڳائيندڙ جي جسم جي بيهڪ، چهرو ۽ سندس هٿن پيرن جي جنبش سڀ ٽڪساد شامل آهن. ان ڪارڻ يورپي ماڻهو هن راءِ جا آهن ته ويهي ڳائڻ سان راڳ سان پورو انصاف ڪري نه ٿو سگهجي. اهو ئي سبب آهي جو يورپ توڻي آمريڪا ۾ بيٺي ڳايو ويندو آهي. مون کي راڳ لاءِ واڏائي ڏيندي چيائين ته ”هي پهريون دفعو آهي جو مون کي اهڙي راڳيندڙ جي سنگيت ٻڌڻ جو اتفاق ٿيو آهي جنهن کي ويهي ڳائڻ جي باوجود ساڳي حيثيت حاصل هئي جا بيهي ڳائڻ ۾ شايد ڪنهن کي مشڪل حاصل ٿئي ها.“
س: راڳ ٻڌڻ ۾ ماڻهن جي پسند جي ڪسوتي ڪهڙي آهي؟

ج: راڳ سلسلي ۾ ماڻهن جو رد عمل مختلف قسم جو هوندو آهي. مثال طور سنڌ جا ماڻهو هميشه راڳ يا راڳيءَ لاءِ فرمائش ڪندا آهن ته ”راڻو ٻڌاءِ يا سورٺ يا ڪوهياري وغيره“ ڪراچيءَ جا مهاجر وري ڪنهن

اڙدو شاعر جي شعر جي فرمائش ڪندا آهن ته ”فيض جو ڪلام ٻڌاءِ يا اقبال کي ڳاءِ.“ پر سنگيت جي ڪنهن به سر ٻڌڻ لاءِ ڪڏهن به سوال نه ڪندا. اهو ڏيکاري ٿو ته سنڌين ۾ راڳ جي سڃاڻ ۽ شعور آهي ۽ اردوءَ وارن ۾ شاعر ۽ سندس شعر جي ٿي سگهي ٿو ته ڪاروبار ۾ مشغول رهڻ جي ڪري کين سنگيت سمجهڻ يا سکڻ جو وقت ئي ميسر نه هجي! هونئن به سنڌي ۽ ٻين راڳ جي شائقن ۾ وڏو تفاوت آهي. سنڌي ٻڌندڙ هميشه راڳيندڙ جي راءِ سان متفق ٿيندو ۽ کيس پنهنجي مرضيءَ مطابق ڳائڻ لاءِ ڇڏي ڏيندو ته ٻيلي جو سندس دل کي وڻي سو ڳائي. اڙدوءَ وارا هميشه پنهنجي فرمائش جي ڌونڪ لائي ڏيندا ته ”فلان صاحب ڪا شعر سنائين!“

س: اوهان جي خيال ۾ هن وقت سنڌ اندر راڳ جا استاد ڄاڻو يا سهڻا ڳائڻ ڪير آهن؟

ج: سنڌي ڳائڻن ۾ محمد يوسف سٺو ڳائڻو آهي ۽ راڳ جي چڱي خدمت ڪئي اٿس. سنڌ ۾ سڀ کان پختو ڳائڻو اسان واري زماني ۾ استاد منظور علي خان هيو جنهن کي ٻڌي ٻڌي ٻيا ڳائڻا ٿي پيا. ڪجهه عرصو اڳ استاد الهڏنو خان نوناري به پنهنجي وقت جو سٺو ڳائڻو هيو. باقي جيوڻي ٻائي اسان کان اڳ واري دور جي هئي ۽ اسان روبرو نه ڏٺي نه ٻڌي. سندس هڪ اڌ رڪاوڊ ٻڌڻ جو موقعو مليو آهي جنهن جي ٻڌڻ بعد هي تاثر ملي ٿو ته سندس آلاپ جون حدون نهايت وسيع هيون. باقي ملڪ جي جملي موسيقارن ۾ منهنجي پسند جو ڳائڻو استاد سلامت علي خان آهي.

س: سهڻي راڳ جي آلاپ سواءِ ٻي سڃاڻ ڇا آهي؟

ج: راڳ جو حسن آهي آلاپ کي ريجهائڻ ۽ تهلائڻ. جئن پتنگ بازي جا شونقن لغڙ کي پاسا وٺرائين. گوهيون ڏيارين يا وري گهٽ هڻي ٻيهر ڪنهن سان انگ اڙائين. اوهان مهدي حسن يا غلام عليءَ کي غزل يا ڪافي ڳائيندي ڏٺو هوندو ته اُهي پنجن ستن سرن واري غزل ۾ ڪيترا نوان سر ملائي پوءِ ٿا ڳائين. مثال طور ”يمن“ ۾ ست سر سمائل آهن ۽ هر سر جي ڪردان لاءِ ٻارنهن رخ يا لاڙا آهن. ان خاطر کان هڪ ڄاڻو ڳائڻو انهي ۾ غزل آلاپيندي چوراسي موڙ اورانگهي سگهي ٿو بشرطيڪ کيس هر ور وڪڙ جي ڄاڻ هجي ۽ هو سڀ گهٽ گهير لنگهي واپس ماڳ اچي سگهي. راڳ ڳائڻ ۽ وري اسٽيج تي اچي شائقن اڳيان پنهنجو فن پيش ڪرڻ هڪ وڏو هنر آهي ۽ هن هنر ۾ مهارت حاصل ڪندو ته هر هنڌ راڳ جو راجا سڏبو.

س: اوهان سنڌيءَ کان سواءِ ٻين ٻولين جهڙوڪ اڙدو، سرائڪي ۽

بلوچيءَ ۾ به ڪيئي ڪافيون، غزل ۽ گيت ڳايا آهن. منهنجي خيال ۾ اوهان کي پڪي راڳ يعني ڪلاسيڪي موسيقيءَ تي به خاصي دسترس حاصل آهي. اوهين ٻڌائي سگهندا ته عام ماڻهن ۾ اوهان جي مقبوليت جو خاص ڪارڻ ڪهڙو آهي؟

ج: منهنجي ذاتي راءِ مطابق منهنجو ”عارفاتو ڪلام“ ماڻهن ۾ وڌيڪ مقبول آهي بنسبت اڙدو غزل جي. مون کي جڏهن به ڪا فرمائش ٿي آهي ته اها هميشه فقيرائي ۽ عارفانه ڪلام ڳائڻ لاءِ. ڏسان پيئي ته منهنجي سڃاڻپ ئي فقيرن ۽ درويشن جي عارفاني ڪلام ڳائڻ سان آهي. ماڻهن جي پسند کان الڳ آءُ پاڻ به عارفاني ڪلام ڳائڻ وقت پنهنجي ”آبي“ ۾ خير ڪي هوندي آهيان. ڳائڻ وقت پاڻ تي هڪ خاص قسم جو خمار اثر انداز ٿيندي ڏسندي آهيان جيئن ڪو نشو آڻيندڙ دوا جو تاثر هجي. ڪيئي ڀيرا عارفانو ڪلام ڳائيندي آءُ پنهنجو پاڻ کي يلجي ويندي آهيان. محسوس ٿيندو اٿم ته ڪو ڳائڻ وارو ٿو ڳائي ۽ آءُ ته فقط ويٺي ٿي چپ چوريان.

س: اوهان کان راڳ جي سلسلي ۾ ڪڏهن اهڙو ڪو سوال ڪيو ويو آهي جنهن جو بروقت اوهان وٽ ڪو جواب هيو ئي ڪونه يا وري اوهان سوال جي نوعيت کان لاجواب ٿي چڪا هجو؟

ج: هاڻو- اهڙو هڪ واقعو ويجهڙائي ۾ ٿي گذريو. ولايت جي تازه دوره تي هڪ محفل ۾ ذاتي بدلائن لا عارفانو ڪلام ڳائڻ جي ڪيم، جنهن سواءِ پنهنجي پروگرام کي اڏورو سمجهندي آهيان. پبلڪ ٿوڻي جو اڙدو ۽ پنجابي گانن ۾ دلچسپي رکندڙ هئي تڏهن به هنن دل کولي قدرداني ڪئي. محفل جي پڄاڻيءَ تي هڪ انگريز جوڙي، جن کي ايشيائي ٻولين جي خاصي ڄاڻ ٿي ڏني، ڪلام جي معنيٰ ۽ مقصد بابت بحث ڪندي هنن مون کان منهنجي گهر ٻار، مڙس ۽ ذاتي مال املاڪ بنسبت سوال ڪيا. آخر ۾ چيائون

ته ”اوهين ايشيائي ماڻهو عجيب آهيو. اوهان کي پنهنجا گهر گهاٽ ۽ ڌنڌا ڏاڙيون آهن. اوهان ڪٽنب ۽ ٻچن ٻارن وارا آهيو. پوءِ ڪهڙي ڪارڻ اوهين عارفانو ڪلام ڳائي ٻين ماڻهن ۾ هي تبليغ ڪرڻ ٿا چاهيو ته هي دنيا هڪ خواب آهي. ڌن دولت ڌوڙ سمان آهي؟ هن قسم جا عام ماڻهن تي اثر وجهڻ ۾ اوهان ڇا حاصل ڪرڻ ٿا گهرو جڏهن ته اوهين پاڻ دولت جي ڪيڊ ڊوز ۾ شامل آهيو؟“ مون وٽ ته ڪو جواب هيو ۽ نه آهي. اڃان ويٺي سوچيان ته آءُ عارفاني ڪلام ڳائڻ ۾ ڪيتريقدر حق بجانب آهيان.

درياهي گهوڙو

اوهان ضرور اهڙا ماڻهو ڏٺا هوندا جي اڪثر اوقات پنهنجو پاڻ سان ڳالهائيندا رهندا آهن. ڪي وري پالتو جانور سان، پهرن جا پهرائين پيا گفتگو ڪندا رهندا، ڇڻ ته ورهين جا وڇڙيا مليا آهن. مامو خانو بگيءَ وارو، مون پنهنجي اکين ڏٺو ته پنهنجي گهوڙي سان، سندس مالش ڪندي، ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪچهريون ڪندو رهندو هيو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته مامو، رب بخشيش، آفيم ڌڙو واپرائيندو هيو. پر مون ته اهڙا به الله جا بندا ڏٺا هئا، جي درياھ سان ڳالهيون ڪندي ڪنڌ ائين ڌوڻيندا هئا، ڇڻ کين سڌن سوال جو جواب ملي رهيو آهي. جيڪڏهن اهڙن ماڻهن ۾ اڄڪلهه ڪو جيئرو ڄاڳندو نه هجي ها ته شايد پڙهندڙ ائين وسهڻ ها ته لکندڙ ڪٺڻ ٿو کائي. اهڙن انسانن مان هڪ عدد ڏاڻو ڪٿو اڃا سوڌو حال حيات آهي، حالانڪ هو جهور ڪراڙو ٿي چڪو آهي ۽ سندس هٿ پير ۽ ڪنڌ مسلسل ڏڪندا رهن ٿا. پر سندس درياھ سان دوستي ۽ برادري اڃا سوڌو دائر قائم آهي. ٻنهي جا دوستانه ۽ برادرانه تعلقات اڄ ڏينهن تائين آهي ئي آهن جي اڄ کان سٺ سال اڳ هئا.

نالو غلام رسول ذات جو ملڪ، ضلع جيڪب آباد جي تعلقي ڪشمور جي هڪ ننڍڙي واندي جو رهاڪو آهي. جا بستي درياھ جي ڪڇي ۾ آباد آهي. درياھ جي واندي سان ايتري ويجهڙائي آهي، جو اڪثر چيو ويندو آهي ته درياھ جو پاڻي واندي وارن جي ڇاڻڻ چمندو ٿو رهي. شڪر الحمدالله جو اهو معاملو ڄم ڇٽ تائين محدود آهي، ورنه جيڪڏهن درياھ خدا نخواستو واندي کي پاڪر يا ڳراٽڙي پائڻ جو ارادو ڪري ته پوءِ ته شايد واندي جو وجود لاءِ ئي خطرو پيدا ٿي پوي. غلام رسول جو درياھ سان رشتو ۽ ناتو ٻال جتيءَ جي زماني کان شروع ٿيو، جڏهن سندس امڙ درياھ ڪناري ڪپڙا ڌوڻدي هئي ۽ پاڻ ڪنڌيءَ تي لڌڙي جيان پيو منجهس ترڳندو رهندو هيو.

ڪجهه وڌڙو ٿيو ته وانڍ جي ٻين هر عمر چوڪرن سان گڏ سندس راند روند ۽ وندر ورونه ٻن درياھ جي اوسي پاسي وارن سرن ۽ ڪانهن جي ٻوڙن سان ٿيندي رهندي هئي. جڏهن اڪيلو يا دلگير ٿيندو هو ته پهرن جا پهر ڪنڌيءَ ڪناري ويهي درياھ جي وهڪري کي گهوري ڏسندو رهندو هو. پاڻيءَ سان سندس والهانه محبت هئي ۽ هو درياھ جي موج مستي کي ڏسي ائين پيو خوشيءَ کان ٽڙندو رهندو هو، جئن ڪا ماءُ پنهنجي سڪيلڙي پٽ کي ٽپا لڻينگ ڏيندي ڏسي ٺرندي آهي ۽ سندس هر شرارت حرڪت تان وار وار صدقي ويندي آهي. هيءُ خبر غلام رسول کي به ڪانه هئي ته درياھ سان سندس ڳوڙهي نسبت ڪهڙي سبب هئي؟ آخر هو ڪو فيلسوف ٿورو ئي هو، جو ويٺو قدرت ۽ قسمت جا ڦورا ڦولهي. هو سادو سودو ڳوٺاڻو ماڻهو هو ۽ کيس ڪهڙي خبر ته درياھ جي وهڪري، وقت ۽ زندگيءَ جي گذر درميان چوليءَ دامن جو ابدي رشتو هيو ۽ ٽلهي ليکي ٿيئي هڪ هوا.

آخرڪار غلام رسول اڄ ننڍو سپان وڏو تان جو اچي جوان جمال ٿيو. وقت گذرندو رهيو ۽ درياھ بنسبت کيس ڊپ ڊاءُ ڏنا ويا هوا ۽ جي وچ وارن غلط فهميون پيدا ڪيون هيون سي ختم ٿينديون رهيون. آخر پيار جو اهڙو مرحلو به آيو، جو غلام رسول جو اڪثر واندو وقت درياھ جي قربت ۾ گذرڻ لڳو. هي اهو زمانو هيو جو غلام رسول پنهنجي اندر جا راز درياھ سان وڏي واڪي سلڻ لڳو. ٿورڙي ئي عرصي اندر درياھ به پنهنجي دستوري حضور شرمي ڇڏي، ساڻس سور سلڻ جو سلسلو شروع ڪري ڏنو. هاڻ پنهي درميان حجاب ختم ٿي چڪو هو ۽ غلام رسول جيئن گونگي جي ٻولي گونگي جي ماءُ سمجهندي آهي، تيئن درياھ جي هر رمز ۽ راز کي پروڙڻ لڳو.

هونئن به هيءُ هڪ حقيقت آهي ته سنڌ سنڌين جو سنڌو درياھ سان رت جو رشتو آهي ۽ هڻن به گهرجي. ڇاڪاڻ ته سنڌ جو جدامجد ۽ معمار آهي ئي سنڌو. سنڌوءَ ڪروڙها ٽن لت جا دور دراز مفاصلن کان اٿي هن ملڪ کي بڻايو ۽ هر سال ڌڪا ڏيئي سمنڊ کي اڳيرو ڀڄايو. نه فقط سنڌ جي تعمير ڪيائين پر سنڌ وارن جي گذر سفر جو ذمون به پاڻ تي کنيائين. امريڪن ايلڊ ته اٿي ڪالهه، هيتريون صديون سنڌ کي ڪنهن تي پاليو؟ شايد اهو ئي سبب هو جو سنڌين جو اوائلي ۽ اولين ڌرم هو پاڻيءَ جي پوڄا ۽

پوچارين کي ”درياه پٽي“ سڏيو ويندو هو.

اڄ ڏينهن سوڌو انهن ”دريا پٽين“ جا آثار موجود آهن. لال بکر، زنده پير ۽ ساڌ پيلو ان دؤر جا يادگار، زنده آهن. هاڻ به اڳوڻي زماني جيان سنڌوءَ کي ”درياه شاه“ يا خواجہ خضر جا لقب ڏنا ويندا آهن. انهن پاڻيءَ جي پوچارين جي مندر ۽ مڙهين جو سينگار ڪو بت يا مجسمه نه هوندو هيو. خالي ڏيورو پر پاڻيءَ ڪناري يا پاڻيءَ وچ ۾. لس پيلي ۾ اڃا سوڌو اهڙا ڏيورا موجود آهن جن ۾ ديوار تي فقط هڪ بزرگ انسان جي تصوير چٽيل آهي جو مڇيءَ تي سوار آهي.

خود منهنجي سانڀر ۾، مون کي ياد آهي ته ڪيترن ماڻهن جا نالا دريا خان يا دريائو مل تائين محدود هوندا هئا. اسان جي ڳوٺ ۾ فقط هڪڙي ماڻهوءَ جو نالو سمندر خان هيو، اهو به هن ڪري جو سندس پيءُ جي پنهنجي پاڙيسري دريا خان سان دشمني هئي ۽ ان کي نڀڄو نواڻ لاءِ پنهنجي پٽ تي سمند جو نالو رکيو هو ائين. اهي زمانا ته پنهنجي جاءِ، پر اڄ به ڪو سنڌي مهيني ماسي جڏهن ڪنهن خوشيءَ جو اظهار ڪندو آهي ته اهو به ”وهاءُ“ چوڻ سان يعني وه واه.

پر وقت جا وارا نيارا آهن. ڪا شيءِ هڪ برج تي نه ٿي رهي، وقت سدائين پيو سانڍي جيان رنگ روپ مٽائي. زماني جي ڦيرن گهيرين سبب اهي درياه پٽي ڪجهه مري کپي ويا ۽ بقايا ڪجهه وري لڏي ويا. درياه ۾ اڻي جا ڏيڻا ٺاهي تيل ۽ وٽ وجهي کين روشن ڪري پاڻيءَ ۾ تاريندا هئا. شوراڙين تي درياه خواهم سندس واه ۽ واهين تي ميلا لڳندا هئا. رات جو سنڌو درياه جي آسمان سان چٽا پيٽي ٿيندي هئي ته ستارن جون لاتون مٿي گهڻيون يا ڏيڻن جو لاتون هيٺ گهڻيون. نه فقط پاڻيءَ جي خالي پوڄا ٿيندي هئي، پر درياه جي مخلوق جي پڻ خاصي خاطر تواضع ڪئي ويندي هئي، کڳن ۽ گندڻن کي اٽو ڳوڙهيون ڳوڙهيون ٺاهي کين روزانه راشن سپلاءِ ڪيو ويندو هيو. واڳن ۽ سيسرن کي پڪر ڪهي کارايا ويندا هئا. دعوتن جي ڌرم هن حد تائين هوندي هئي جو ڀلو سمند کان هلي درياه داخل ٿي سڌو زنده پير تائين سکر سلام لاءِ وارد ٿيندو هو. بابي مرحوم ٻڌايو هيم ته سندس ڏينهن ۾ درياه جي لپٽ کي به دهلن دماڻن ۽ شرنائين سان آجيان ڪري اڳيرو ساريندا هئا. توڙي جو درياه پٽي لڏي ويا پر اتان به هاڻي

سندن غوغاءُ هي ٿو ٻڌڻ ۾ اچي ته:

گنگا جمنا امرت

پر تنج ته پنهنجي سڌو آهي.

(شيام)

اڄ قصو ڪجهه اور آهي. درياھ آهي پر دريانو مل لڏي هليو ويو جو درياھ جو پوڄاري هو. باقي رهيو دريا خان. اهو پاڻ خان، هاڻ ان جي درياھ سان دوستي ڪيئن ٿئي. ان ڪري جڏهن تنجائي هليا ويا ته هاڻ گهڻا ڪير ڏٺي. اسان مان درياھ دلي ئي ختم ٿي ويئي. ڪڳا ته در ڪنار پر ڪوپاڙي وارن کي تڪر ڳيو ڪونه ٿو ڏئي، حالانڪ اسان جي سهڻي سائينءَ جي حديث آهي ته جيڪڏهن اوهان جي پاڙي اوڙي ۾ ڪو بڪايل موجود آهي ته اوهان تي ماني حرام ٿي وڃي ٿي. خير، مقصد هيو هي چوڻ ته رفته رفته درياھ ۽ سنڌين درميان شڪررنجي پيدا ٿي. ٿي سگهي ٿو ته ڪن چغلخورن ايتيون سبتيون ڳالهيون ڪري ڌرين درميان غلط فهمي پيدا ڪئي هجي، يا وري درياھ کي برغلائيو هجي. ڪن جو هي چوڻ آهي ته سهڻيءَ جي پاراتي وڃي هڻي هنڌ ڪيو ۽ درياھ کي جي ڌمڪيون ڏنيون هڻائين ته ”درياھ توڻي دانهن ڏيندس ڏينهن قيام جي.“ ان بعد ٻنهي جا تعلقات اهي نه رهيا جي اصل کان هوا. هاڻ ته سنڌين به درياھ سان بائڪاٽ ڪري ڇڏي آهي ۽ سندن درياھ سان واسطو محرم جي تابوتن ٺارڻ تائين محدود آهي.

پر غلام رسول تي سنڌو ۽ سنڌين جي گهرو لڙاين جو ڪو اثر ڪونه پيو. هو درياھ سان ”تومن شدم ۽ تومن شديءَ“ واري اصول تي هميشه ڪير ڪنڊ رهيو. جوانيءَ ۾ جڏهن غلام رسول کي هيءَ ضرورت پيش آئي ته پنهنجي گذر سفر لاءِ ڪونه ڪو ذريعي معاش تلاش ڪري ته هن درياھ کان دور رهڻ جو وڇوڙو برداشت ڪرڻ کان هي بهتر ڄاتو ته اهڙو ڪاروبار ڪيو وڃي جو پريت به رهجي اچي ۽ پيٽ گذران لاءِ پورهيو به ٿيندو رهي. ان آچار آڀاشيءَ جي کاتي ۾ بطور بيلدار جي وڃي ڀرتي ٿيو ۽ کيس مقامي طور درياھ جي ڪنڌي ڪنارن وارن بندن جي سار سنڀال تي مقرر ڪيو ويو.

ملازمت دوران جڏهن غلام رسول کاتي جي عملدارن سان لهه وچڙ ۾ آيو، تڏهن کيس خبر پيئي ته اهي سڀ انجنير حقيقت ۾ درياھ جي خلاف هوا ۽ سندن درياھ ۾ ڪا خاص دلچسپي يا سائنس همدردي ڪانه هئي. هنن

هميشه درياھ کي هڪ خطرناڪ ۽ خوفناڪ اڙدها جيان ٿي تصور ڪيو ۽ سدائين کيس نچو نواڻ لاءِ سازشون ٿي ڪيائون. ڪن درياھ کي بدن جي قيد ۾ چڙڪيو جڪڙي بي بس بڻائڻ ٿي گهريو ته ڪن وري سندس پاسا چيري، سندس سيني ۾ پٿر سيمنت ۽ لوهي سيخون هڻي کيس لولو لنگڙو ڪرڻ ٿي چاهيو. غلام رسول هر موقعي تي وجهه وٺي انهن درياھ جي بد خواه ۽ بي خبر عملدارن کي درياھ سان دوستي رکڻ ۽ کيس پيار ذريعي گهيتارڻ لاءِ مشورا ڏيندو رهيو. پهريون ته کيس ٻڌو اڻ ٻڌو ڪيو ويو ليڪن ڪيل اڳڪٿيون سو في صد صحيح ثابت نڪتيون ۽ پوءِ سندس راءِ کي وزن ڏيڻ لڳا. هو حيران ۽ پريشان هوا ۽ هي سمجهڻ کان قاصر هوا ته هي ڇت ماڻهو درياھ جي راز ۽ رمزن کي ڪيئن ٿو سمجهي؟ کين اها ٻيٽ ئي نه هئي ته غلام رسول روزانو درياھ سان مجلسون ڪندو هيو ۽ درياھ کيس پنهنجي اوڻاين ۽ پوڻاين ۽ پروگرام کان آگاه ڪندو رهندو رهيو. غلام رسول اهي خبرون چارون انجنيرن اڳيان عيان ڪندو رهندو هو جي اڳوات جوڳا قدم کڻي بندوبست رکندا هوا جنهن ڪري درياھ مجبور ٿي پوندو هيو ۽ سندن مرضي مطابق سندن رٿيل راه تي هلڻ شروع ڪندو هيو. حالانڪ درياھ ڪو اهڙو مت جو موڙهو ڪونه هيو جو کيس خبر نه پوي. کيس اها کڙڪ اڳيئي پڄي چڪي هئي ته سندس راز ڪير ٿو فاش ڪري. پر ياريءَ جي لهج رکڻ خاطر ڪڏهن ساڻس ڦورو نه ڦوليائين ۽ نه وري ڪڏهن يلجي به غلام رسول کي ڪا ميار يا مهڻو ڏنائين. آخر يارن سان ڪهڙا ليڪا هوا.

مرحوم محمد موسيٰ سنڌ جو ناميارو چيف انجنير غلام رسول کي نه فقط سڃاڻندو هو، پر سندس صلاحيت ۽ کيس درياھ جي علم هئڻ کان بخوبي آگاه هو. مرحوم، غلام رسول جي خدمت جو قدر ڪندي کيس اضافو ڏيئي کيس بيلدار مان اوورسيئر مقرر ڪيائين.

غلام رسول گهڻيون ئي دانهون ڪوڪون ڪيون ته سائين آءِ اڻ پڙهيل ۽ ڪورو ڇت آهيان، پر محمد موسيٰ مرحوم کي خاطري هئي ته هو گهڻن پڙهيل ۽ پڙهيل انجنيرن کان وڌيڪ قابل ۽ ڪارآمد ثابت ٿيو هو.

غلام رسول کي اوورسيئر مقرر ڪري، مٿس هي ڪم رکيو ويو ته هر سال هو درياھ ۾ هلندو رهي ۽ درياھ جي رخ رواج، سندس طبع جي هر موڙ

۽ موڊ جو جائزو وٺندو رهي، ۽ اهڙي سالياني رپورٽ کيس ڏيندو رهي. ان ڪم جي سلسلي ۾ کيس هڪ نوڀڪلي پيڙي ڏني ويئي. ۽ا سواريءَ علاوه سندس جاءِ رهائش پڻ هئي. هر سال غلام رسول پيڙي ڏري ۽ درياھ جو (اوپارو) رخ هٽندو رهيو. صبح شام، نئي نديءَ، سيارو اونهارو غلام رسول درياھ داخل هوندو هيو. اڃ اڄ شريف، سباز ملڻ ڪوٽ ۽ ٻريٽهن پنجنين اهي سندس واهيرا ۽ ٿاڪ هوندا هئا. پورا ڏھ مهينا غلام رسول درياھ بنا گهٽ گهير ۽ سندس وهڪري جا لاه چاڙها. ٻيو نظر مان ڪڍندو هيو ۽ نديءَ جي رخ ۾، انهيءَ واري ڪاغذ تي ڏيکيا. ڦڦڻا ٻيو ڪڍندو هو. يارهين مهيني واپس ڪشمور ورندي هيو ۽ عملدارن کي پنهنجي ورتل جائزي کان آگاهه ڪندو هو. ان رپورٽ ۾ غلام رسول هي خبر پڻ ڏيندو هو ته ايندڙ سال درياھ جو وهڪرو ڪهڙي رخ ۾ زور وٺندو. ڪهڙي ڪناري ڏانهن لٽ ڇڏيندو. ڪهڙي پاسي کان پاڻيندڙ ڪندو ۽ ڪٿي ڪٿي سندس کاڌ جون علامتون ظاهر ٿينديون. اهڙي حال احوال آڌار کاتي جا عملدار عملي طور قدم کڻندا هئا. انڊيشو ڊيڪاريٽل جڳهن تي بند مضبوط ڪيا ويندا هئا ته ڪٿي وري بندن پٺيان منگليون پيا ٺاهيندا. ويڪري جي زور جيڪو لاءِ ڪنارن جي کاڌ ۾ ڪيڻ لاءِ پٿرن جا ٽڪنڊا (Spurs) ٺاهي اڳواٽ ڪنارن جي کاڌ ۾ ڪڍندا هئا جتي درياھ جي زبردستي جو ڪو اثر نمودار نه ٿيندو هيو. اهڙن اميڪ اپاون وٺڻ ڪري درياھ جي غصي، غضب ۽ لبت پيٽ جو مناسب ۽ جوڳو علاج ترٽ عمل ۾ اچي سگهندو هو ۽ سندو خيرين صلاحين ۽ ساڻ چئن ٽڪرين جي، صلح سانت سان ڪيٽي بندر پنهنجي سامري گهر وڃي رهندي هئي. نديءَ جي اهڙي چڱي چال ڇلت باعث هر سال سنڌ جي انجنيرن کي شاباس ملندي هئي ۽ سندن انجنيري فن جي ملڪان ملڪ هڪ هوندي هئي. اها غلط فهمي اڄ ڏينهن سوڌو هلندي اچي ته اسان جي سنڌ جا انجنير نهايت قابل ۽ هوشيار آهن ۽ کين درياھ جي رڳ رڳ ۽ رڳن جي بلبل پريشر ۽ ٽيمپريچر جو پورو پورو علم آهي. حالانڪ ڪاميابيءَ جو سهرو غلام رسول جي سر تي هو.

۱۹۴۲ع جو واحد سال هيو جو ڪنهن غلط فهميءَ باعث غلام رسول جي اندازي ۽ اڳ ڪٿين کي ڪا اهميت نه ڏني ويئي ۽ سندس رپورٽ کي نظر انداز ڪيو ويو. ان جو نتيجو هي نڪتو جو نديءَ جي تبليغون ۽ برباديون

ٻوڏ ۽ پائيندڙ ذريعي سنڌ ۾ آنديون ان جو پتو انهن کي هوندو جي درياءَ جي لپيٽ ۾ آيا هوندا.

۱۹۷۲ع ۾ غلام رسول کي رٽائر ڪرايو ويو ان ڪري ۱۹۷۳ع واري ٻوڏ البت سنڌ وارن کي مهانگي پئي. جيڪڏهن فقط سائس صلاح مصلحت جو سلسلو ئي جاري رکيو وڃي ها ته به شايد ڪافي دقت کان بچاءُ ٿي سگهي ها. مصيبت هي آهي جو هاڻي جيئري لهي هڪ لک ته مٺي سندس بها به لک. انجنيرن لاءِ جي درياھ چڙهي تڏهن به نعمت. وري جي ٻوڏ ڪري ته ٻيو نلي چاندي. هر ٻوڏ وقت به ٻوڏون عمل ۾ اينديون آهن، هڪ پاڻيءَ جي، جنهن ۾ ماڻهن لاءِ آزار ۽ تباهي اچي ۽ ٻي ريڻ ۽ نوڻن جي ٻوڏ جا انجنيرن جي ائڊريس پڇائيندي سندن گهرن ۾ رسندي رهي ٿي. غلام رسول کي گهر ويهاري ۽ سندس ڪو جاءِ نشين مقرر نه ڪري هڪ اهڙي قسم جو خال پيدا ڪيو ويو آهي جو هاڻ اسان کي درياھ جي ارادن جي اڳواٽ خبر چار پوڻ ناممڪن آهي. هن مان هي شڪايت جو مطلب نه ڪڍيو وڃي ته ڪو غلام رسول کي پڳ ٻڌائي وڃي يا سندس خدمتن جو قدر ڪري کيس انعام اڪرام ڏنو وڃي. ٿي سگهي ٿو ته ائين ڪرڻ سان اسان جي انجنيرن جو رڪارڊ خراب ٿي پوي.

مقصد هي آهي ته اهڙي قسم جي ماڻهن جي تلاش ڪئي وڃي يا ترغيب ڏيئي اهڙا انسان تيار ڪيا وڃن جي درياھ جي وضع قطع ۽ طبع کان واقف ٿين ۽ اهڙو پروگرام اڳواٽ رٿين جيئن سنڌ جا باشندا پنهنجي ئي محسن جي مستيءَ جو شڪار نه بڻجن، جو حشر گذريل سالن ۾ ٿيو آهي. درياھ جو ڪجهه ڪيو آهي ان لاءِ کيس ڪو مهڻو يا ميار ڏيئي نه ٿي سگهجي. انجنيرن کي هي وڏي غلط فهمي آهي ته هنن ڇو طرف بند ٻڌي درياھ کي جڪڙي قابو ڪري ڇڏيو آهي، انهيءَ ڪري درياھ هاڻ بي ضرر ٿي چڪو آهي. جي ان خيال جا آهن، تن شايد نه درياھ جون اهي ڳاڙهيون اکيون ڏٺيون آهن ۽ نه وري درياھ جي تواريخ يا سندس شجري کان ئي واقف آهن.

غلام رسول جو طريقو عجيب وغيره آهي. هو چوندو آهي ته سنڌو درياھ دنيا جي جملي درياھن کان مختلف مزاج آهي. هو ته فقط درياھ جي جاگرافي ۽ تواريخ کان بخوبي آگاه آهي، پر کيس سندس هر وروڪڙ ۽ هر

گهٽ گهٻر جي پوري معلومات حاصل آهي. هو سندس هر نخري ۽ نازڪ مزاجي ۽ نبض سڃاڻندو آهي. سندس دعوا آهي ته سنڌو پيار سان ضابطي م اچي سگهي ٿو ۽ زبردستيءَ سان هر گز نه. کيس گهٽتاري سندس دل وٺي مٿس براجون ٺاهيو، سندس وهڪري کي موڙيو- پر پيار، عقل سان ۽ ادب سان. پر هڪواري توهان ٽڪڙ ڪري پنهنجي هلندي هلائي ۽ خدانخواستہ هڪ وار درياھ بگڙيو ته پوءِ ٻانهو ۽ ڏٺي. اڳ جڏهن درياھ رسندو هو ۽ پنهنجو پيٽ ڦيرائيندو هو ته سنڌ جو اهو سمورو پاسو هڪدم سنجو ۽ برپٽ بياپان ٿي ويندو هيو ۽ ان رخ جي تهذيب ئي ختم ٿي ويندي هئي. اهو ئي سبب آهي جو هيل سوڌو سنڌوءَ پنهنجا ايترا پيٽ ڦيرايا آهن جو اڄ سوڌو اسان ايترا ڪپڙا به تبديل نه ڪيا آهن. جي سندس ڪاوڙجڻ ۽ رسڻ ڪري تباهي ۽ بربادي عمل ۾ آئي آهي، ان لاءِ سنڌ جي تاريخ جي ورق گرداني ڪيو ته اوهان کي خبر پوندي ته گهڻين ويهين سئو ٿيندو آهي. جي اڄ سنڌ ۾ ان ڳڻيا اجڙيل قتل، ڪنڊهر ۽ قتل شهرن جا آثار موجود آهن ته اهي پڻ سهڻي سنڌو جون موسمي مهربانيون آهن. بهتر ٿيندو ته پنهنجي بچاءَ خاطر ۽ سنڌ کي تباهيءَ کان پاسي رکڻ لاءِ غلام رسول ميدان عمل ۾ آندا وڃن سندن قدر ڪيو وڃي ۽ جڏهن سندن وقت پورو ٿئي ته سندن جاءِ نشين مقرر ڪيا وڃن ته جيئن درياھ ۽ درياهي رهاڪن جو دوستانه رشتو درياهي گهوڙن ذريعي زنده ۽ پائينده رهي.

ملان دينو

انسان جي پڄاڙي واري وهي ٻه سال جي آخري مند سمان پيئي ڏک ڏئي. جيئن خزان آئي وڻن جا پن پتا ساوڪ ڇڏي پيلا زرد ٿي سگهي وڃن ۽ بي ساها ٿي هڪ هڪ ڪري ڇڻي پٽ پون. زندگيءَ جي زوال جو ڊرامو به هوبهو ساڳيو پيو ڏسجي. مون پنهنجي ٻاراڻي اوستا ۾ جي ڪونڌ ۽ ڪوپا مڙس ڏنا تن کي اڳتي هلي ڪرڙوڍ پوءِ پير مرد ۽ تھان پوءِ ضعيف ۽ زبون ٿيندي پسيو. وقت جي وهڪري سان، سانڀر واري سموري لڏي کي ”واري وٽي“ تي اوڏانهن ويندو ڏنر جتان ڪوئي موٽيوڻي ڪونه آهي. البت ان زماني جي علامت، باقي بچيل هڪ عدد دائو اهڙو ضرور وڃي رهيو آهي جو جهور ڪراڙي هوندي ۽ لٺ سھاري تڳندي به پنهنجي ڏهاڙي ڪمائڻ ۾ اهڙو ئي مشغول رهيو آهي جهڙو کيس سٺيڪو سال اڳ ڏنو هير. هر هڪ ائين ٿي ڄاتو ته ملان دينوءَ ڪانو جي هڏي کاڌي هڻي يا وري شايد موت کان وسري ويو هيو، پر اڙي، ادا، موت کي ويسارو ڪٿي. تازو ٻڌم ته ملان دينو به آخر ساڳيو دڳ وٺي وڃي پنهنجي رب کي ڀرتو. انالله...

ملان دينو اسان جي ڳڙهيءَ جو نامي گرامي ۽ جڳ مشهور ملان هيو. ننڍا وڏا ۽ ٻار، ٻڍا، سڀ کيس ڄاڻندا سڃاڻندا هئا. هي ٻي ڳالهه آهي ته ڳوٺ وارا ملان جي منهن پوڻ يا سندس نالو وٺڻ کان به گھيرائيندا هئا. مون پنهنجي اکين سان انهن ماڻهن کي ڏٺو، جي ملان کي سامهون ايندو ڏسي رستو ڇڏي ڪنهن ڪنڊ پاسي لڙي ويندا هئا. ڪيترا ته وري منهن، ٻوڇڻ سان ڍڪي ڪائونس موشو ڪندا هئا. جيئن ماڻن جي مٿن نگاهه نه پوي. ائين به نه هيو ته ملان ڪو ڪاٽڪو مڙس هيو يا ڪو آڙڏو عملدار هيو جنهن جي اڇاٽ يا زور ظلم کان ماڻهو ڪٽيندا يا ڪو کائيندا هجن. بلڪل نه. هو غريب مسڪين پنهنجي واٽ وارو ۽ الله جو نيڪ ڀانهو هيو.

البت سندس پيٽ گذر وارو پيشو ڪجهه چرڪائيندڙ قسم جو هيو.

ڇو ته سندس واسطو ۽ وهنوار جيئن بجاءِ جنازن سان هيو، يعني ڪفن جي ”ڪريا ڪرم“ واري ڪار ڪرت ڪندڙ هيو.

”مڙه ماڳ رسائڻ هر ملان جو ڌنڌو آهي. پر ”ملان دينو“ واحد ملو هو جنهن جي چهري تي ڌنڌي جي ڇاپ جو ٿيو نمايان نظر ايندو هيو. سندس شڪل شبيه هوبهو لاش جهڙي هئي، ۽ اڃا به ڪجهه وڌيڪ مايوس مرده ڏسڻ ۾ ايندي هئي. منهن جي رنگت تامئيءَ جهڙي، جنهن تي مينديءَ رتي ڏاڙهي ۽ اڇاڻ تي مائل پوائٽيون اڪيون ۽ وري نگاه هڪ ئي رخ ۾ دونالي جيان چست ٻڌل. عجب اهو جو گهمڻ وقت سندس ٻانهون لڏڻ بجاءِ بدن جي پاسن سان چپٽيل رهنديون هيون. معلوم ائين ٿيندو هيو ڄڻ ڪو جنازو دفن ٿيڻ کان اڳ جهٽ ڪن لاءِ پसार ڪري رهيو هيو. مٿس نظر پوڻ شرط اڳلي جي جسم ۾ سيسراٽيون ۽ درڙيون اڀرڻ شروع هيون. سندس جسم توڻي ڪپڙن کان ڪفن، ڪافور ۽ قبر واري بوءِ جاري رهندي هئي. جنهن گهڻيءَ مان هڪ ڀيرو سندس گذر ٿيندو هيو ته پهرن جا پهر اها ڳلي هڪ عجيب ڌپ سان واسجي ويندي هئي. عام ماڻهن جو ڪاٺوس خوفزدہ هئڻ ته سمجهه ۾ اچڻ جهڙو هيو، پر مينهن ڳئون به کيس ويجهو ايندي ٿاه ڪائينديون هيون. خاص طور ڳوٺ جا ڪتا ته ملان کي ڏسڻ سان ائين اونائڻ شروع ڪندا هئا ڄڻ سندس غيب شناس اکين خود ملڪ الموت کي ٿي ڏٺو.

گهڻن ماڻهن کي ته ملان متعلق هي يقين ويهجي ويو هيو ته ”موتي فوتي“ واري رسمي وهنوار کان علاوه ملان جو ”موت“ سان پنهنجو ذاتي به ڪو گهاتو رستو هيو. ڇاڪاڻ ته ڳڙهيءَ ۾ ٿيندڙ هر موت جي کيس اڳواٽ خبر پوندي هئي ۽ ڪن حالتن ۾ ته خود مرڻ واري کان به اڳ ٻرا مون کي ياد نه آهي ته ڪنهن جي به موت لاءِ، ملان دينوءَ کي ڪڏهن ڪنهن نياڻي سنڀلي يا ماڻهو موڪلڻ جي نوبت پيش آئي. بلڪ جنهن پاڙي ۾ قضيو ٿيو هوندو هيو ته ملان ان محلي ۾ اڳواٽ چڪر ڏيندي ڏٺو ويندو هيو. ڄڻ موت کيس اڳيئي ڏاه ڏيئي ڇڏي هئي ته ”آءُ فلاڻي هنڌ شڪار لاءِ ٿو هلان ۽ تون سگهو ڪڍ اچ.“ ڳجهه کي به ڏونڊ جي ڄاڻ جانور جي مرڻ بعد پوندي آهي پر ملان کي اهڙو اطلاع اڻڀوانس ۾ رسندو هيو، جو عجيب اتفاق پڻ هيو.

انهن ڏينهن ڳڙهيءَ ۾ ٻه ماڻهو اهڙا هوندا هئا جي هر موت تي حاضر ناظر ڏٺا ويندا هئا. هڪ ڊاڪٽر منگهر مل جو ڳڙهيءَ جي خانگي اسپتال جو نامور ڊاڪٽر هيو ۽ ٻيو ملان دينو. جتي ڊاڪٽر منگهر مل جو ڪم پورو ٿيندو هيو اتي ملان جو معاملو شروع ٿيندو هيو. شايد اهو ئي سبب هيو جو ٻنهي وچ ۾ نه فقط پيشه ورانه همدردي هئي پر پاڻ ۾ گهاتي دوستي پڻ هئي. ٻنهي جي اڪثر ملاقات ان گهر جي آڱڻ ۾ ٿيندي هئي جتي موت واقعي ٿيندو هيو. پر ڊاڪٽر در کان ٻاهر قدم رکندي ۽ ملان اندر ايندي. هڪ ٻئي سان ڊهونڊه ٿيندي ۽ ڪنڌ سان کيڪر ڪندي بيٺي هڪ ٻئي کي معنيٰ خيز نگاهن سان ڏسندا هئا. هونئن به وڏي ننڍي ڏينهن تي يا ”عيد براد“ تي ٻنهي جو پاڻ ۾ سوکڙيون پاڪڙيون ڏيڻ وٺڻ جو رستو پڻ هيو. هي ڪرشمو به ٻنهي جي گڏيل ڪوششن جو نتيجو هيو جو ڳڙهيءَ ۾ هاڻ هڪ مقام بجاءِ ٻه ٻيا شاهي قبرستان وجود ۾ آيا هئا جن جي اراضيءَ ۾ ڏينهنون ڏينهن اضافو ٿي رهيو هيو.

ملان حد درجي جو ماڻهو ماڻهو هيو ۽ سواءِ ”هان ۽ هون“ جي ٻيو اکر ورلي ٻوليندو هيو. ممڪن آهي ته ”ٿور ڳالهائو“ هئڻ سندس ”فطرت“ بجاءِ ”عاد“ هجي. ڇاڪاڻ ته سندس گهڻو وقت انهن گرامن جي صحبت ۾ گذرندو هيس جي اڳتي هميشه لاءِ سرد ۽ خاموش ٿي ويل هئا. ملان جي منهن مبارڪ تي رونقي آثار ضرور نمودار ٿيندا هئا پر ورلي. خاص طور جڏهن ڪنهن امير ڪبير جو موت ٿيندو هيو جتان کيس لونگين ريشمي چادرن ۽ روڪڙ ملڻ جو لاپ ٿيندو هيو. مون کيس ڳوٺ جي هڪ وڏي ماڻهوءَ جي جنازي تي ڏٺو. ملان جي چهري تي ٻهڪ ۽ سندس سفيد اکين تي بجليءَ جهڙي چمڪ طاري هئي. سندس وار وار کلي رهيو هيو. ٻانهون ڪنجي ۽ ور وجهي لاش مٿان ائين مڇي مڙس ٿي بيٺو هيو ڇڻ ساڻس جوڙو ملهن جو ڪري ڪو پلٽو وٺو هيس.

مون کي پنهنجن ٽن چئن ماڻهن جي فوتيءَ تي ملان جي ڪاروباري طريقي ڪار جي مشاهدي مائٺ جو موقعو مليو. ڏٺم ته ملان ميت کي وهنجارڻ وقت ڇڻ ته ”اوڌر“ ۾، اڃا به چئجي ته ”بيگر“ ۾ ٿي ويو، پر ان ۾ ملان جو ڪهڙو قصور؟ اسان وارا ماڻه سڌورا، سڀ ڀڄي پينگيا. جيئري ئي سندن نه ڪنهن کنيو کاڌو ۽ نه پنهنجن ئي ٽڪا وٺيا. هونئن به

ڪنهن وٽ رکيو ڇا هيو جو مٿن مٿان لڪ لٿائي. ظاهر آهي ته اهڙن ڏيوالن جي جنازن ۾ ملان جي دلچسپي ڪهڙي هوندي. نه فقط سندن ڪفن جا تاڪا گراٺ گراٺ تي ٿي هنيائين پر ڪفن جو سڀو ڪندي به ڏند ويني ڪرتيائين. جي سندس وس پڇي ها ته جيڪر سندن جنگهه ۾ رسو ٻڌي ائين ئي گهلي وڃي ڏير تي اڇلين ها جيئن ميونسپل جا ڇهڙا مٿل جانور نيڪال ڪندا آهن. پوءِ به جڏهن کيس وارو مليو ٿي ته وس کان ڪونه ٿي گهٽيائين. مامي گلڻ مرحوم کي غسل ڏيندي لڪس صابن جو فقط نالي مٿي رڳڙو ڏيئي باقي چڪي کڻي پڳ جي ور ۾ هڻي ڇڏيائين. ناني ڏنڻ جي جنازي ويل عطر جون ٻيئي شيشيون ائين ئي ثابت ڪئي پنهنجي صديءَ ۾ وجهي ڇڏيائين. ڪاڪي حليم مرحوم سان ته هاڃان هڻي ڇڏيائين. سندس سينگار لاءِ آندل چندن جو چورو، ڪافور ۽ ڌوپ لڪائڻ گڏ ميت جي چيچ واري چانديءَ جي منڊي جا ماڻن کان لاهڻ وسري ويئي هئي. اها به منهنجي اک وٺي صديءَ ۾ وجهي ڇڏيائين. منهنجي گهوري نهارڻ تي شرم پرچائڻ لاءِ چيائين ته اسلام ۾ مردن جي گهٽا پائڻ تي سخت منع ٿيل آهي ۽ زيورن بابت قبر ۾ ڏاڍو پڇاڻون ٿيندو آهي. ان ڪري منڊي لاهڻ لازمي هئي. شڪر جو ڳنڍي ڇوڙن کي ان شرعي اصول جي خبر نه هئي نه ته جيڪر اهڙي فتوا حاصل ڪري ماڻهن جون منڊين گڏ آڱريون به هوند ڪيبي وڃن.

لوپ لالچ هر آدميءَ جي ڪمزوري آهي پوءِ ٿوري يا گهڻي. پر هيج مون فقط ملان ۾ ڏٺي. هن ۾ شڪ نه آهي ته اهڙا طبعي لاڙا سندن تعليم ۽ تربيت جو حصو هجن، جيئن کاڌي وقت آڱريون چٽڻ يا ٺڪاءُ واريون اوڱريون ڏين. پر ڪي عادتون ڏاڻن واريون به هيون. ماڻهن لاءِ موت هڪ غم ۽ الم جو واقعو هيو پر ملان لاءِ ”نر جي بهڻي“ مرڻ واري جي نٿل ڪپڙي لٽي ۾ ته ملان جو حصو هيو پر ميت جي ڪفن دفن واري ساز سامان ۾ سندس پتي رکيل هئي. ڪفن جي خريداريءَ کان ويندي گلاب جي شيشن ۽ لوبان تائين پيسارين سان سندس ڪميشن ٻڌل هئي. غسل وارو ”مال پاڻي“ ڦهائڻ ان کان الڳ هيو. مون ڪنهن ڳنڍي ڪپ کي جيئن جاڳندن جو کيسو به اهڙي صفائيءَ سان ڪتريندي نه ڏٺو، جنهن ڦڙتائيءَ سان ملان مٿن جي مال تي هٿ تي ڦيريو. شايد کيس هيءَ خاطري هئي ته آخرت ۾ ليڪو جيئن جي مال جو ٿيڻو هيو ۽ نه مٿن واري مڏيءَ جو. حيرت هن ڳالهه جي نه هئي ته ملان

چوري ٿي ڪئي. بلڪل نه. پر هن ڳالهه جي ته ملان کي انسان جي آخري
حشر جي پوري پروڙ هئي، ڇاڪاڻ ته هر روز ڪئي مڙدا، ماڳ رسائي ٿي
آيو. شڪر اهو جو مٿن جو مارڪيٽ ۾ ڪوڏي ملهه به نه هيو. پر
خداناخواست مائهو ڄا ڏند يا هڏا هاڻيءَ جيان عاج جا ٺهيل هجن ها ته
ملان جيڪر هر ميت جو هڏاڻو پيڇرو به غسل ڏيندي غائب ڪري ڇڏي ها!
ٿي سگهي ٿو ته ملان جي نيت تي شڪ ڪرڻ ۾ آءٌ سراسر غلط
هجان. هي به ممڪن آهي ته ميت تي خرچ ڪرڻ کي ملان فضول خرچي
سمجهندو هجي. يا وري حقيقت پسند هئڻ ڪري هن خيال جو هجي ته ميت
کي جڏهن ڌوڙ ۽ ڌڌڙ ۾ دفن ڪرڻو هيو ته باقي جهٽ گهڙيءَ لاءِ کيس
عطر عنبر مڪڻ يا سونهن لاءِ سينگار ڪرڻ مان فائدو؟ مقصد هيو مٽيءَ کي
مٽيءَ حوالي ڪرڻ. پوءِ خاڪيءَ جا خاڪ سان ڪهڙا ليڪا؟

ڏاڪڙ ۽ ڏوڪڙ

تازو هڪ ڊاڪٽر کي رشوت وٺڻ جي الزام ۾ گرفتار ڪيو ويو. ڊاڪٽر خراتي اسپتال ۾ پگهاردار هيو ۽ کيس آپريشن به سرڪاري اسپتال ۾ ڪرائي هئي، جنهن لاءِ ڪنهن الڳ في وٺڻ جو سوال ئي پيدا نه ٿي ٿيو. هي واهو نهايت افسوسناڪ آهي ۽ ڏيکاري ٿو ته اسان جي ملڪ جا ڏاڪڙ ۽ حيان ڪهڙي رخ ۾ روان آهن. هونئن به ڊاڪٽر ڳريون فيون اڳاڙڻ ۽ مريضن سان لاپرواهي ۽ وارو ورتاءُ ڪرڻ جا عادي آهن. پنجنجي آڱريون برابر نه آهن ۽ نه وري منهنجو واسطو فرشتن سان ٿو پوي. پر ڳالهه آهي اڪثريت جي شل نه ڪو وڃوئي طبقي جو ماڻهو سندن ور چڙهي. نتيجي ۾ مريض ته وڃي اڳي پوءِ ميوا شاهه پهچندو جا هر انسان جي آخري منزل آهي، باقي پاڻ ڊاڪٽرن جي پلن ۾ مرحوم جو گهر به گروي ٿيندو يا نيلام!

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته اسان وارن ڏاڪڙن کي شايد استادن هي سبق پڙهايو ٿي نه آهي ته ڊاڪٽري رڳو ميا ميڙڻ يا دولت ڪمائڻ جو پيشو نه آهي ۽ نه وري وڻج واپار وارو وهنوار آهي. هي ته هڪ پاڪيزه منصب آهي يا ديسو يا اڃا به پدوي آهي، جيئن ڪو غوث قطب يا وڻي هجي. شفا آهي ئي الله جو خاص پورٽ فوليو جنهن ۾ ڊاڪٽر ڀاڱي ڀائيوار آهن. پر موت ۽ حياتي ته الله وس آهي. بقول پٽائيءَ جي ته ”ڦڪيون تڏهن فرق ڪن، جڏهن اڀر ٿين الله جو.“ ڊاڪٽرن جي وس آهي فقط درد دفعي ڪرڻ. باقي زندگيءَ ۾ مالڪ ته خالق پاڻ آهي.

هي درست آهي ته ڊاڪٽرن کي به بيت آهي، اهل عيال آهي ۽ کين به نيا ۾ رهڻو آهي. ان ڪارڻ هو ڊاڪٽريءَ کي ڪنهن حد تائين پنهنجي قوت نذران جو وسيلو به سمجهن ٿا جا حقيقت پڻ آهي. پر جا رقم ڊاڪٽرن کي ۽ طور ڏني وڃي ٿي اهو سندن علاج جو عيوضو يا معاوضو نه آهي پر هڪ علامتي نذرانو آهي. دراصل ڊاڪٽرن جي علاج جو ڪو ملهه اهي ئي ڪونه.

جيڪڏهن لاپرواه ڊرائيور جي تيز رفتاريءَ ڪري اوهانجي چنگهه ٻانهه ٻڄي پوي ٿي ته ڊاڪٽر جي هوشيارِي ۽ علاج سان اوهين هڪ وار وري گهمڻ ڦرڻ لائق ٿي سگهندا. هونئن به ڊاڪٽرن جو تعلق انساني نيڪيءَ سان آهي، جنهن پلائيءَ جا پاڙا کين پنهنجو خالق ڏيندو.

هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته اسان وارا همهره ڏوڪڙن لاءِ ڏاڍي تڪڙ ۾ آهن ۽ چون ٿا ته هاڻي روڪ هلايو باقي آخرت ۽ قيامت جون ڳالهيون روز ٿا ٻڌندا اچون ۽ جڏهن وقت آيو ته ڏٺو ويندو. اسان وٽ ڪي مثال ته اهڙا به ٿيا آهن جن کي ورجائڻ ۾ به اسان کي شرم پيو ٿئي. ڪيترن مريضن کي فقط ان مقصد لاءِ وڌيڪ وقت تائين اسپتال ۾ داخل رکيو ٿو وڃي. ڇاڪاڻ ته وٽن پيسو آهي ۽ ڊاڪٽر جو ميٽر هلندو ٿو رهي. مون ته اهڙو به ڊاڪٽر ڏٺو آهي جنهن مريض جي موت واري ڏينهن جي ”في“ به اڳاڙي ۽ گهر ٻاهران ان انتظار ۾ بيٺو رهيو ٿوئي جو ڀاتي سڀ روج ۽ پٽڪي ۾ هئا. هي نهايت افسوسناڪ آهي ته مريض کي پنهنجي مرض جي ڳڻتي هجي ۽ ڊاڪٽر کي پنهنجي ڪمائيءَ جي لڳي. انسان جي دڪ درد ۾ دولت جي طمع رکڻ ٻئي انساني جي ماس ڪاٺڻ برابر آهي.

هندستاني ڊاڪٽر

مرض ۽ مريض جيان ڊاڪٽر به دنيا ۾ هر هنڌ آهن پر سندن رُخ، رواج ۽ وهنوار ۾ وڏو فرق آهي. انساني همدردي ۽ خدا ترسيءَ ۾ هندستاني ڊاڪٽر اول نمبر تي آهي پوءِ هو ڪٿي به آهي ۽ هندستاني ڊاڪٽر دنيا جي هر ملڪ ۾ آهن. هي رايو مون پنهنجي ذاتي تجربي کان پرايو آهي. پنهنجي پٽ جي بيماري سلسلي ۾ آمريڪا وڃڻ ٿيو جتي ڪافي اسپتالن سان واسطو پيو جتي هندستان جا ڊاڪٽر وڏن عهدن تي فائز ها. ساڳي ريت انگلينڊ ۽ اسڪاٽ لينڊ ۾ ته ڊاڪٽر آهن ئي هندستاني يا پاڪستاني. هڪ ماڻه جي علاج جي سلسلي ۾ ڀارت وڃڻو پيو جتي بمبئي جي ”جس لوڪ“ اسپتال وارن ڊاڪٽرن سان لهه وچڙ ۾ آيس. هڪ مدراسي ڊاڪٽر، جنهن کي گذارش ڪيم ته پنهنجي فيءَ جا پئسا وٺي ڇڏي ڇاڪاڻ ته مريض جي حالت خطري جهڙي هئي ۽ شايد موتي ملڪ وڃڻو پوي. ڊاڪٽر چيو ته، آڻا جيئرن ماڻهن جو ڊاڪٽر آهيان ۽ نه مثل ماڻهن جو. جيستائين آڻا ڪنهن مريض کي پنهنجي پيرن تي گهمندو نه ڏسان مون لاءِ في وٺڻ حرام آهي!“

اڳين مهيني بمبئيءَ وڃڻ ٿيو، جتي پاڻ بيمار ٿي پيسن. منهنجي دوست

هڪ سنڌيءَ ڊاڪٽر سانولائيءَ کي فون ڪئي جو ڊوڙندو آيو. تپاس ڪري ڪجهه دير لاءِ وڃي وري دوا ته وٺي آئي ڏٺائين پر تنهن باڪس ۾ ڌنورو ۽ ڪچڙي به ڪاڌي لاءِ گهران ڪٿي آيو، ڇاڪاڻ ته پرهيز جو ڪاڌو هونئن هونئن ۾ ملڻ مشڪل هيو. وري ٻئي ڏينهن صبح جو ڏسڻ آيو ته هڪ نئون تنهن باڪس پرهيز جي ڪاڌي جو به ساڻ ڪٿي آيو. نه وري دوا درمل يا وزت جي ڪا في ورتائين. ڇي پرديسيءَ جي پرگهوار لهن ۽ پرداخت ڪرڻ اها اسان جي ڌرمي توڻي سماجي فرض ادائي آهي. زندگيءَ ۾ گهڻا ڊاڪٽر ڏنا اٿن ۽ سندن خدمتن لاءِ ٿورائڻو آهيان. ۽ جا عمر جيئندس احسانمند رهندس، پر هي پهريون ڊاڪٽر هيو جنهن في ته نه ورتي ۽ دوا به مفت ۾ ڏني، پر گهران ڪاڌو به پڇرائي ڪٿي ٿي آيو. هڙان ۽ وڙان وهڻ وارا ڊاڪٽر هتي به آهن، پر اهي منهنجا دلي دوست آهن ۽ جي ساڳئي وقت ڊاڪٽر پڻ آهن اهو هڪ حادثو آهي، پر دنيا جو دستور ڪجهه ٻيو آهي.

خيراتي ڪئمپ

ڇاق ٿيڻ جي ٽئين ڏينهن تي الهاس نگر کان سيٺ موهن ۽ سک ديو اوچائي مون وٽ آيا ۽ چيائون ته هونئن شاليمار ۾ سنڌي ڊاڪٽرن جي مان ۾ خاص دعوت ڪيل آهي جتي گوبالڊاس رامڪيائيءَ ۽ سنڌي ميڊيڪوز ڪلب پاران اوهان کي رات جي مانيءَ تي سڌو ڏنل آهي. پنج ڇهه ڇڻا خاص سيڙجي آيا هئا ۽ ساڻس سوار ٿي شاليمار پهتس جو بمبئي جي چڱن هونئن ۾ مڃايل آهي، جتي مهمانن جي پيڻ ڪاڻڻ جو خاص بندوبست ٿيل هيو. هيءَ مز اني خاص طور انهن چاليهارو ڊاڪٽرن جي مان ۾ ڪيل هئي جي ”جل گائون يا ڪونرنگر“ ۾ مفت علاج واري ڪئمپ ۾ شامل ٿيڻا هئا. پڇا ڪرڻ تي پتو پيو ته بمبئي جا سنڌي ڊاڪٽر هر مهيني ۾ هڪ ڏينهن لاءِ ڪنهن نه ڪنهن ٻهراڙيءَ جي ڳوٺ ۾ وڃي ماڻهن جو مفت علاج ڪندا آهن ۽ ان ڪئمپ ۾ هر مرض جي علاج جا ماهر شريڪ ٿيندا آهن. مزو اهو جو دوائون به مفت ڏيندا آهن ۽ مريضن جي ايڪس ري فوٽو، رت جي تپاس ۽ انجنيڪشن لاءِ به ڪو پاڻي پسو وصول نه ڪيو ويندو آهي. سلهم جي مريضن کي تن مهينن لاءِ مفت دوائون ڏنيون وڃن ٿيون.

ڪئمپ وارين ڊاڪٽرن جي لسٽ ۾ ڏٺم ته مون وارو ڊاڪٽر سانولائي

ٽاپ تي هيو ۽ باقي به سڀئي نامبارا ۽ ناليرا ڊاڪٽر هئا، جن ۾ هر مرض جا ماهر موجود هئا. عورتن جي علاج لاءِ وري سنڌي ڊاڪٽريائين پنهنجون

خدمتون آچيون هيون. ڊاڪٽرن جي سفر ۽ مفت دوائن واري خرچ لاءِ وري ٻين سنڌي سڀني رقمون ڏنيون هيون جن ۾ گهڻن پنهنجو نالو به ظاهر ڪرڻ نه ٿي چاهيو. جيئن اڳ سنڌ ۾ هندن جو دستور هيو ته هو خيرات لاءِ ”گپت دان“ يعني مخفي نموني سخاوت ڪندا هئا جيئن پبلڪ ۾ سندس نالي نشان جو اظهار ۽ ساراهه نه ٿئي.

اسانوت سنڌ ۾ ڊاڪٽرن پاران خيراتي ڪئمپ کولڻ يا ڳوٺن ۾ وڃي مسڪينن جي دوا درمل ڪرڻ جو پراڻو دستور آهي، جنهن جي شروعات شڪارپوري هندو سڀني ڪئي. هيءَ روايت اڄ ڪلهه اسان وٽ فقط اکين جي علاج تائين محدود آهي. ڪجهه وقت اڳ سنڌ گريجوئيٽ ايسوسيئيشن پاران پڻ بهراڙين ۾ اکين جي ڪئمپ لڳائڻ جو سلسلو شروع ڪيو ويو هيو. ڪهڙو نه چڱو ٿي جو اسان وٽ به ڊاڪٽر صاحبان ”سنڌي ميڊيڪوز ڪلب“ جي نقش قدم تي هلي مهيني ۾ هڪ ڏينهن لاءِ ڳوٺن ۾ خيراتي ڪئمپ کولين. ڊاڪٽرن ته شايد ان نيڪ ڪم لاءِ راضي به ٿين پر مصيبت هيءَ آهي ته اهي سڀنيون ڪٿان آڻيون جي ڊاڪٽرن جا راه خرچ ۽ دوائن جا ڳاڻي ڀڳا خرچ پنهنجي ذمي ڪن. اسان وٽ سڀني بجاءِ آهي وڏيرو جنهن کي پنهنجي پيٽ ڀرڻ کان ئي فرصت نه آهي ته هو ٻين جي علاج لاءِ پنهنجي ڳنڍ کي ڇيهه ڪيئن ڏيندو. هن جي ته ٻليءَ جيئن ڏاڻن نگاهه آهي ته عالم سڀ اندو ٿي ته هو سڀ مال هڙپ ڪري پنهنجو پيٽ ڀري

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته هندستاني ڊاڪٽرن جا استاد لائق ۽ قابل هن گڏ خدا ترس ۽ انسان دوست پڻ آهن، جي ڪوبين وري سندن شاگرد سندن صحبت ۾ پراڻن ٿا.

بالڪن جي ٻاري

تاريخ ٻارهن سيپٽمبر خميس ڏينهن ڀٽ ڀلاريءَ تي نئين زندگيءَ جو ميڙاڪو ٿي گذريو. ساڻي ٻارڙا جو سنگت ساريءَ کي سڏ ڏنل هيو. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ کان عيوضي سهڙيل هئا. آئينده جي ابن جو اجلاس ڪراڙ ڪناري ٿيو. سامهون لطيف سهڻي جي لات جرڪي رهي هئي. هن ڀر ٻارڙن لطيفي لات تي لٽي. وچ ۾ ڪراڙ جي ٻيڻ، ڏوڏا ۽ پشپا جو گل تڙي پڪڙي ۽ کلي رهيا هئا. صحيح معنيٰ ۾ شاه جو ميلو اڄ هيو. سنڌ جا ٻارڙا پنهنجي

سهڻي لطيف سائينءَ جي اڳڻ آيا هئا نه رڳو پنهنجي هادي مهدي ۽ مرشد کان دعائون پڻ ۽ آسپس وٺڻ آيا هئا پر سندس آسڻ اچي اٿل ارادو ۽ عمل ڪرڻ جو قسم کڻڻ آيا هئا. اڄ ڀٽ به خوشيءَ کان بهڪي رهي هئي. سائين

ڀٽائيءَ جي مبارڪ چهري ته مرڪ هئي. سندس اولاد جو اڳڻ آئي هئي. منهن مونن کان مٿي کڻي پنهنجي ڦلواڙي جي گلڙن کي واجهائي ڏسي رهيو هيو. سندن لاءِ دعا جا هٿ کڻي ٻاڏائي رهيو هيو. اڄ هي پهريون ڀيرو هيو جو پنهنجي بيت جي فقط پهرين ست پئي ورجيائين. ”سائير سڌائين ڪرين مٿين سنڌ سڪارا“

سنڌ جي ”معصوم ٻارڙن“ ۾ ايتري سمڪ ۽ سجاڳي آئي ڪٿان؟ ۽ ڪيئن؟ گذريل سال ساليانو ميڙ موهن جي دڙي ۾ سڏايائون. جو سنڌو سڀيتا جو مهاڳ ۽ ماڳ آهي. هن سال وري پٽ شاهه تي ديرو دمائيائون - جو سنڌ جي ثقافت ۽ روحانيت جو مرڪز ۽ گاديءَ جو هنڌ! جلوسي جي الله توهار چونڊن سان ۽ نون عهديدارن جي قسم ڪٿائڻ سان ڪئي ويئي. اسان وارن اسيمبلي ميمبرن ۽ وزيرن کي ته سنڌ جي ايتري به ساجهه نه آهي جا سنڌي ٻارڙن کي آهي ته سنڌ جي دوا درمل ۽ دعا جو ماڳ ڪهڙي هنڌ آهي! هيڏانهن هوڏانهن وائي دورا ڪري ته بيدارن جيان سڌو وڃي ٿا پنهنجي ڳولڻ ۾ سهڙن. شايد ڪائن وسري ٿو وڃي ته واٽ تي سنڌ جو ”شاهه“ ڪر ڪنيو ويٺو آهي. پر وڏيرو ڪهڙو منهن کڻي وٺن وڃي؟

ٻارڙن ساڻ ويٺي مون کي ڏاڍي سرهائي ٿي. ساڻن ڪچهري ڪندي اڃا به وڌيڪ خوشي ٿي. ڏٺو ته سڀئي چهرا سجاڳ ها. کين دوست دشمن جي فرق جي ڄاڻ هئي. منجهن ڊپ ڊاءُ جو ڪو عنصر نه هيو. وڏي ڳالهه ته سندن اڳواڻ سڄاڻ هئا ۽ سڀئي پنهنجي پيرن تي ۽ پاڻ ڏندين ڏاند هئا. شايد اهوئي ڪارڻ هجي جو بجاءِ ڪنهن ڪاموري ڪڙي يا وزير وڙي جي مون جهڙي سڄي سڪئي ۽ واندي مل کي ڪانڊي اچي وڃ ۾ وهاريو هئائون. جلوسي جو انتظام سهڻو ۽ سڀيتو هيو نه فقط سڀني ماني هڪجهڙي ۽ هڪ هنڌ گڏجي ويهي کاڌي پر محفل به هيٺ پٽ تي رچايائون. جو دستور لطيف جي تڏي هڪ قومي روايت هئڻ جڳائي. مون کي ته مستقبل سان منهن مقابل ويٺي ڏاڍو مزو آيو. منهنجي ته سڄي موڳائي ۽ مايوسي ختم ٿي ويئي ۽ هڪ نئين آس اڀري ته بيلي! اسان وارثن وارا آهيون! جيئن اسان جا ساٿي ٻارڙا. جيئي لطيف.

رشوت خلاف اپاءُ

شڪرا الحمد لله جو اسانجي قومي اسيمبليءَ ۾ رشوت بنسبت گرما گرم بحث جاري آهي. دير آيد درست آيد. ڪهڙا اپاءُ وٺندا ۽ انهن تي ڪهڙو عمل ٿيندو؟ اها ته ٻي ڳالهه آهي. گهٽ ۾ گهٽ قصو چيڙيندي کين مسئلي جي گنڀير هئڻ جو احساس ته ٿيندو. کين اها ڄاڻ ته ٿيندي ته ملڪ اچي

بنگلي سان لڳو آهي. ڏٺو وڃي ته اسين سڀ ان گناه ۾ برابر جا شريڪ آهيون. ڇاڪاڻ ته ڏن دولت اسان جو دين مذهب ۽ نصب العين ٿي چڪو آهي. اسان ۾ هر هڪ مال املاڪ جي ميڙا چونڊي ۽ ۾ انڌا ڌنڌ مصروف آهي. مال حرام هجي يا حلال. حق يا ناحق. اسان کي مڙوئي موڙي هڙپ ڪري پنهنجو پپ ڀڙو. پوءِ ان لاءِ رشوت جي ڏي وٺ ڪرڻي پوي يا چوري يا زوري ڪرڻي پوي. مڱڻا ۽ شاديون به ان لحاظ کان ٿيون رچائجن ته جيئن ڏاج ڏيون ۾ ڏوڪڙ پلٽ پون. تعليم جي داخلا، ڊگريون ۽ نوڪريون سڀ قيمت ڏئي خريد ڪرڻيون آهن.

هي آهي اهو پنج ساله رنگين پروگرام جنهن تي اسين سڀ عمل پيرا آهيون يا وري ان سڀني سفر جي سانباهن ۾ آهيون. شڪر اهو آهي جو اسين سڀ ان رنگ ۾ رڳيل هيون، اڳ اڃا ڪي ڏاڏا ڪٿا ان بيماريءَ کان بچيل هئا. هاڻ خير سان ڪوڙيءَ کي ٺٺي گهمرو آهي. جي غلطيءَ ۾ اچي آنيست ۽ ايماندار ٿي رهجي ويا سي هاڻ هٿ ٿا هڻن ۽ پڇتاءُ ٿا ڪن ته اسين اخلاق ۽ آخرت جي ڏنن ۾ اچي پلاٽن ۽ پرمٽن ڦهائڻ کان رهجي وياسون. اسن وارا همراھ جي رشوت واري بحث ۾ مشغول آهن، تن کي جڳائي ته هو پنهنجي ضمير جي آواز تي به ڪن ڏين، ۽ انهن اسيمبلي ميمبرن جي ڪردار کي به ذهن ۾ رکڻ جي ڌڙا ڌڙ ڏوڪڙ ڪمائي رهيا آهن جن جن سينيٽ جي چونڊن ۾ پنهنجو ووٽ وڪرو ڪري رقمون حاصل ڪيون.

سياسي پارٽين جي واپسي

وزيراعظم جوڻيجو صاحب سياسي پارٽين کي جيارڻ واري علاج ۽ انجڪشن لاءِ خاصو فڪرمند ٿو ڏسجي. هن سلسلي ۾ ڪيئي دفعا پنهنجي راءِ جو اظهار پڻ ڪري چڪو آهي ته هو سياسي جماعتن واري نظام جي حق ۾ آهي. بلڪل ٺيڪ. پر سوال آهي ته پاڻ ۽ سندس ساٿي سيئي چونڊجي آيا آهن غير جماعتي اصول واري اليڪشن ۾. پوءِ پارٽين کي زندگي ڏيڻ واري قانون جي آئيني حيثيت ڪهڙي رهندي؟ ڇا ائين برابر نه آهي ته سياسي پارٽين کي ٻيهر تحرڪ ۾ آڻڻ سان ”اير آر ڊي“ جي جيت ليکي ويندي ڇاڪاڻ جو هنن اليڪشن جو بائڪاٽ ٿي ان نقطه نگاه کان ڪيو هيو ته ملڪ ۾ چونڊون سياسي جماعتن بنياد تي ڪرايون وڃن. پر جيڪڏهن جوڻيجو صاحب اصولي طور ان خيال جو آهي ته ملڪ جي سياست وري وهنوار لاءِ سياسي پارٽين جو هڻڻ لازمي آهي ته ان حالت ۾ قانون پاس ڪرائڻ بعد کيس ملڪ ۾ ٻيهر اليڪشن ڪرائڻي لازمي ٿيندي.

اسان جا رهبر ۽ رهنما

اسانجي سياسي پارٽين جا مهندار اڪثر تر قوم جي غر ۾ بيمار ٿا گذارين ۽ منجهائن گهڻا ته علاج خاطر يورپي ملڪن جي دورن تي اسهيل آهن. باقي جي هڪ اڌ هتي موجود آهن سي وري پنهنجن ڪتابن جي مهورت ۾ مشغول آهن. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته گهڻن سياسي ليڊرن جي سرڪار سان اندروني ساز باز پڻ آهي. ڇاڪاڻ ته کين شهري اڄ وڃ جي سهوليتن سان گڏ سندن ڌنڌا ڌاڙيون ۽ زرعي ڪاروبار پڻ بدستور هلي رهيا آهن. ”ايم آر ڊي“ جماعت اڄ ڪلهه پنهنجي گهرو جهڳڙن کي سلجهائڻ ۾ مصروف آهي، خاص طور تحريڪ استقلال جون ڦلاڙيون سندس لاءِ مونجهارو پيدا ڪري رهيون آهن. ”بي بي بي“ پارٽي في الحال موڪل واري موڊ ۾ آهي. سندس ليڊرن طرفان حڪومت کي خاطري ڏني ويئي آهي ته ۳۱ ڊسمبر تائين هو بلڪل ماٺ ميٺ ۾ تماشائي ٿي رهندا، جيسين مارشل لا جي پڄاڻي ٿئي ۽ جمهوريت جو سڄ اُڀري، ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته تازو بي بي بي نظير کي چوايو ويو هيو ته سندس ملڪ کان ٻاهر وڃڻ جي حالت ۾ حڪومت نظر بنديءَ واري حڪم کي رد ڪرڻ لاءِ تيار آهي. پر حڪومت جي مراد پوري ٿيل نه ٿي ڏسجي. ڪنفيڊريشن جي مسئلہ بنسبت پيپلز پارٽي ۾ ڪجهه مونجهارو پيدا ٿي چڪو آهي. توڻي جو تازو ڪنفيڊريشن جي حامين جهڙوڪ ممتاز ڀٽي ۽ حفيظ پيرزاده جي ميمبر شپ کي ڪجهه عرصہ لاءِ معطل ڪيو ويو آهي. بزنس صاحب ”بابائي مذاڪرات“ روس جي زيارت کان واپس وطن پهتو آهي. ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو سندس خدمتون ماسڪو ۽ اسلام آباد وڃ ۾ دوستانه ناتن جي نڀاء لاءِ استعمال ڪيون وڃن!

شڪارپور

جئن هون ڏني ۽ ٻڌي

شڪارپور سنڌ جو هڪ مشهور شهر آهي ۽ اها خبر هر بني بشر کي آهي. پر اها ڄاڻ سڃاڻ ٿورن کي هوندي ته شڪارپوري هڪ علامت پڻ آهي. يعني مايو ماڻ يا اهڃاڻ آهي. سونهن سوييا ۽ سرهاڻ جو. مٺاڻ هجي کٽاڻ يا چهرائ. ٻول يا ٽول. عمارتي اڏاوت يا سامان جي سجاوٽ. ڪاريگري يا ڪمانگري. پر جي شڪارپوري آهي ته پوءِ وهوا.

شڪارپور اڄ فقط ميونسپل شهر آهي، وڌ ۾ وڌ ضلعي جو هيڊ ڪوارٽر آهي. پر ڪڏهن ته برڪ راڄڌاني هئي. سنڌ ورقين ۽ سندن شاهوڪار شاهيءَ جي. جن جي ملڪان ملڪ هاک هئي. سندن واپار جي، نيت پت جي وهنوار جي ۽ ڪاروباري ساک جي. سندن همياڻيون ۽ هنديون هر هنڌ هلندڙ هيون. هو سنڌ جا سيلاني سفير هئا ۽ سنڌي ثقافت جا گشتي گماشتا. شڪارپوري وٽجارا جتي به ويا ته سنڌ جون سوکڙيون سدائين ساڻ. پوءِ ڪاشيءَ جو ڪم هجي يا جنڊيءَ جو سامان. سوسيون ۽ کيس هجن يا لونگيون ۽ اجرڪ. انگريزن سنڌ جي گهرو هنرن کي سڏيو 'سنڌ ورڪ' (Sindh work) ۽ سنڌ ورڪ جي وهنوار ڪندڙن کي سنڌ ورقي.

سنڌ ورقي ڪو اهي پيچ، ڪپتيا ۽ روڻا وائيا نه هئا. جي اسان عام طور گهڻن جي هٿن تي تارازيءَ کي ٺونگا هڻندي ڏٺا. هر گز نه. هنن پنهنجي وڻج واپار جو اصول ۽ اسڪول ئي الڳ ٺاهيو هو. هو هٿ جا چوٽ، وچن جا پڪا، اورچ ۽ اٽڪ، خوددار ۽ وڏي دل گردي وارا وٽجارا هئا. هو سر جو سانگو لاهي، جهنگ جبل جهاڳي ۽ ڪشالا ڪاتي ڏورانهن ڏيهن ۾ وڃي واسو ڪندا هئا.

بلخ بخارا، سمرقند تاشقند، عراق ايران، چين ۽ جپان ۾ سندن ڪوٺيون هيون. روس جي مرڪزي شهر ماسڪو ۾ اڄ به هڪ قوم "شڪارپوري"

نالي سان مشهور آهي جنهن جي آدمشماري ڏهاڪو هزار کن آهي. ديوان ڏيارام گدومل شاهائيءَ ڄاڻايو آهي ته شڪارپور جي سيشن جج جي واري زماني ۾ وٽس هڪ اهڙو ڪيس به فيصلي لاءِ آيو جنهن ۾ ٻن سنڌي واپارين جي پائيواري روسي قانون مطابق طءُ ٿيل هئي. ڪيس جي فيصلي لاءِ، جنهن ڪري، ڪيس وائسراءِ کي خط لکي روسي قانون جو انگريزي نقل گهرائڻو پيو. خود مون پاڻ پنهنجي رائل انڊين نيوپس جي سروس ۾ سنڌ ورڇين کي ڏٺو جي برما سيلان ملایا توڙي پرشن گلف يا آفريڪا جي ڪناري وارن ملڪن ۾ آباد هئا. تازو منهنجي ديوان گرناڻيءَ سان ملاقات ٿي جو ويسٽ انڊيز جي ”باريڊوز“ جو رهاڪو آهي ۽ نيٺ سنڌي آهي. ارادو اٿس ته سنڌ ورڇين جي تحقيق ڪري تاريخ لکي. ڄاڻايائين ته هن وقت سنڌ ورڇين جا پويان دنيا جي هڪ سؤ اسي ملڪن اندر رهندڙ آهن! سنڌ ورڇين جي وڏي خوبي هيءَ هئي ته ديس ڇڏي پرديس ويندا هئا پر هڪ ته ويس وڳو ۽ ٻولي نه وساريندا هئا ۽ ٻيو ته پرديس ڪمائي اچي ديس ۾ خرچ ڪندا هئا. هواجوڪن وٽجارن ۽ واپارين وانگر فصل پٽيانه هئا جي کائين سنڌ جو ۽ کائين پٽي هند جو. شڪارپوري اصل کان شوقين شهري آهن. خوش خوراڪ، خوش پوشاڪ ۽ خوشبوءِ جا عاشق جيئڙا. سندن پيار ۽ پسند جو گل آهي ”رابيل“ جنهن کي موتيو به چون. مون ملڪ ملڪ جي خاڪ ڇاڻي آهي. اهڙا به ملڪ ڏنا اٿر جتي گلن جا نه فقط باغ آهن پر گلاب جا ته جهنگ ۽ ٻيلا به آهن. پر جهڙي گلن ڦٽن سان ريت ۽ پريت شڪارپورين کي آهي، مون ڪٿي ورلي ڏٺي. صبح هجي يا سنجها. اها ڪا چنڊي ڳچي هوندي جا ڪنڊين کان خالي هوندي. گلاب سان البت شڪارپورين جي پوت گهٽ آهي. گلاب، هونئن به آهي ئي ٻچاڻڙو گل. گهوت مٿان موڙ ۽ ڪنوار جي ڳلي جو هار ٿي ڪيس ڳرائڙي وجهندو. وري مرده مٿان به چادر ٿي چڙهندو ۽ قبر مٿان به ٺڄاور ٿيندو رهندو. سندس لاءِ ڪنوار واري ڏولي هجي يا جنازي واري ڏولي، ڳالهه مڙوئي ساڳي. گل ته نه ٿيو پر ڪو هر ذاتي چمچو. گلاب جو واهڻو ۽ وهنوار آهي ئي اصل موت سان. تڏهن ته گلاب جي هارن جون هيراک ڳچيون اڪثر سرڪڻ ڦاهي وارن توڙهن ۾ ڏٺيون وينديون آهن.

رابيل جي ياري آهي جياپي سان. گل پوڳ ۽ تهڪڙن سان. جنهن ڳچي ڳل رابيل پيو ته اها دل توڙي دماغ معطر. ذهن ۾ گندي يا بانس واري سوچ

ٿي نه ايندي. سندس سرهاڻ آهي به عجيب ۽ اتوڪي. ڪي وري موتي جو شربت ٺاهي به پيئن جا غلطي آهي. موتيو آهي مغز کي تر رکڻ لاءِ ۽ نه پيٽ جي غذا. ٺٽي وارو موتي جو شربت نوشجان ڪندي ڏٺو ڪونه آڻو ته ڪهڙي نه ڪوفت ٿي ٿئي. ڇڻ ڪو گلدستو نڙيءَ کان هيٺ لنگهائو ٿو بوي. گل جو مزو آهي سندس سونهن رنگ ۽ خوشبوءِ ۾، جو واس شڪارپوري واه جو وٺي ڄاڻن. منهنجي راءِ ۾ شڪارپور شهر جو نشان ٿي رابيل جو گل هئڻ جڳائي. ٻين شهرن کي پنهنجا الڳ اهڃاڻ ۽ علامتون آهن. جئن حيدرآباد کي پراڻو قلعو. ڪراچيءَ کي منهوڙو ۽ هاڻ مقبرو. سکر کي معصوم شاه وارو منارو. لاڙڪاڻي سامه سڀاڻي جو پنجيل پوليس وارو يا شاه بهارو!

شڪارپور جي مٺائي ملڪان ملڪ مشهور آهي. پر سندس مناس ۽ ميناج جي معراج آهي مٺڙي ٻوليءَ ۾. جهڙي نمائي سباجهڙي ۽ باجهاري ٻولي مون ڪٿي نه ٻڌي. جيءُ، جان، دل، اڌل، اڌڙا، من منار ۽ مٺڙا! آءُ ته پيارل پٽڙي ڪيڏون ويهي وڃ بزار اوشل جيون. وري ائين به نه آهي ته اهي مٺڙا ٻول ڪن خاص گهرائن تائين رواج ۾ آهن. هرگز نه. اها وائي هر وات ٻڌي ويندي. گهر، دڪان، بازار ۽ عام رستا. هو بگيءَ وارو پري کان پوش پوش ڪندو پيو اچي. سندس گفتار ته ٻڌو. ”او اڌل، او ڀاڻو، او سهڻا پاسو. او مٺڙا او مٺڙا“ - پر جي واتهڙو سندس سڌ نه وٺايو ته پوءِ پڪار جو پارو مٿي چڙهندو ويندو، ”او ڀاڻو او پيتو او پاڙي....“ پر ان ڪاوڙ ۾ سندس ڏوه ٿورڙو ئي آهي! اوهاڻ گهڻن ۾ گهورڙين جا هوڪا ته ٻڌا هوندا ته ڪيئن نه لئه ۽ لاني سان ڪاٺي ٿا ڏين. پوءِ ”پوپ جليب“ هجن، ”توت شهتوت“ هجن يا ”عطر واريون ريوڙيون“. شڪارپوري ريوڙين جي لسٽ ٿي پنهنجي آهي. ڏند رکڻ سان ٽڙڪي پوندي. ڪراچيءَ جون ريوڙيون ڇن ريزهيءَ جا روڙا. ڏند ٽڙڪي پوندو پر ريوڙيءَ کي رهڙ به نه ايندي. جي وڌيڪ زور ڏيو ته ڄاڙي ٽڙڪي پوندي يا وري ڳالهڙيءَ کان ٽڙڪاٽ نڪرندو. جي اڃا به ٻوليءَ جو سواد وٺو آهي ته پوءِ ڪڪڙن جي ويڙه يا ڏانڊن جي گوءِ ۾. خفتين جا ڍيڪ ته ٻڌو. اهڙا ادبي گوهر ۽ گفتا اوهاڻ عمر ۾ نه ٻڌا هوندا.

شڪارپور ڪيترن هستين کي جنم ڏنو آهي جي روشن دماغ عالم اديب شاعر حڪيم ۽ دانشور هئا. تاريخ شاهد آهي ته شڪارپور سنڌ جو اڪيلو شهر آهي جنهن ڪڏهن به يلجي به اهڙي شخص کي جنم ٿي نه ڏنو آهي

جنهن تي ماڻهن کي ايذاء ڏيڻ جو الزام ڌريو وڃي. توڻي جو اهڙا شڪارپوري به ڪيئي ٿي گذريا جي پاور ۽ پوزيشن ۾ رهيا. اسان جي سانڀر ۾ پڻ ڪيئي نامور ۽ نامڪٿيا مهاندا هئا. سر غلام حسين هدايت الله جو مرڻ گهڙيءَ تائين سنڌ جو گورنر رهيو. سهڻو ڪلثو ۽ هر دل عزيز. خان بهادر الله بخش سومرو جو پاڻ شهادت جو شڪار ٿيو پر ڪنهن بني بشر جي ايذاء جو باعث نه بڻيو. توڻي جو سنڌ جو وزيراعليٰ ٿي رهيو ۽ آل انڊيا سطح جو عوامي ليڊر هو.

شخصيتن جو ذڪر ايندي ئي سر ڳواسي راءِ بهادر اوڌڌاس جو تصور اچيو اکين آڏو بيهي. درويش صفت، سخي ۽ انسان دوست. مون پنهنجي عمر ۾ سنڌي حاتم طائي فقط ٽي ڏاڏا ڏٺا. ڀڳت ڪنور، جمشيد نصرانجي ۽ ڀائي اوڌڌاس. پنهنجي ذاتي پونجي سيڙائي اسپتال اڏايائين. پر روزانو صبح جو سويل شاهي باغ کان ميون جي بيل گاڏي ڀرائي اچي هو بيمارن کي پنهنجي هٿن سان کارائيندو هو. جڏهن اسپتال جڙي راس ٿي ۽ سندس نالو بلڊنگ مٿان لکيو ويو ته پنهنجو نالو ڏسي ڊهرائي ڇڏيائين. هن بهاني ته مناسب جڳهه نه آهي. آخر پنهنجو نالو لڪارايائين ان جاءِ تي جا ماڻهن جي پيرن ۽ جتپن جي لٽ ۾ ايندڙ هئي. ابو بن ادهر کان پوءِ اوڌمداس پيو شخص هو جنهن پنهنجو نالو هيٺ قدمن ۾ ڌريو، پر قدرت کيس سر فهرست آڻي سرفراز ڪيو. اوڌهر ۽ اوڌم ماڻهو ته الڳ هئا. پر نالو ساڳيو پيو ڏسجي، شايد ڪو اتفاق هجي.

سياسي ۽ سماجي شخصيتون ته پنهنجي جاءِ پر شڪارپور جا عام رواجي ڪمي ڪلبي اوستا، مستري، واڌا ۽ رازا به پنهنجي ناني ۾ ٺهال آهن. سندن جهڙي عمارتي اوساري ۽ اڏاوت ڪاٺ جي اڪثر ۽ گهڙائي ۽ فرنيچر واري سامان جي سجاوٽ ڪير ڪري. پري پري تائين ماڻهو کين ڪانڊي ويندا آهن. مرڻي ۽ خفتي به شڪارپورين کان پوءِ دنگ آهي. هر چٽا پيٽيءَ کي گرهه ۽ شرما ۽ رنگ ڏيندا ۽ پوءِ سمور روشني ڪوڏي خلق منجهس ڇڏي ڪاهي پوندي. هڪ دفعي ٻن سرتورن وچ ۾ شرط لڳي ته مٿي تي اڏائي مٿي چانورن جي ڳوٺي کڻي ڪير ٿو سکر کان شڪارپور اڳي پهچي. ياد رهي ته وچ وارو مفاصلو چوويهه ميل آهي. شرط جو اگهه وڃي لکن کي پهتو. ٻئي دفعي ٻن پيٽورين جو مقابلو ٿيو ته ”ڪٿر ڪٿر“ ڪير ٿو گهڻي

ڪاٺي. ڪڪڙن جي ويڙهه يا ڏانڊن ۽ گهوڙن جون شرطون ته خلق جي روزاني تفريح آهي پر پوليس جي حمايت سان. عام وندر تاس يا چوپڙ راند آهي. جوڙا ميڙا گهٽين ۾ تڻ ۽ نوڻن به ڪيڏن.

موالين جا مڪان توڻي ملهن جا آکاڙا اڄ به شڪارپور ۾ اڳي کان اڳرا آهن. مون پنهنجي سانڀر ۾ ڪيئي نامي گرامي پهلوان ڏٺا. هادي بخش ڪاسائي جنهن کي هادو پاڏو چوندا هئا، چاڪاڻ ته اڪيلي سر پهرو لپتائي تڪبير ڏيندو هو، توڻي ۽ ان ڪرتب لاءِ پنجن ڇهن ڇڻن جي لوڙ هئي. غوث بخش خان پٺاڻ پهلوان ڪڙيءَ وارو، جنهن کي احمد آباد اسٽيشن تي پوليس وارن گوليون هڻي ماري وڌو. احمد لوهر پهلوان. سباجهڙو ۽ سهڻو ملهه هو. ٻڌو اتر ته اڄڪلهه ڪنهن مسجد ۾ پيش امام آهي. شڪر ٿيو جو وري به پنهنجي اڳواڻي قائم رکي اٿائين. پوءِ پٺيون زمين سان لڳائڻ نه سهي ته نمازين جا نرڙ رڳڙائڻ ئي سهي.

شڪارپوري شاعر اديب ۽ فنڪار به پلئون ڀل پيدا ڪيا پر کين سراپ مليل آهي ته جيسين پنهنجو شهر ڇڏي ڪنهن ٻئي ماڳ لڏي نه ويندا ته سندن ناماچار جڳ ۾ نه پکڙندو. مرحوم لطف الله جوڳي سموري عمر ماستر ٿي پرديس ڪمايو. آخري عمر ۾ وطن اچي پروفيسر ٿيو پر پنهنجو تخلص جوڳي مٽائي وري بدوي رکيائين. شيخ اياز ڏاهو هو ۽ شروع ۾ ئي لڏي پلاڻي اچي سکر ويٺو. گلشن صوفيءَ ته ننڍپڻ کان ئي عمر ساري جلا وطنيءَ ۾ گهاري. آغا سليم سنڌ جو اڀرندڙ شاعر آهي ۽ سندس آئٽ به شايد هن لاءِ کلي هجي جو پنهنجي شهر شڪارپور بجاءِ اسلام آباد ۾ رهندڙ آهي.

شڪارپورين کي شاباس آهي. کين سلام آهي جو هيڻي حال ۽ شهري ابن جي بيرخيءَ جي باوجود هو پنهنجي شهر جون روايتون زنده رکندا ٿا اچن. ۽ هاڻوڪي سيمينار ان جو وڏو ثبوت آهي. سڌارو ڪو قدرتي قانون ٿورو ئي آهي جو پاڻهتو عمل ۾ اچي. جي قدرتي قانون هجي ها ته پوءِ سڀ ملڪ ۽ شهر ساڳئي ئي وقت ترقي پذير ٿين ها. پر ائين نه آهي. هي اختيار شهر وارن جي هٿ وس آهي ته هو پنهنجي اباڻي ڪڪن جي ساڃهه ۽ ساڪ قائم رکن. اميد آهي ته شڪارپوري نوجوان پنهنجي تاريخي شهر جي ڀت رکندا ۽ کيس هڪواري وري اڳوڻي اوج ۽ عروج تي رسائڻ لاءِ سندرو ٻڌند.

آمين.

ناني هنگلاج

ڪراچيءَ کان اٽڪل پوڻا ٻه سئو ميل مفاصلي تي اتر اولهه وارن سرحدي پهاڙن وچ ۾ قديم زماني کان هڪ عجيب و غريب آستان واقعي آهي جو هنگلاج يا ناني هنگلاج نالي سان مشهور آهي. هي آستانو سونهن سوييا ۾ قدرت جي ڪاريگريءَ جو لافاني شاهڪار آهي جنهن جي بناوت ۽ اڏاوت ۾ ڪنهن انساني هٿ يا هنر کي ڪو دخل حاصل نه آهي. هن قسم جي عجائبات کي پراڻي وقتن ۾ عبادت ۽ رياضت لاءِ مناسب ماڳ سمجهيو ويندو هيو، ڇاڪاڻ ته هتي زندگيءَ جي گذر سفر لاءِ داڻو ڪڍو ۽ پاڻي به ميسر هيو ۽ عبادت لاءِ ماحول جي اڪيلائي به هئي. هي اهو زمانو هيو جڏهن هر آدمي پنهنجي عمر جو ڪجهه حصو يا اڃان به سڄو سارو آخري حصو پنهنجي خالق جي عبادت ۾ مشغول رهڻ ۾ صرف ڪندو هيو.

سنڌ جي ريگستان ۽ ڪوهستان ۾، يا لسٻيل وارن پهاڙن ۾ ۽ مڪران سامونڊي ڪناري واري جابلو سلسلن ۾ اهڙا ڪيئي ماڳ مڪان موجود آهن جي صدين کان سنڀالين ۽ سامين جا تيرت تڪيا پئي رهيا آهن جتي تارڪ الدنيا لوڪ دنيا کي تياڳ ڪرڻ کان پوءِ اچي ٿاڪ ڪندا هئا. هنن هنڌن تي نه مندر آهن نه مڙهيون ۽ نه مٿي ٿيڪڻ لاءِ مورتون. هتي فقط پهاڙ وڻڪار ۽ شفاف پاڻيءَ جا چشما يا تلاءُ آهن. اهڙن ماڳن ۾ لڪي تيرت منگهو پير، واڳو، ڌر ۽ نهنگ سنڌ ۾، لاهوت لامڪان چنڊر ڪوپ ۽ هنگلاج لس ٻيل ۾ ۽ ستيا ديب يا هپت تالار (استالو) مڪران ۾ مشهور آهن.

اهڙن قدرتي آستانن کي جتي پهاڙ پاڻي ۽ وڻڪار ٿيئي گڏ موجود هجن ته انهن ماڳن کي ويدانتي زبان ۾ ”سوام ڀونء“ يا ”شنڀو“ چوندا آهن. ”سوام“ کان مراد آهي ”پاڻ پيدا ٿيل“ ۽ ڀونءِ معنيٰ آهي ”زمين“ يعني قدرت جا خلقيل آستان. هنن جڳهن لاءِ عام تاثر هي هوندو هيو ته هتي ڌرتي ساگر ۽ پهاڙي ارواح هوا يعني شڪتين جا مرڪز هئا. هتي قدرتي عناصرن جهڙوڪ

پاڻي، پٿر ۽ مٽيءَ جي پوڄا ڪئي ويندي هئي. هتي اچرج جي ڳالهه هيءَ به هئي جو هر اهڙي ماڳ يعني سوام ڀونءِ تي واکو رهندڙ هوا ۽ اڄ به آهن.

تاريخ جي ڄاڻن جي تحقيق هي آهي ته هنگلاج دراصل نانيا يا Nannia نانيا ديويءَ جو آستان آهي جنهن ديويءَ جي قدِير زماني ۾ مصر، ميسو پوٽيما ۽ ايران ۾ جدا جدا نالن سان پوڄا ڪئي ويندي هئي. هن ديويءَ کي اشتر Astor ايسس Isis، آرٽيمس Artemis، انيتا Anita نانيا Nania يا ماتا جي پوتر نالن سان نوازيو ويندو هيو. ڪشان Kushan گهراڻي جي سڪن تي پڻ هن ديويءَ جو نالو اڪريل هوندو هيو. هنگولا سنسڪرت ٻوليءَ ۾ ”سندر“ کي چيو ويندو آهي جو ڳاڙهي رنگ جو ٻورو آهي ۽ جنهن کي هندو عورتون پنهنجي مستڪ يعني نرڙ تي تلڪ ڏينديون آهن. ”هنگ“ اسان وٽ هڪ اهڙي ٻهاڙي رس يا ٻوٽيءَ جو نالو آهي جا دوا ۽ مصالح طور استعمال ڪئي ويندي آهي. هنگ جو زياده استعمال صوبو سرحد ۾ رهندڙ قومن ڪندڙ آهن. هن ٻوٽي جو ذائقو تيز ۽ آڱرو آهي ۽ سندس ٻوٽو سخت ۽ تيز تر آهي ۽ دز برابر مقدار به هڪ ڊيگ کي رچائڻ لاءِ ڪافي آهي. ياد رهي ته ٻهاڙي ديوي جا نالا مقامي طور ميسر ٿيندڙ جڙين ٻوٽن سان مناسبت رکندڙ آهن جئن ڪشمير جي ڪنڪما ديوي ۽ ”ڪنڪما“ جي معنيٰ آهي ”زعفران“ جنهن جي ڪشمير ۾ پوک ٿيندي آهي.

اڳوڻي زماني ۾ هنگلاج ديويءَ جي مڃتا ۽ پوڄا دنيا جي ڪافي حصي تائين ڦهليل هئي. ڪشمير پوتان نيپال ۽ ٿيٻت کان ويندي برما ۽ سيام تائين هن ديويءَ جا پوڄاري درشن لاءِ هنگلاج پنڌ پوندا هوا. ڀارت ۾ ڪڇ ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ۾ نريدا نديءَ ڪناري ”سندا ٻائي“ ۽ ”هنگلاج ماتا“ جا مندر قائم آهن جتي هيءَ ديوي نانيا ٻائي ۽ رنا ديويءَ نالن سان پوڄي ٿي وڃي. هن ديويءَ جا شائق ۽ شيوڪ پوري هندستان ۾ پکڙيل آهن.

اڄ کان اڌ صدي اڳ هن ديويءَ جي ياترا لاءِ ڏورانهن ڏيهن جا قافلا ايندڙ هوا جن جي رهائش لاءِ ديبل ٿڌ سون مياڻي ۽ لس ٻيل ۾ سرائيون ۽ آکاڙا ٺهيل هئا. اڪثر مسافري اٺن ذريعي ڪتي ويندي هئي ۽ اگهور يا هنگلور نديءَ تي پهچڻ بعد باقي پنڌ پيرين پيادل ڪيو ويندو هيو. اڄڪلهه اهو ڊگهو مفاصلو جيب يا ترڪ وسيلي ڏينهنڪ طئي ڪري ٿو سگهجي. اگهور نديءَ کان هنگلاج وارا باقي اٺ ميل وهندڙ وسيلي يا پنڌ ذريعي پورا ڪري ٿا سگهجن. هن صديءَ جي شروعات کان اڳ ۾ ڪراچي، ٿڌ ۽ سون

مياڻي جي سفرنامن ۾ هنگلاج جي ياترين جا ڪيترائي قصا بيان ڪيل آهن جو ڏيکاري ٿو ته انهن وقتن ۾ هن ديويءَ جي ياترا لاءِ ڪيئي رستا آهن پر سنڌ کان وڃڻ لاءِ مکيه ٻه دڳ آهن، هڪ سمنڊ وسيلي ۽ ٻيو خشڪيءَ وارو رستو جو حب چونڪي پاواڻي ۽ سونمياڻيءَ کان گذرندي لياري ڳوٺ پهچي ٿو. هي سئو ميل سڙڪ سموري پڪي ٺهيل آهي ۽ جو مفاصلو موٽر ڪار ذريعي طءُ ڪري ٿو سگهجي. لياري ڳوٺ ۾ هنگلاج جي سيلانين لاءِ سراءِ ٺهيل آهي. لياريءَ کان هنگلور ندي تائين ستر ميل ڏاڍو ڏکيو رستو آهي جو بٺ بيبان ۽ ڪڪرالي علائقي کان گذرندڙ آهي. سواءِ اُنن جينن ۽ ترڪن جي ٻي ڪنهن سواريءَ جي پيڻي ڪانه آهي. اگهورنديءَ کان ۽ آسا پورا ماڳ کان هنگلاج تائين فقط پنڌ وڃي ٿو سگهجي. وهڻ لاءِ دڳ ضرور آهي پر هتي جي ماڻهن ۾ هي وهڻ وٺيل آهي ته هتان اڳيرو ويندڙ جانورن جا گوڏا سڪي پوندا آهن.

هنگلاج ديويءَ جي ياترا لاءِ ڪيئي رسمون ۽ رواج مقرر ٿيل آهن جي روايتون پراڻي زماني کان وٺي اڃا سوڌو ساڳئي نموني ۾ هلنديون ٿيون اچن. مختلف هنڌن کان ايندڙ قافلہ ٺٽہ، ڪراچي ۽ لسٻيل جي آکاڙن ۾ گڏ ٿيندا آهن، جتان قافلن جي شڪل ۾ هنگلاج جي مسافريءَ لاءِ روانا ٿيندا آهن. هر قافلي جو هڪ اڳواڻ هوندو آهي جو ڌرمي ڪريا ڪرم يا رسمن جي پوري ڪرڻ لاءِ ذميوار رهندو آهي. هن مدارلهاڻي کي ”اڳو“ چيو ويندو آهي. اڳو قافلہ جي اڳ ۾ هوندو آهي ۽ هٿ ۾ هڪ قسم جي چڙي کڻندو آهي، جنهن کي رات جي وقت ڌرتي تي کوڙيو يا آيو بيهاريو ويندو آهي.

”اڳو“ ٿيڻ لاءِ ڪجهه لياقتون هئڻ لازمي آهي. هڪ ته اڳواڻ ۾ هنگلاج واري ياترا جي جملي پوتر ماڳن جي ڄاڻ هجي. ٻيو هي ته کيس مسافريءَ جي پنڌ پيچرن جو علم هجي. ٽيون هي ته هو گوسائين ڪتري يا پروهت هجي ۽ کيس ياترا جي هر ڪرياڪرم ۽ رواج جي خبر هجي. اڳوئي جي هٿ واري چڙي يا جهازڙي هڪ خاص قسم جي وڻ جي شاخ هوندي آهي. هن چڙيءَ کي ترشول سڏيو ويندو آهي. جنهن وقت ترشول کي زمين ۾ کوڙيو وڃي ته ان هنڌ قافلہ کي مسافري ختم ڪرڻي آهي. جنهن کي ”پڙاءُ“ چون. لياري ڳوٺ وٽ جملي قافلا گڏجي هڪ شاهي قافلي جي صورت ۾ سفر جاري رکندا آهن ۽ سڄي ڪاروان جو هڪ مکيه اڳو مهندار ٿيندو آهي جو هميشه اٽل شهر جي گوسائين گهراڻي جو ڀاتي هوندو آهي. هن وقت هي

اڳو مهاشيه يارتي آهي.

هنگلاج جي پهچڻ کان اڳ ياترين کي ٽن هنڌن تي سڳن ساٿ ڪرڻا آهن. هڪ لياري ڳوٺ ۾ پهچڻ شرط سڀني پوڄارين کي گيڙو رتا ڪپڙا پائڻا آهن جو لباس هنگلاج جي مسافريءَ جي به خاص نشاني آهي. ٻيو ”چندر ڪوپ“ تي حاضري ڏيئي ناريل اچڻو آهي. چندر ڪوپ انهن قسم جي پهاڙ کي چوندا آهن جن مٿان پاڻي گپ جي شڪل ۾ وهندو رهندو آهي. ڪن جو چوڻ هي آهي ته هي پهاڙ چنڊ جي ڪشش جا مرڪز آهن، جنهن چڪمڪ سبب پهاڙن جي چوٽيءَ کان پاڻي جاري رهي ٿو. کين چندر ڪوپ يا Moon Volcanoes چيو وڃي ٿو. هن پهاڙ کان گپ ۽ گارو وهندي هيٺ وهڪري جي صورت ۾ هلندو رهي ٿو. هن قسم جا مڪران ۾ ڪيئي پهاڙ آهن، جن ۾ مکيه هي چندر ڪوپ آهي. ياتري هن پهاڙ تي چڙهي چوٽيءَ واري ڪوبي ۾ ناريل اچلائيندا آهن ۽ ناريل جي پاڻيءَ اندر داخل ٿيڻ تي ڪجهه آواز پيدا ٿيندا آهن، جنهن لاءِ مشهور آهي ته چندر ڪوپ پاران سندن خواهشن جي پوري ٿيڻ لاءِ اهڃاڻ آهن. هي پهاڙ تي سٺو ڪن فوٽ اوچائي تي آهي. ٽيون ۽ آخري مقام اگهورندي آهي، جنهن کي هنگول يا هنگلور به چيو ويندو آهي. جتي گهڻن قسمن جا سوڻ بجا آندا ويندا آهن.

هنگول ڪناري پڙا لاءِ خاص ميدان ٺهيل آهن جتي اڄ ڪلهه ملٽري پوليس ڪئمپ ڪيل آهي. هن ماڳ تي وار لهرايا ويندا آهن. خاص طور رنڙ عورتون پنهنجي مٿي جا وارا لهرائينديون آهن. هتي ٻارن کي جڻيو پارايو ويندو آهي. سڀني ياتري گيڙو ڪپڙا لاهي سفيد رنگ جا ڪورا ڪپڙا پائيندا آهن. هي رسمون قديم زماني کان هلنديون رهن ٿيون. هنگول ندي پار ڪرڻ کان پوءِ جنهن ماڳ ڏنهن هنگلاج کان اڳ پهچڻو پوي ٿو ان کي آساپورا يا اميدن جي پوري ٿيڻ جو هنڌ سڏيو وڃي ٿو. آساپورا سان گڏ ڪي ٻيا هنڌ به پوتر ڄاتا وڃن ٿا جيئن ته گئيس قبي، گورڪ نات جي مڙهي ۽ ڪاليءَ جو مندر جتي ٻڪرين جي قرباني ڏيئي پوندي آهي. ڪاليءَ جو مندر به ڪا اڏاوت ٿيل جڳهه نه آهي پر فقط هڪ پهاڙي غار آهي، جتي قربان ڪيل جانور جو ٽالهي يا ٿانو ۾ ڪنو ڪيل رت غار جي هڪ خاص جڳهه تي اچلايو ويندو آهي جتي اڳيئي رت جا شاهي چاٻڙ ڄميل آهن. ويجهڙائيءَ ۾ هن غار وٽ ڪنهن پوڄاري ڪالي ديويءَ جي ڪاري ڪپڙي واري مورتي رکي ڇڏي هئي. جا هاڻ ڪٿل نظر تي اچي. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته هن ماڳ تي قربانيءَ جو دستور ضرور گهڻو پوءِ واري زماني ۾ شروع ڪيل آهي.

دنيا جا روڻا ماڻهو

دنيا جو پهريون روڻو ماڻهو آدم هيو. سڀ کان اول ڳوڙها هن حضرت ڳاڙيا. ڌرتيءَ تي پنهنجو قدم ٿي هنجون هاريندي ڌريائين. ان اڻ جو ڪارڻ ٿي آدم هيو ته هن دنيا ۾ هر آدميءَ جي داخلا ٿي روج سان ٿئي. حضرت آدم پاڻ ته اصلي آسمان جو رهاڪو هيو ۽ جنت سدس جنم ڀومي هئي. پر پوءِ ڪائونس ڪا خطا ٿي. چون ٿا ته ڪڻڪ جو ڊاڻو کائي ويٺو جنهن لاءِ کيس منع ٿيل هئي. اها ڄاڻ نه آهي ته اهو ڀڳو ڪم ڀل چوڪ ۾ ڪري ويٺو، يا وري ڄاڻي بجهي ڪيائين. پر پوءِ ته ساڻس ڪيئي عا. بتون ڪيون ويون. عرش تان لاهي فرش تي ڦٽو ڪيو ويو. اوچنگارون ڏنو سڌڪا پريندو ۽ گيسيون ڪندو رهيو. ڪافي زماني کان پوءِ مس س منافي ملي. پر تيسين کيس ٿوري گهڻي ڳالهه تي روڻ جي عادت پئجي پئي هئي. هاڻ ته هر آدم جو ڀڄڙو اٺ جيان پريو به پيو روڻي ۽ سڪتو به

روڻي

حضرت آدم ته روڻ جي ريت رسم وڌي ۽ روڻ جي روايت قائم ڪئي. پر دنيا جو وڏي ۾ وڏو روڻو انسان هيو حضرت نوح، جنهن لاءِ هر دور آهي ته سندس اکين کان پاڻي، آبشار جيان ريلا ڪري وهندو هيو. سندس روج راڙو ڪو بي سبب نه هيو. حضرت نوح پهريون پيغمبر هيو جنهن پنهنجي امت کي ڀار اڪارڻ بجاءِ مورگو ٻوڙائي مارائي ڇڏيو هيو. ان وقت کي خرق ڪرڻ جو فيصلو ٿي سندس سفارش تي ڪيو ويو هيو ۽ ڪا به بيمار ڏٺي ويئي ته ٻيڙي ٺاه. کيس هي به ڄاڻ هئي ته خالق کي ڇو ڪي مخلوق سان بيحد پيار هيو پر ساڳئي وقت کيس پنهنجي پيغمبرن جي سڳيت پڻ رکڻي هئي، جنهن ڪري قدرت کي لاچار ٿي پنهنجي مخلوق کي غارت ڪرڻ جو ڪٽور فيصلو به ڪرڻو پيو. اهو ئي ڪارڻ هيو جو نوح نبيءَ کي پنهنجو اندر به کائيندو رهيو ته هو ۹ سئو سال تبليغ ڪرڻ جي باوجود اڃا به سهارو بڻجڻ بجاءِ سندن تباهي ۽ برباديءَ جو وسيلو بڻيو. هي برابر آهي ته سندس قوم ساڻس عقوبتون ڪيون هيون. پر ماڻهن ڪهڙي پيغمبر کي ائين ٻوڙي ڦڙل ڪيو آهي؟

حضرت نوح کانپوءِ به جي غوث قطب يا پير پيغمبر هتي آيا سي

اڪثر روئندا رهيا. بقول سهني پٽ ڌڻيءَ جي، ته:

”ڪٿ به ڪنهندي آءُ، اڳيان تورڻ وارا تڪا.

اگهيئي ته پاڻ نه ته مٿن کي به موت ٿي.

اهڙي حال ڏاڍي جي سرڪار اڳيان سواءِ آزي ۽ عاجزيءَ جي، ٻيو ڪو چارو ئي ڪونه هيو. نه وري چاهه و جلال اڳيان ڪنهن جي حيل حجت ٿي هلي. حضرت نوح کانپوءِ ٻئي نمبر ۾ حضرت يعقوب هيو جنهن جي اڌ کان گهڻي عمر روج رازي ۾ گذري. حضرت يعقوب پنهنجي پٽ حضرت يوسف جي گم ٿيڻ کانپوءِ ايتريقدر رنو هيو جو سندس اکين جي بيٺائي ختم ٿي ويئي ۽ هو نيٺ اٽڻو ٿي پيو.

ڪتابن ۾ ڄاڻايل آهي ته حضرت يعقوب کان به وڌيڪ ڳوڙها ڳاڙيندڙ شخصيت امام زين العابدين جي هئي، جو ڪريلا جي ڪنوس وقت بيماريءَ بستره تي بيهوش هيو. سندس نالو ”علي بن حسين“ هيو ۽ کيس گهر ۾ علي اصغر نالي سان پڪاريو ويندو هيو. سندس لاءِ مشهور آهي ته اکين کان آب هر وقت روان رهندو هيس ۽ نماز پڙهڻ وقت ته مصلو به ڳوڙن سان پسي پوندو هيو. جڏهن ڪائونس ايتري روج رازي جو ڪارڻ پڇيو ويو. چيائين ته حضرت يعقوب جو هڪ ڀاتي گم ٿي ويو هيو ته روئيندي اٽڻو ٿي پيو هيو. منهنجي گهر جا ارڙهن ڪونڌ ڪسجي ويا ته منهنجون اکيون ڪيئن نه رت روئينديون! جڏهن وضو ڪندو هيو ته سندس هٿن ۾ ڪنڀي ۽ ڇڏري جي رنگت بيلي هٿ ٿي ويندي هئي. اهڙي ڪيفيت جي ڪارڻ پڇا ٿيڪڙ تي، وراثي ڏنائين ته ”ڏسو نه ٿا ته آءُ ڪنهن جي حضور ۾ ويڃڻ لاءِ تياري ڪري رهيو آهيان؟“ سندس پنهنجي عقيدتمندن کي هي چوڻ هيو ته ”اما عبادت ڪهڙي جنهن ساڻ گريم زاري شامل نه هجي.“ شايد اهو ئي سبب آهي جو اسان وٽ اهڙا به ڪي فرقا آهن جن نزديڪ ماهر ڪرڻ به عبادت ۾ داخل آهي، ۽ هو خاص ڏنن تي مجلسون رچائي پاڻ ۾ ويهي باجماعت ماهر ڪندا آهن. ”ذاڪر ۽ زوار“ هن ڏس ۾ ماڻهن کي روتارڻ جي خاص مهارت رکندڙ آهن.

هي برابر آهي ته الله جا ڪيئي ٻانها اهڙا به آهن جن لاءِ هن فاني جهان جو جياپو هڪ لڳاتار ويڙو آهي جنهن غم ۽ الم ۾ ڪيئي ماڻهو ٿا ڏسون جن جو ٻين کي روتارڻ ڏيڻو پڻ آهي. ڪجهه عرصو اڳ اسان وٽ

سڌ ۾ موتي فوتيءَ موقعي تي روج جو عام رواج هيو، جنهن ڪري فوتيءَ جا تيجهڙا چاليها ۽ ٻارها مٽي ۾ ڌوڙ وجهڻ، وار پٽڻ ۽ ريهان ڪري روئڻ سان ملهائيا ويندا هئا. روئڻ جا ”ريڊي ميڊ“ ماهر مارڪيٽ ۾ موجود هئا جن کي پاڙي تي وٺي اچي ماتم مچائبو هيو.

مذهب جو ته واسطو ئي آهي انساني احساس ۽ جذبات سان. پر سياست ۾ پڻ، واپگون جيان مصنوعي ڳوڙها ڳاڙيندڙ، ڪيئي ماڻهو ڏٺا وڃن. ايران جو اڳوڻو وزيراعظم ڊاڪٽر مصدق جو توده پارٽيءَ جو اڳواڻ هيو ۽ جنهن شاه ايران کي تخت کان لاهي ٿوڻا چڙايا هئا. هي همراست واه جو روئڻو هيو.

هر محفل ۽ پبلڪ جلسي موقعي تي روئڻ ۾ چٽڪندو هيو. پاڻ ته روئندو هيو پر پبلڪ کي به ڍنڍڪرن ۾ مبتلا ڪري ڇڏيندو هيو. کيس مارڻ لاءِ ڪيئي سازشون ڪيون ويون پر هي پيري کيس اوچنگارن ۾ ڏسي قاتلن جي به دل نرم ٿي پوندي هئي ۽ هو هر پيري ترس کائي سندس موت ملتوي ڪري ڇڏيندا هئا.

روئڻ عورت لاءِ ته فن به آهي ۽ ڪوريئڙي وارو چار پڻ. پر شاه وارين سورمين جا آلاپ ۽ ورلاپ دل ڌاريندڙ آهن. راڻي لاءِ مومل رڙندي راتيون گذريون. پنهنجي لاءِ سسئيءَ سڌ ۽ سڌ ڪا ڪيا، ماروئڙن لاءِ مارئيءَ جو اپو ٿي اوسارڻ ۽ ليلان جو ليلائڻ روئڻ جي معراج آهن. سهڻي پٺاڻيءَ به ليلان واري راءِ ريجهاڻڻ لاءِ اهو ئي ڏس ڏنو ته ”ليلان ليلائيج. جي ليلائي نه لهين تان پڻ ليلائيج.“ ڇاڪاڻ ته روئڻ سواءِ ٻيو ڪو چارو ئي ڪونه هيو. ڇو ته جتي زر ۽ زور نه ٿو هلي اتي زاري اگهيو وڃي.

شاعرن ۾ سڀ کان وڌيڪ روئڻو پڳت ڪبير هيو ۽ اڪثر دوا نهير وهائيندي چيا اٿائين ۽ سندس بياض جو عنوان ئي آهي، ”ديکھ ڪبيرا روياءِ.“ اردو شاعريءَ ۾ مير تقی میر جو روج ملڪان ملڪ مشهور آهي. سندس دوستن کي به ڀارت ٿيل هئي ته ”سرهاني مير کي آهسته بولو- ابھي ٿڪ روتے روتے سوگيا هے.“ زندگيءَ ۾ هڪ اهڙو به ماڻهو ماتم ڏنم جنهن مون کي به روناري ڇڏيو. اها هئي ماڻي بالي بيگم خيرپور رياست جي والي مير علي نواز مرحوم جي راڻي يا اڃا به مهاراڻي. اصلي ته ڪشمير جي اڇرا هئي پر پوءِ سونهن جي هڪ پونئر هڙهائينس مٿس اڪن چڪن ٿي پيو ۽ کيس پٽ

راڻي بڻائي گهر وٺي آيو. مير صاحب شاعر هيو ۽ عاشق جيئڙو به هيو پر جسمر ۽ وزن لحاظ کان هڪ عجوبو پڻ هيو. باليءَ کي اباڻن ۽ استادن تعليم ۽ تربيت ئي فقط پئسي ڪڍڻ جي ڏني هئي ۽ نه سچي سک رکڻ جي. جڏهن مير ويچارو مري ويو تڏهن وڃي مائيءَ جون اکيون کليون ته مارا هي ڇا ٿي ويو. پر پوءِ پڇتاءُ اڃايو هيو ۽ اوير ٿي چڪي هئي. ڪو ويرو اهڙو به آيو جو کيس پاڻي پاڻيءَ لاءِ محتاج ٿيڻو پيو. رياست جي راڻي ٿي رهڻ کانپوءِ وري واپس وڃي ٻين جي اشارن تي نچڻ سندس لاءِ محال هيو ۽ هاڻ سندس مند موسوم به نه رهي هئي. جياپي ڪاٺڻ لاءِ کيس مجبورين سان نجاه ڪرڻو ٿي پيو. پوءِ کيس پتو پيو ته سندس حسن جي اصل قدر قيمت ڇا هئي.

مون کيس جڏهن به ڏٺو روئيندي ڏٺو، مير جي نالي وٺڻ سان ڳوڙهن جي چچ اچڻ شروع ٿيندي هئي. روئيندي سندس نئين ۾ نير پئجي چڪا هئا ۽ اکين کان ڇاڙيءَ جي ڇيڙن تائين کيس گهاريون پيل هيون جن ۾ ڳوڙها ائين سر ڪندا ٿي آيا ڄڻ ته مالھ جون لوتيون نيسر ۾ آب اوتيندي ٿي آيون. هو اکر اکر اچارڻ ساڻ لڙڪ ڳڻن جي ڪڏون ڪوٺڻ کان پار ٿيندي پاڻمرادو موتين جي لڙهين جيان سفر ۾ ٿي رهيا. مونکي ته سندس اکين کان غير فاني لات نظر ٿي آئي.

آخري ڏينهن

تاريخ تيرنهن ماه اپريل ۱۹۶۸ع. ڏينهن جمعو. وقت اٽڪل تيهريءَ مهل. هڪ نوراني شڪل پير مرد پنهنجي بنگلہ کان ٻاهر نڪري نوڪر کي رکشا وٺي اچڻ لاءِ روانو ڪري پاڻ اڱڻ ۾ پٺاڻ ڪندو رهيو. ٽنهن واري اس جي تپش ۽ روزمره جي انوسار، سندس اڄوڪو عمل ڪجهه غير معمولي ٿي لڳو. پراج اڃان به ڪنهن وڌيڪ اونهي خيال جي عميق ۾ غلطان ٿي ڏٺو. شايد ڪنهن سان ملڻ لاءِ ڪنهن ماڳ تي پهچڻ جو شدت سان انتظار ڪري رهيو هيو. رکشا جي اچڻ تي منجهس سوار ٿي ڊرائيور کي چئيءَ سان ساڄي پاسي هلڻ لاءِ اشارو ڏنائين. ڪجهه اڳڀرو ٿي کيس درياه جي رخ ڏانهن هلڻ جي هدايت ڪيائين. ”ونٽري بندر“ جي چؤهاڻيءَ لڳ رکشا بيهاري ڊرائيور کي پاڙو ڏيئي کيس فارغ ڪيائين. پاڻ درياه جي بند تي چڙهي ڪٿڙ ڏيئي پنڌ ڪندو رهيو جڏهن کان اڳ ڪيئي دفعا هن هنڌ اچي جهل قدمي ڪندو ٿي رهيو.

مهران جي قوه جوانيءَ ۾ اڃا مهيني ڏيڍ جي دير هئي. درياه جو ٻيٽ اڪثر سڪل ۽ خشڪ نظر ٿي آيو. البت ڪنارن کان وهڪرو بدستور جاري هيو. خاص طور اورينءَ ۾. شايد وڪڙ واري موڙ ڪارڻ. پانڌيڙو ڪنڌ هيٺ ڪيو پنهنجي ستر ۾ محو ٿي ڏٺو. بند تي چوپائي مال جي شهر ڏانهن موٽ ڏسي هيٺ لهي ڪير تي آيو جتي پاڻيءَ جي وهڪري واري رخ ۾ ڏيري ڏيري هلندو رهيو. ڇڻ ته وهڪ جي چال سان پنهنجي سوچ جو سرتال ۽ وڌ ملامتي وڌي رهيو هيو. سندس قدم پختو ۽ ارادو اٿل ٿي ڏٺو! ڀانئن ته اڄ کيس ڪو اهڙو قدم کڻڻو هيو جنهن لاءِ عرصه کان اوسيڙي ۾ هيو. شايد ڪو واعدو هيو جو کيس وفا ڪرڻو هيو يا وري پنهنجي ضمير جو فيصلو هيو جنهن کي عملي جامون پهراڻو هيو. يا وري وچان ئي ڪو اهڙو اثر امر هيو. ڪو قسمت جو لکيو هيو جو اوس پورو ٿيڻو هيو. آخر هي ٿيندو ڪير

هيو جو امر کي آڏو اچي؟

پٺيان بنگلم ۾ گهرو نوڪر، صاحب جي موت واري انتظار ۾ راه تڪيندو رهيو. صاحب کي وٺي ٻه اڏائي ڪلاڪ گذري چڪا هئا. هي پهريون دفعو هيو جو ايتري ڊگهي مدت تائين گهر کان ٻاهر رهيو هيو. وڏي ڳالهه ته ٻڌائي به نه ويو هيو. نوڪر جي پريشاني واجبي هئي. کيس وڏي ذميواري سونپيل هئي ته صاحب جو خيال رکي ۽ هر وقت ”چوڪس“ رهي. وٽس سڌ صلح لاءِ ڪيئي گهنگهرن جا ٽيليفون نمبر ڏنل هئا ته وقت ضرورت کين اطلاع ڏئي. نوڪر هر رڪشا جي آواز ٻڌڻ تي ٻاهر ڊوڙي واءِ سواءِ لهندو رهندو. هونئن به اچوڪي ڏينهن جا واقعا سندس سادي سودي سمجهه کان ٻاهر هئا. هڪ ته صبح جو صاحب سندس حساب چڪتو ڪري کيس ڳوٺ ويڃڻ جي موڪل ڏيئي ڇڏي هئي. ساڳي وقت باورچيءَ جو ليڪو پڻ صاف ڪري کٽايو ويو هيو. تاثر اهو ڏنو ٿي ويو ته صاحب ڪٿي ٻاهر آسڻو هيو، پر ڪٿي؟ ڪا خبر نه هئي. هاڻ ته سانجهي به ٿي چڪي هئي. لاچار ٿي کيس ٽيليفون جو سهارو وٺڻو پيو. هر هڪ کي مختصر ماجرا ٻڌائي ويئي، ته صاحب ڳپل وقت کان ٻاهر ڪٿي اسهيل هيو، پر اڃان سوڌو گهر نه موٽيو هيو!

بس، خبر ڏيڻ جي دير هئي. منٿن اندر ماڻهو بنگلم ۾ وارد ٿيندا رهيا. هر هڪ جي چهري تي آداسي ڇانيل هئي. کين اها ڄاڻ بخوبي ٿي ڏني ته صاحب ڪهڙي ڪارج لاءِ ويل هيو. پر ڪيڏانهن؟ کين خاطري نه هئي. ڇاڪاڻ ته ويڃڻ وارو ڪافي ڏينهن کان سفر جي سانباهن ۾ هيو. هر هڪ کي ڄاڻ هئي ته سندس زندگيءَ جي ساٿيءَ وٺي پڄاڻان، صاحب نڍال ٿي چڪو هيو. هن پاڻ کي دنيا ۾ تن تنها ۽ بلڪل اڪيلو ٿي ڄاتو. ڄڻ ته ڪٿي کيس ترت سفر تي اسڻو هيو پر سواريءَ جي انتظار ۾ هيو. هر وقت شاهه پٺائيءَ جي ”آخري عمر“ واري ست ورجائيندو ٿي رهيو ته ”ڪهڙي منجهه حساب هئڻ منهنجو هوت ريءَ.“ وري سندس صحت جو صورتحال به سنگين هيو. ويجهڙائيءَ ۾ ڊاڪٽرن کيس ٻڌايو هيو ته سندس ڪهڙو حشر ٿيڻو هيو. کيس ”يوروما“ جو عارضو هيو. جنهن بيماريءَ ۾ مريض کي موت کان اڳ ڪيئي مهينا بيهوشيءَ ۽ غشيءَ جي مرحلي کان گذرڻو هيو، جيسين موت اچي سندس ساٿي ٿئي. سندس شريڪ حيات به ان بيماريءَ ۾ وصال

ڪري وئي هئي جا روئداد سندس اکين اڳيان هئي. پر مرحوم ته سپاڳي هئي جو سندس هٿن ۾ وئي. سندس هتي ڪير هيو؟ هن پاڻ کي ٻين مٿان بوجه ٿيڻ کان ڪيپايو ٿي. زندگيءَ ۾ هو ڪنهن بني بشر مٿان تاون يا چٽي ڪونه پيو هيو. هن پنهنجي ذات لاءِ ڪنهن کي به تڪليف ڏيڻ جو ڪڏهن ”تصور“ به ڪونه ڪيو هيو. اهڙي حال ۾ سندس لاءِ فقط هڪ ئي رستو کليل هيو. ڇو نه موت جي اوسيٽڙي ڪيڏن کان اڳ همت ڪري ڪجهه وڪ وڌائي پاڻ سندس استقبال ڪري؟ آخر فرق ڪهڙو هيو؟ بقول شاه جي ته: پاڻهي ملندو هوت ڪجهه تون به تڄانءِ اڳيري.“

اهڙي اثانگي فيصلي ڪرڻ کان اٽڪل ٻه مهينا اڳ، هن شريعت جي ڄاڻ ۽ فقه جي عالمن سان بحث چيڙي کانئن راءِ وٺڻ جي ڪئي. ڪيئي ڪتاب اتلايا ويا، تحقيق ڪئي ويئي ۽ حديثن جا حوالا ڳوليا ويا. پر ڪٿي به صاف اکرڻ ۾ ڪا اهڙي شرعي تصديق ٿي نه سگهي ته ”از روءِ اسلام خود ڪشي حرام هئي.“ سواءِ هن دليل جي، ته ”زندگي هڪ امانت هئي.“ شرعي مسئلن گڏوگڏ ”آپگهاٽ“ سلسلي ۾ عقلي دليل ۽ علمي بحث پڻ جاري رهيا. هڪ ڳالهه صاف ظاهر هئي ته مي کيس يقين ٿي چڪو هيو ته هاڻ هتي وڌيڪ وقت رهڻ بيسود هيو. وٽس اٽاه علم هيو ۽ سندس حيثيت هڪ ڪامل استاد بهي هئي. پر هتي هر هڪ تحصيل ڪري علم کان فارغ ٿي چڪو هيو. وٽس اچڻ وارن جا وارا ڦيرا وڃي ڪي ورلي رهيا هوا. هر ڪو پنهنجي دنيا داري واري ڊوڙ ڊڪ ۾ مست مگهن هيو. باقي وقت هتي واندو ويهڻ بيسود هيو. جي اجل کي اڄ سپان اچڻو هيو ته ڇو نه وٽس پاڻ پهچجي؟ ڇو نه ان ساڳي تاريخ تي جڏهن سندس زندگيءَ جي ساٿي هتان رواني ٿي هئي؟ بهتر طريقو به پاڻي ۽ وارو هيو.

بنگلي تي عقيدتمندن ۽ پرستارن جو هجوم جمع ٿيندو رهيو. واسطيدار عزيزن قريبن کي اطلاع ڏنو ويو. گهڻن کي صبح سوږر پاڻ ئي تليفون تي چٽاءُ ڏنو هوائين ته ”چوڪس“ رهن. پنهنجي وصيعت واري وارث لاءِ به پڇي پڪ ڪئي هوائين ته هو ساڳئي ڏينهن ٻن پهرن ڌاري ڪراچيءَ پهچڻو هيو. سنگت جي صلاح اها بيٺي ته اول ان رکشا واري جي تلاش ڪئي وڃي جو کيس گهران وٺي ويو هيو. خوش نصيبيءَ سان رکشا وارو بروقت هٿ چڙهي ويو. ڏس ڏنائين ته صاحب سنڌوءَ ڪناري پهچي کيس

ڀاڙو ڏيئي واپس ڪيو هيو. پوءِ جاءِ واردات تي پهچي ٽولا ٺاهي ڳولا ڪئي ويئي. ڪو گهڻو خفو ڪرڻو نه پيو. ٿورو ئي پريرو ڪندي لڳ هڪ لاش لڙهندو نظر آيو. برابر ساڳيو هيو. عجب اهو جو لاش ترندو ٿي رهيو. حيرت هئي جو ٻڌڻ جي باوجود پاڻيءَ جي بوند به اندر ويل نه ٿي ڏني. البت لوندڙي لڳ هڪ گهاٽ يا زخم هيو جو تازو ٿي ڏٺو ۽ شايد ٿيڙ ڪاٺ ڪري ۽ پٿرن تي ڪرڻ سبب رسيو هيو. ممڪن هيو ته موت به ان حادثي ڪارڻ ٿيو هجي! شايد قدرت کي قصو پنهنجي مرضيءَ مطابق نباهڻو هيو. بنده جي من ۾ هڪڙي ۽ صاحب جي من ۾ ٻي هئي جا راه صحيح پڻ هئي.

لاش ڪٿائي بنگلي تي آندو ويو جتي وصييت مطابق عمل ڪرڻ لاءِ تڪڙا ۽ ترٽ قدم کنيا ويا. مرحوم پاران مقرر ڪيل وارث ٽڙي تي موجود هيو توڻي جو يورپ جي سفر کان چند گهڙيون اڳ ڪراچيءَ پهتو هيو. وصييت ۾ ڄاڻايل هيو ته مرحوم کي سندس شريڪ حيات جي لاءِ گڏ دفن ڪرڻو هيو، جو لاش پورو سال اڳ آخوندن جي قبرستان ۾ امانت طور رکيل هيو. هڪ پارٽي مقام ڏانهن امانت رکيل لاش کي ڪڍي آڻڻ لاءِ رواني ڪئي ويئي. دفن لاءِ فيصلو هي ڪيو ويو ته ٻنهي جنازن کي سنڌ يونيورسٽي جي ڪنهن مناسب جڳهه تي پوريو وڃي ڇاڪاڻ ته سنڌ يونيورسٽي مرحوم جي ڪوششن جو ڪرشمو هيو. جنهن اداري جي جنم کان وٺي نياڄ تائين پالنا پاڻ ڪئي هون. سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائس چانسلر پنهنجي عادت انوسار پهريون ته اهڙي رت جي مخالفت ڪئي. پر پوءِ سمڪ اچڻ تي پنهنجي راءِ تي نظر ثاني ڪري هاڻو ڪيائين. زمين جي پٿرائي هڻڻ ڪري قبرن جي کوٽائيءَ ۾ ڪافي وقت لڳي ويو. سومهڻيءَ جي نماز بعد جنازي نماز پڙهائي ويئي. رات جي يارهين بجي ٻنهي جنازن کي هڪ ٻئي جي لڳو لڳ قبرن ۾ دفن ڪيو ويو. پاڻيءَ واري مسافريءَ ۾ ته اڪيلو روانو ٿيو هيو. پر خشڪيءَ واري سفر ۾ نه فقط سگهرو هيو پر سندس سمورو سات ساڻس گڏ رهيو!

هي آهي ان آدميءَ جي آخرين ڏينهن جي مختصر آکاڻي جو هڪ عظيم انسان هيو ۽ سنڌ جي اڪثر عالمن ۽ اديبن جي راءِ مطابق هن صديءَ جو وڏي ۾ وڏو ماڻهو هيو. سندس اصلي نالو ته امداد علي خلف امام علي قاضي هيو پر جڳ جهان ۾ هو علام آءِ آءِ قاضي نالي سان مشهور هيو. هو وڏي پايي جو عالم اديب دانشور ۽ مفڪر ۽ مبلغ هيو. نه فقط دنياوي ۽ ديني علوم ۾

مهارت رکندڙ هيو پر شاه جي رسالي جو حافظ ۽ ڪلام پاڪ جو مفسر هيو. سندس عقيدت مندن جو ته هي به چوڻ هو ته علامه صاحب ورهين جا ورهيه جاکوڙ ڪري ان پروليءَ جو پاھو به ڳولي ڪڍيو هيو جنهن کي لطيف سائينءَ ”سلطاني سهاڳ“ تي سڏيو.

علامه صاحب جي پوري زندگي سٺين سڌي صاف ستري ۽ اچي اجري گذري هئي. سندس زندگيءَ ۾ ڪي ور وڪڙ يا تهڻا ڪونه هئا پر هڪ کليل ڪتاب جيان ظاهر هئي. هن نه ڪڏهن ڪڪ کي رنجايو هيو ۽ نه ڪنهن جي ڪڪ اوڏو هيو. سموري عمر مساوي مڪان ۾ رهيو جنهن ۾ گهرو سامان سڙو به مساوي هيس. سندس ڌرتي تي ڏي وٺ اپت ۽ ڪپت جو حساب ڪتاب صاف هيس. بچت واري موڙي خيراتي ڪمن ۾ ورهائي ڇڏيائين. سندس گهر واري ايلسا قاضي سال اڳ لاڏاڻو ڪري چڪي هئي. پٺيان نه اولاد هيس ۽ نه وري ڪي مال ملاڪ ڇڏيائين. وٽس علم جي اڻاه دولت هئي. ڪجهه ڪتاب ۽ ڪجهه اڻ ڇپيل ڪتابن جا نسخا ۽ بس!

واريءَ سندو ڪوٽ

الله نه ڀلائي ته اڄ جيل اندر وڏو ڪو جشن ملهائڻ جي تياري يا وري اڃا به ڪا وڏي واردات ٿيڻ واري هئي. سنجهي کان ئي سانباهن جا آثار ڏسجي رهيا هئا. هونئن ته هر شام ٿاڻي جيل جي بند ٿيڻ بعد، ٻاهرين ۽ اندرين دنيا جو پاڻ ۾ ڪو لڳ لاڳاپو رهيو ئي ڪونه ٿي. پر اڄ معاملو ڪجهه اُٿل ٿي ڏٺو. سج لٿي کان وٺي سرڪاري جهنڊي واريون موٽرون ۽ خاڪي رنگ جون جيون جيل جي رخ ۾ ڊوڙنديون ٿي رهيون. هن ڪمهلي وقت باوردي عملدارن جي جيل اندر بنياڻ روڪ ٽوڪ جي اڄ وڃ ۽ جيل جي عملي وارن سپاهين سان سندن سس پس ۽ ڪانا ڦوسي ڪجهه پراسرار ٿي ڏٺي.

عجب اهو جو جيل اندر هر هڪ جي دلچسپيءَ جو مرڪز ڦاسي گهاٽ هيو، جنهن کي اڄ بجلي بٽين سان سڀج جيان سينگارڻو ويو هيو. اهو به سونهڻيءَ ويل اڄ جيل جي ياريخ ۾ ڪو انوکو باب لکڻو هيو. هونئن ته بنديخاني جي منشور مطابق ڪالي ماتا جي پليدان جو وقت مقرر ٿيل هيو. جو آڻ ٿر هيو. ڦاسيءَ جي دائمي ويل هئي هميشه چار بجا رات، يعني پويون اسر. پر اڄ سنجهي ئي سڀج سجائي ٿي ويئي. روشنن جي جهرمٽ ۾ موت جي پاتاري اڄ عجيب ڏيکاري ٿي ڏني. موت جو ماڳ ۽ فلمي ڪئميرا ٿون! ڪجهه عجيب ماجرا هئي. شايد اڄ ڪنهن وڏي ڊرامي جي آخري ڊراپ سين ٿيڻي هئي!

قيد خاني جي باندِين کي بئريڪن ۾ بند هوندي به ضرور ڪا ته ڪڙڪ پيل هئي. تڏهن ته چوڌاري چوڀول متل هيو. قيد جي ڪائنات به عجيب آهي. هواءِ ۾ ۽ جهيٽو پٽڪو به ڪنهن کان ڳجهو نه هوندو. توڻي جو قيدين جا دائرا ۽ ديرا، چڪر ۽ ڪال ڪوئريون هڪ ٻئي کان الڳ ۽ علحده هيون. معلوم ائين ٿي ٿيو ڇڻ ته باندِين جي دلين واري ڌڙڪڻ هڪ تندپان تار جو

ڪم ٿي ڏٺو، ۽ هر هڪ کي اهو پيغام ٿي رسايو جو ٻين ڏيڻ ٿي چاهيو. قيدي جي هونئن جيل جي دنيا واري آزاد ۽ چٽواڳ ٻولي ڳالهائڻ جا عادي آهن، تن اڃ رات تلاوت ٿي ڪئي ڪلام پاڪ جو ”غوغاء“ جيل جي سرحدن کان گهڻو ڏور گونججي رهيو هيو. ڪا ته ڳالهه هئي جنهن جي ڄاڻ هر هڪ کي هئي. سواءِ ان بانديءَ جي جنهن جي اڪلائڻ لاءِ هي سڳن ساٿ ٿي رهيا هئا!

الاجي چو! جيل ۾ اڄوڪي رات اٽڪت ٿي لڳي. قيدين جي ننڊ ڪافور ٿي چڪي هئي. هونئن به هي هر جيل جو پراڻو دستور هيو. قاسيءَ واري رات ڪوبه قيدي اک ٻوٽي نه سگهندو هيو. هو سک جي ننڊ ڪيئن سمهن جڏهن کين ڄاڻ هئي ته سندن ساٿي رات سوليءَ چڙهڻو هيو. هونئن به موت جهان، قاسيءَ جي مهل ۽ ماڳ ماڻهن کان مخفي رکڻ جڳائي. هراس جو ڪارڻ جيل ۾ جلاد جي آمد هئي جو ڪوٽ لڪپت کان آيل هيو ۽ شام ٿاڻي لاملوا ڏيندي ڏٺو ويو هيو. سندس منحوس مهانڊن کان ڪير واقف نه هيو. پئي ڪنهن به وهنوار ۾ ڌنڌي جي ايتري وحشت ۽ لعنت جهري تي نقش نه ٿي ٿئي جيتري جلاد ۾. وري اها ڄاڻ به هر هڪ کي بخوبي هئي ته هي ڪاسائي ڪنهن جي قربانيءَ لاءِ خاص ڪانڊيل هيو.

پوري ٻارهن بجي رات بنديخاني جي ان ڪال ڪوٺڙيءَ جو جندو ڪٽيو. جنهن ۾ بي خبرو باندي بند هيو. کيس سجاڳ ڪرڻ جي ضرورت ٿي ڏيکارڻ هئي. هن جي نيشن ۾ ننڊ جو نالو نٿو ٿئي ڪونه هيو. کيس دوشمار ڪوٺڻ خاطر چاهين جي ڪوڪڙ ۽ تالو ڪٿڻ جي آهت ٿي ڪافي هئي. ڄاڻايو ويو ته کيس ڪنهن نامعلوم منزل طرف وٺي ويندڙ لاءِ حڪم جاري ٿيل هيو، جنهن لاءِ سٺت ڪوٺڻ لازمي هئي باندي وائڙو ٿي ننڊ ڪڙي نگاهن سان کين گهوري ڏسندو رهيو. سوچ سمجهه نه هونئن به هن جي عمر ڇهين جي مشغولي هئي. پر حالتن جي بي وسي ۽ تعجب جي هيرا ٽپريءَ کيس ويگاڻو ڪري ڇڏيو هيو. هيءُ اوڀلي ويل ڪنهن سان ميل ملاقات جو ڪو مناسب موقعو نه هيو. پر جي هيو ته ڪٿي ۽ ڪنهن سان؟ جن سندس ڀر ڪوهي ترڙ ڪري پنجره ۾ پهچايو هيو، اهي ڪي سندس سڄڻ ته نه هئا. سندن هر چال ۾ سازش هئي. هنن هاڃان هٿن ۾ گهٽايو ته نه هيو. اڄ وري ڪو نئون راڳ آلاپي رهيا هئا ته ڪنهن منزل طرف هلايو هئا!

سندس ذهن بخار واري حرارت جي تيز رفتاريءَ سان ڊوڙي رهيو هيو. ڪالهه سندس گهر ڀاتين سان ملاقات ڪرائي ويئي هئي. هونئن ته ڪنهن بني بشر کي ساڻس ٻه ڀول ٻولڻ لاءِ اجازت ڪانه هئي. عام قيدين کي ته پاڻ ۾ ٻولا چاريءَ لاءِ ڪا روڪ ٽوڪ نه هئي. پوءِ مٿس اهڙي پابندي ڇا لاءِ هئي؟ شايد ان لاءِ جو پاڻ عام نه پر ”خاص“ قيدي هيو. پوءِ ساڻس عزيزن جي ملاقات جي رعايت الاجي ڪهڙي جذبي هيٺ ڪيل هئي. توڻي جو هاڻ ته کيس پنهنجا پرايا سڀ هڪجهڙا ٿي لڳا. ڪنهن به ساڻس سچ نه ٿي سڀيو. هر هڪ ”رواج“ تي ڳالهائيو. الاجي ڇو؟ ڪالهه ڪيئي ڀيرا ساڳيو سوال هر هڪ کان ورتو ورتو ڪري ورجايو هو ائين، ته ڪنهن به ائين تسليم نه ٿي ڪيو ته اها ’آخري ملاقات‘ هئي. هي برابر آهي ته ملاقاتين جي مهاندين تي مايوسي چاڻيل هئي. پر اها نراسائي ته ازل کان هر هڪ تي سوار هئي جو به ساڻس جيل ۾ ملڻ تي آيو.

عجب اهو جو هر آئي وٺي کيس ڏي ڏٺو. شروع ۾ ته سندس ساٿين وڏي هام تي هڻي. اها به سيني تي هٿ هڻي ۽ ”انشاء الله“ چئي ته ”ملڪ ۾ خوني انقلاب اچڻو هيو ۽ اهو به اڃا يا سڀاڻي.“ اڃا يا سڀاڻي، ڪندي پورو سال گذري چڪو هيو. پر ٻوٽو ته ڪنهن به نه ٻاريو هيو. باقي ڳالهيون ته وڏيون ٿي ڪيون ويون. دنيا جون طاقتور حڪومتون کيس جيل کان آڇو ڪرڻ لاءِ دٻاءُ وجهي رهيون هيون. اسلامي ملڪن به ان ڏس ۾ خاص حيل ٿي هلايا. خاص طور لبيا، يمن ۽ شام. قذافيءَ لاءِ ته هي به مشهور هيو ته پٿرا شوٽ گوريلن وسيلي کيس قيد کان ڪڍي وڃڻ لاءِ گهاٽ ڪهڙي رهيو هيو. اهي سڀ گستاخاڻا يا انهن ۾ ڪا سچائي به هئي؟ ساڻس سچ ڇا لاءِ نه ٿي ڳالهائيو ويو؟ آخر ماجرا ڇا هئي؟

جنهن خبر لاءِ کيس مدت کان ۽ جنهن جي ٻڌڻ لاءِ شدت سان انتظار هيو ان جا اهڃاڻ ته ڪٿي به ڪونه ٿي ڏٺا. آخر ٿي ڇا رهيو هيو؟ ماڻهو ماڻ ۾ پيو هئا؟ اهو عوام ڪٿي هيو جو لکن جي تعداد ۾ کيس ٻڌڻ ۽ ڏسڻ لاءِ تڙپندو ٿي رهيو؟ سندس جانثارن کي ڪهڙو سڀ سنگهي ويو هيو جن پنهنجي رت سان کيس لکت ۾ پنهنجي جان جي قرباني سونپي هئي؟ شايد عوام کي سڃاڳ ڪرڻ وارو ڪونه هيو. پر آخر پارٽيءَ وارن ڪهڙا ڦاڙها ٿي ماري؟ سندن هٿ پير ۽ زبان ڪنهن ڪيئي ته ڪانه ڇڏي هئي؟ هونئن ته هر

هڪ لکن جي ليڊر هئڻ جي ڊاڙ ٿي هئي. ڪي قومي ليڊر هئا، ڪي راڄ جا پير مرشد ۽ پريا مڙس هئا ته ڪي لٽ سردار هئا!

”معلوم ائين ٿي ٿيو ڇڻ ته سڀني سندس خلاف سازش ستي هئي، جن ۾ قدرت به شامل هئي! هو گنهگار بنده ضرور هيو. پر جنهن ڏوه ۾ کين ڦاسائي لڙڪايو ٿي ويو اهو سندس ڏوه هيو ئي ڪونه. فقط بهتان هيو. خالي بهانو. ضرور ڪنهن بيروني طاقت جي حرڪت هئي، جنهن جي اشاري تي هي سارو مانڊاڻ مڇايو ويو هيو. آمريڪا؟ ڪيس ياد آيو ته جڏهن آمريڪي پرڏيهي سيڪريٽريءَ جو خط کڻي راولپنڊيءَ جي راجا بازار ۾ وڃي وانهڙن ۾ ”ريفرنڊم“ ڪرايو هئائين. آمريڪا ضرور ان بي عزتيءَ جو پلٽو پاند ڪرائي رهي هئي نه ته ملن جي هٿ ٺوڪي هلچل سندس ڇا ٿي بگاڙي سگهي. سندس پروانہ لکين هئا. ماڻهو مٿا جان نثار ٿيڻ لاءِ آتا هئا. ڪن ته تازو پاڻ کي باهه ۾ ساڙي پسم به ڪيو هيو، جو ان ڳالهه جو ثبوت پڻ هيو!

واقعن جو وهڪرو ايترو ته تيز رفتار هيو جنهن جو پيرو ڪرو ئي ڪٿن محال هيو. آخر ٿيو ڇا هيو؟ ڪهڙي ڪوتاهي ٿي هئي ۽ ڪنهن کان؟ سندس پارٽي ملڪ ڪيپ ۽ مضبوط جماعت هئي جنهن جي جڙ پاڙ اڪيڙڻ ڪو آسان نه هئي. ضرور ڪا سازش هئي؟ پر ڪير ۽ ڪنهن ٿي تختو سرڪايو؟ هن هزارن ۽ لکن کي نوازيو هيو ۽ سڄن کي ساڻو ڪيو هيو. جي اڳ ڪجهه ڪين هئا سي به سندس ڪرشمي سان اڄ لڪپتي هئا. ڪن کي ته گهڻيءَ کان کڻي گهوڙي چاڙهي گهوٽ ڪيو هئائين. پنهنجي پارٽيءَ ۾ ته سندس ساک پت هئي پر ٻاهرين ملڪن ۾ به سندس هاڪ هئي. خاص طور وچ مشرق ۾ ته سندس ڪيئي شيدائي هئا. ڇا ائين ته نه هيو ته قسمت سندس ساٿ ڇڏي ڏنو هيو؟ پر نصيب ته سندس سدائين پٺڀرائي ڪئي هئي. ماڻهو ته گهڻي ڀاڱي سندس ڏوريءَ ۾ هئا. پر قدرت؟ شايد؟ تڏهن ته ڪا ڪاريگري ڪارڪر نه ٿي رهي هئي ۽ سنواتي ڳالهه به ڪلتي کائي ٿي پيئي. پر سندس پارٽيءَ جا سردار سڀ مري ويا هئا؟ خاص طور اهي فداڻي ڪئي هئا جو سر تريءَ تي کنيو ٿي گهميا؟

هو ڪو عام رواجي ماڻهو نه هيو. هو پنهنجي دؤر جي چوٽيءَ جو دانشور ۽ اڪابر ماڻهو هيو. سياست سندس راند هئي. بلڪ سندس گهر جي

ٻانهي هئي. سياست جي شطرنج ۾ کيس اڄ ڏينهن تائين ڪنهن شهه ڏني ئي ڪانه هئي. هن اهڙي موڙ تي اچي واپس سنيالي هئي جڏهن پوري قوم اوباسين تي هئي. اڌ ملڪ ڇڄي الڳ ٿي چڪو هيو. فوجي طاقت نيسٽ و نابود ٿي ويل هئي. ڀارت جو پلانڊ ڀاري هيو. اڌ کان گهڻا سپاهي ڀارتي جيلن ۾ باندِي هئا. ملڪ مالي طور ڏيوالو ٿي چڪو هيو. هي برابر آهي ته پاڻ به گهڻي حد تائين انهن حالتن لاءِ ذميوار هيو، جنهن راز جي خبر کيس بخوبي هئي. پر هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته هي سندس هٿ هئا جنهن ان ٻڌندڙ ٻيڙيءَ کي تاري ڪناري لڳايو هيو.

ڇا ائين ته نه هيو ته اڌ رات تائي آيل هي جمڊوت موت جا ماري هئا ۽ کيس سوليءَ تي لڙڪائڻ لاءِ وٺڻ آيا هئا؟ پر جي پڪرپوسات جي ويل اچي سهڙي هئي ته پوءِ باقي سسٽي ڇا جي هئي؟ هي همراه ته پاڻ سان جيل جي حجر کي به سنجن سوڌو وٺي آيا هئا. سولي چڙهڻ لاءِ سيرب لاهڻ جي ڪهڙي لوڙ؟ غسل لاءِ صابن پاڻي ۽ پوشاڪ جو نئون وڳو به ساڻ کڻي آيا هئا. هي آثار ڪجهه اميد افزا هئا ۽ نه ڦاهي چاڙهڻ وارا. ڦاسيءَ لاءِ ته غسل ۽ لباس ئي پنهنجي الڳ قسم جو ٿيندو آهي. ضرور کيس ڪنهن سان ملاقات ڪرائي هئي، جنهن لاءِ رات جي اونڌاهي لازمي ڄاڻي ٿي ويئي، جيئن اخبار وارن يا عوام کي ٻاهور نه پوي. جي ڪنهن کي ڪڙڪ پئجي ويئي ته حڪومت خلاف ملڪ ۾ باهه ٻري ويندي. هي به ممڪن هيو ته کيس ڪنهن ٻاهرين ملڪ جي سربراه پاڻ وٽ پناه ڏيڻ جو ذمو کنيو هوندو. جيئن مون مجيب الرحمان کي جيل کان ڪڍي لنڊن روانو ڪيو هو. ضرور ڪنهن طاقتور اسلامي ملڪ دخل ڏنو هوندو ۽ پاڻ ذمو کنيو هوندو، جنهن ڪارڻ مون سان سودببازي ضروري سمجهي ٿي ويئي!

ڪنڌ ڌوڻ ڪري حجر کي ويجهي اچڻ لاءِ اجازت ڏنائين جو اشاري جي انتظار ۾ هيو. سيرب لٽي کان پوءِ ميرا مروٽيل ڪپڙا لاهي وهنجي سهنجي اڇو اجرو جوڙو اوڙهي اٿي کڙو ٿيو، جيلر کيس پنهنجي همراهيءَ ۾ وٺي هلڻ لاءِ تيار بيٺل هئا. ڪونڙيءَ کان ٻاهر نڪرندي ئي سندس ٻانهون پٺيءَ پٺيان جڪڙي هٿڪڙين ۾ هٿڪيون ڪيون ويون. عذر هي پيش ڪيو ويو ته اهو عمل جيل جي قانون مطابق هيو، ڇاڪاڻ ته هٿياربند پوليس بجاءِ فقط ٻه جيلر هئا. اهي به هٿين خالي!

ٻن جيلرن وچ ۾ وڪ کڻندي کيس عجب ٿي لڳو. حضرت عيسيٰ لاءِ مشهور هيو ته کيس ٻن خونين وچ ۾ بيهاري سزا جو اعلان ڪيو ويو هيو. کيس جناح مرحوم جي هيءَ چوڻي ذهن تي آئي، جنهن لارڊ مائونٽ بيٽن ۽ سندس بيگم وچ ۾ بيهي فوتو ڪڍرائڻ تي چيو هئائين ته ”هڪ گل ٻن ڪنڊن“ وچ ۾ گهيريل هيو. هونئن به هن ماڳ کان پورو هڪ سئو وڪن مفاصلي تي صدارتي محل هيو، جتي هو ستن سالن تائين مطلق حاڪم جي حيثيت ۾ حڪمراني ڪندو رهيو هيو. هو فقط آئيني صدر يا هٿ ٺوڪيو پرائيمر منسٽر ٿي نه رهيو هيو پر بي تاج بادشاهه ۽ فيلڊ مارشل به ٿي رهيو هيو جو مقام خاص فوجي جرنيلن لاءِ وقف ٿيل هيو. ملڪ جا معزز ماڻهو، فوج جا مدارلهاڻا، عدالت جا چيف جسٽس، صوبن جا گورنر ۽ گادين جا سجاده نشين سڀ سندس سلامي هئا. ڪي ته کيس ايترو جهڪي سلام ڪندا هئا جو معلوم ائين ٿيندو هيو ته کيس سجدو ڪري رهيا هئا!

جڏهن هو دوري تي اسهندو هيو ته سندس اڳيان پٺيان موٽرن جا قافلا ۽ بهيرون لڳي وينديون هيون. چئني صوبن جي پوليس قدر قدر تي سندس حفاظت ڪندي هئي. جي ريل رستي ويندو هيو ته هو ريلوائي ڦاٽڪ پوليس پهري هيٺ هوندو هيو ۽ اسلام آباد کان ڪراچيءَ تائين اٺ سئو کن اهڙا ڦاٽڪ هئا. ملڪ جا وڏا ماڻهو ساڻس ملاقات لاءِ ماندا هوندا هئا ۽ واجهه وجهندا هئا. هاڻ ان ماڳ کان اسي نوي قدمن تي ٽڪي جي جيلرن درميان هڪ رواجي ڳنڍڪپوءِ جيان گهمي ڦري رهيو هيو! مٿي آسمان ڏانهن نهاري مشڪيو. قدرت ڪيڏي نه لاپرواهه هئي. کيس ڪنهن جي ڪاڻ ئي خيرڪي هئي. الله اڪبر!

ڦاسي گهاٽ اندر داخل ٿيندي ئي روشني جي تيز شعائن سندس آجيان ڪئي. انڌيري رات جي وڳوڙي ۾ هيءُ غضب جي روشنيءَ هي وري الاجي ڪهڙو ناٽڪ رچايو ويو هيو! ممڪن هيو ته ڪائونسل ڪجهه لکت ۾ وٺڻ لاءِ هي ڊونگ رچايو ويو هجي. اڳن به ڪيئي ڀيرا ساڻس اهڙي ڪيڏ ڪيڏي ويٺي هئي جا سندس سياڻپ سبب، بيسود ثابت ٿي هئي. روشنيءَ جي چمڪ سندس اکين کي پريشان ڪري رهي هئي، جي اکيون گذريل ڏهن يارنهن مهينن کان انڌيري ڪوئيءَ جي اونداهه ۽ رات جي جهڪي ۽ ڌيمي روشنيءَ تي هريل هيون. هڪ ته سندس ٻئي هٿ پٺيان ٻڌل هئا ته جيڪر اکين آڏو

هٿ ڏيئي ڪجهه بچاءُ ڪري سگهي ها.

ڇا ائين ته نه هيو ته هيءُ ڪا پڄاڻيءَ جي شروعات هئي؟ پر ائين ممڪن به هيو. آس وري به سندس ساٿ نه ڇڏيو. اميد به عجيب چيز آهي! آس هر وقت ڪڍ لڳي ايندي. تنڪي جو سهارو به نه ڇڏيندي. پاڻ کي ڏي ڏيندي ڇاڙهيءَ جي ڇائڻ تي پير ڌريائين. جيلر اڳيرو ٿي سندس پيرن ۾ پڙيون جڪڙيون. هاڻ ته ڪٿي ٻلي کان لوه هيو. کيس ”ڪالڪان“ ٻوليو الاجي نه. خبر نه آهي. پر اجل اڄ ٻيجل جيان ائين ٿي ٻوليو ته سر سوالي آهيان.“

قانون جي رکوالي کيسي مان سياه حاشيءَ وارو لفافو ڪڍي کولي ڦاسيءَ جو حڪم وڌي واکي پڙهيو. جلاد ڦڙتي ڪري وڪ وڌائي ۽ بانديءَ جو چاهري تي ڪارو ٽوپ ڇاڙهيو. ٻئي هٿ سان ڪاٻر جي ٽوڙيءَ وارو ٽوڙهو سندس ڳچيءَ ۾ وڌو. جا ڳچي هونئن گلن جي هارن جي هيراڪ هئي. جلاد کي اڄ پنهنجو جوهر ڏيکارڻو هيو. جنهن مقصد خاطر کيس خاص طور سڙائي ڪوٽ لڪپٽ جيل کان هٿ آندو ويو هيو. اڄ سندس اجوري ۾ به پنجن روپين جو اضافو پڻ ڪيو ويو هيو. هونئن عام رواجي ڦاسيءَ لاءِ کيس ويهه روپيه في ماڻهو ملندڙ هئا.

ڳچيءَ ۾ ڳارو پوندي ئي بانديءَ جي چپن تي بي اختيار پٽڪا بلند ٿيا. يا الله مدد. آئون بيگناهه آهيان.

ڪڏهن ڳاڙهو گهوٽ، ڪڏهن مڙهه مقام ۾!

اڻ وڻندڙ ڪهاڻيون

(۱) سونهن سوپيا

فقير ڪڙو ڪڙڪائي پنهنجي اچڻ جو پڙهو ڏنو. ”ڏي نالي الله جي.“
 بيڪڙيل دروازو کليو. هڪ حسين نينگريءَ اڳيرو ٿي پنهنجي اتي ڀريل هٿ
 وڌايو. فقير پنهنجو ڪشڪول اڳتي ڪيو. اتي جي لپ آڻي ۽ خالي هٿ پٺتي
 هنيو، پر بيڪاري پت بڻيو بيٺو رهيو. ڄڻ پنڊ پاهڻ ٿي ويو هيو. نينگريءَ کلي
 پڇيو ”فقير ٻيو ڪجهه گهرجي؟“ فقير ٽڪٽڪي نگاه سان گهوريندي چيو
 ”تنهنجي حسن جي خيرات.“ ”بابا هن حسن ۾ ڇا رکيو آهي؟“ فقير وري به
 پنهنجي ساڳي سٺن ورجائي. ”تنهن جي حسن جي بڪيا.“ ”ته پوءِ هفتي کان
 پوءِ جو ڪي ڏينهن تي اڃ ته پاڻ حاضر ڪندس.“ فقير کي پنهنجي ڪنن تي
 پتڻ نه آيو. رڙ ڪري چيائين ته ”سج؟“ ”بلڪل سج هن هنڌ ۽ هن وقت“
 ائين چئي نينگري گهر اندر هلي ويئي. فقير ٽاڏيون ڏيندو رهيو. پوري هڪ
 هفت بعد ساڳئي ڏينهن تي فقير اچڻ سٺن هٿين. در کليو ۽ هڪ سائي پيلي
 رنگ جي ڏهري عورت، جنهنجون اکيون به ڏرا ڏيئي ويل هيون، ڪڇ تي
 گهاٽو ڪٺيو، اچي فقير اڳيان بيٺي. فقير هن ڏانڻ کي ڏسي نراس ٿي ويو.
 ڇاڻا ٻن ته ساڻس دوکو ٿيو هيو. پڇيائين ته هتي هڪ حسين نينگري رهندڙ
 هئي. اها ڪٿي؟ سڃاڻين ته تو فقير آءِ ساڳي تنهنجي اکين آڏو بيٺي آهيان. فقير
 پڇيا ڏسي پڇيو ته پوءِ تنهنجي سونهن سوپيا ڪٿي؟ اهو سڀ ڪجهه هن
 گهاٽو ۾ جدا رکيل آهي. هر ڏينهن آءِ پنهنجي حسن کي پاڻ کان هٽڪو
 هڪ ڏينهن روزانه جلاب وٺندي رهيس ۽ جو ڪجهه الڳ ٿيندو رهيو هن
 ساهي ۽ ساهي رکندي رهيس. هاڻ هي وٺ ۽ سنڀال پنهنجي ”سونهن پري

(۲) عجيب اڏاوت

هر عام ماڻهوءَ جي بدن ۾ مٽيءَ جو حصو اڌ ڳوٺي يعني هڪ ٻاڇڪي
 جو ذرو آهي جو باريڪ دز واري ڌڌڙ آهي. جنهن اها ڌوڙ ٽڙي پڪڙي وائڻي ٿي
 نه رهي. ان ڪري کيس هڪ بالٽي جيتري پاڻيءَ وسيلي ڳوهيل مٽيءَ جي
 ڇڏي جيان پاڻ ۾ ڳٽيل رکيو ويو آهي. اهو پاڻي وري هوا جي دٻاءُ ڪري هر
 هنڌ رسيل رهي ٿو. پاڻيءَ جو مقدار بدليل شڪلين ۾ ظاهر ٿئي ٿو ۽ بدن کي
 ساهي ٺاهي ۽ مضبوط رکڻ ۾ مدد ڏئي ٿو.

پاڻيءَ جو عنصر ڳري وري رس جي روپ ۾ رهي ٿو. جنهن کي آڳ جي
 گرمائش هميشه گهميل ۽ ٻاڦ جي صورت ۾ روان رکندڙ آهي. جو ڪجهه

کاڌو ۽ پيتو وڃي ٿو ان کي به اهو بخار هضم ڪرڻ ۾ مدد ڏئي ٿو. هن ٻاڦ سبب جسم کي رنگ روپ ۽ ڏيکاءُ حاصل ٿئي ٿو.

هوا جا جزا جسم ۾ حرڪت ۽ چستي پيدا ڪن ٿا، جنهن ڪري بدن کي بيهڪ ملي ٿي ۽ ماڻهو اٿي ويهي سمهي ۽ گهمي سگهي ٿو.

اهڙي طرح هي انساني هڏ، گوشت ۽ پوست جو پنجرو چئن عناصرن جيئن ته مٽي، پاڻي، هوا ۽ آڳ جو جوڙيل ٻوٽو آهي، جو پٽليءَ جيان هن دنيا جي تماشي ۾ مشغول رهي ٿو ۽ احمق انسانن کي مردن يا عورتن جي جنس ۽ روپ ۾ ڏيکاري ڏيئي سندن اکين ۾ ڌوڙ وجهندو رهي ٿو.

(۳) عظيم عمارت

جيئن ماڻهوءَ جي مرڻ کان پوءِ سندس جنازو مردہ ٿي وڃي ٿو، تيئن سندس جسم جيئري به ساڳيو لاش آهي. پر سينگار ۽ پوشاڪ جي پردہ هڻ ڪري سندس ڪراحت واري ڪيفيت لڪل ٿي رهي ۽ انسان جي ذهن کي دوکو ٿئي ٿو. انساني جسم سوا ٻه سئو هڏن جو پڇرو آهي، جنهن کي ڏيڍ سئو کن سنڌ پاڻ ۾ جڪڙيل رکن ٿا. اهو وري نو سئو مشڪن رڳن ۽ نئن سان وائيل آهي، جنهن مٿان هڪ پگهريل چرٻيءَ جو تھ چڙهيل آهي. سموري ڍانچي ٻاهران وري چمڙيءَ جي ڪل چڙهيل آهي جنهن ۾ جاريءَ جهڙا سنهڙا سوراخ آهن جن مون گندي پاڻيٺ سدائين سمندي رهي ٿي. هي جسم جوڙڻ ۽ ليکن جي ڪاڄ علاوه انيڪ بيمارين ۽ هر قسم جي مصيبتن جو مرڪز پڻ رهي ٿو.

جسم ۾ لاتعداد ڳلڪڙا آهن جن مون هميشه اهڙو مادو خارج ۽ ضايع ٿيندو رهي ٿو جو اڪثر وقت ڦرڙين مون جاري ٿيندو آهي. اکين مون چپيون، ڪنن مون زهريلي مين، نڪ مون گوبا ۽ ججائون ۽ وات مون الٽي، پٽ، لعاب ۽ رت روان ٿئي ٿي. هيٺين ڌڙ جي ٻن سوراخن مان جسم جي ضايع ٿيل گندگي گئس يا ڄميل رت جو لوڙڙا خارج ٿين ٿا، ان سان گڏ چمڙيءَ جي نوانوي لڪ سوراخن مون بدبوئدار پگهر نڪري ٿو.

جيڪڏهن ملڪ جو بادشاهه به ڏندڻ نه ڏئي، گرڙيون ڪري وات ۽ ڪلو صاف نه ڪري، مٿي ۾ تيل ڦليل نه وجهي، غسل ڪري ڌوئل ڪپڙا نه پائي ۽ هار سينگار يا عطر عنبر ۽ وسيل استعمال نه ڪري ته هو هڪ بدبوئدار ڍونڍ جيان ڪنهن به حالت ۾ ڪراحت واري ڪيفيت کان بچي نه سگهندو جو انهن اڀاڳن پنڳين جو نصيب آهي جي ڪرڻيءَ جو ڪاروبار ڪندڙ آهن.

اهو سڄو ڪمال فقط هار سينگار ۽ خوشبوءِ جي مهٺ سٺ جو آهي.

جنهن سبب انسان تانءَ ۾ ڀرجي ۽ ڦونڊ ۾ اچي پاڻ کي ”آءُ“ ۽ ”مان“ سڏي ٿو. اهڙي لڪ لڪاءُ ۽ پوشاڪ جي لفافي پائڻ ڪري ماڻهو پنهنجي لاش جي بدبوءِ ۽ ڪراحت تي ڪڪ رکي، مرد عورت ۾ ۽ عورت مرد ۾ پنهنجي روح جي راحت ڳولي ٿو. حقيقت ۾ اهڙي جنت لاءِ بود ۾ اچڻ ڪو هروڀرو ضروري نه آهي.

ان ڳالهه جو وڏو ثبوت هي آهي ته جڏهن به جسر جو ڪو حصو بدن کان جدا ڪيو وڃي ٿو، جيئن ته مٿس يا جسر جا وار، نهن، ڏنڊ، ججائون، چپيون، پيشاب خواه پائخانو، ته ماڻهو پنهنجي پيدا ڪيل ڪچي مال تي نظر ڪرڻ يا هٿ سان ڇهڻ به گوارا نه ٿا ڪن ۽ اٿلندو کين شرمساري ۽ نفرت پيدا ٿئي ٿي. پر باقي جسر جو ڪجهه سڄو سارو سالر رهي ٿو اهو به دراصل ڪراحت ڀريو ڪن ڪچرو آهي، پر تڏهن به ماڻهو اهڙي اند جي گهوڙي تي چڙهيل آهي جو پاڻ لاءِ انيڪ ۽ عجيب خوشفهمين ۾ مبتلا ٿين ٿا ته ”هو خوبصورت ۽ جي جيتري جاڳندي تصوير ۽ سدا امر ۽ ابدي هستيون آهن.“

سچ هي آهي ته انساني جسر هڪ گندو ۽ بدبودار ڍونڍ آهي، جنهن کي فقط اکين وارا صحيح روپ ۾ ڏسي سگهن ٿا ۽ باقي اکين هوندي جي انڌا آهن، اهي منجهس خوشيءَ لاءِ تلاش ڪن ٿا. ماڻهوءَ جو جسر پنهنجي سر هڪ وڏو زخمي يا ڦٽ آهي، جنهن ۾ نو ناسور آهن، جي نيسارن جيان وهندا آهن ٿا. جيڪڏهن جسر کي اگهاڙو ڪري ۽ کيس اندران ابتو ڪري ظاهر ڪيو وڃي ته پوءِ ڪتن ۽ ڪانون کان جان ڇڏائڻ لاءِ پاڻ سان لٽ رکي هوندي.

○ ○ ○

جنن ٿا ڀڄن ان کي، تنن جي ڀڄڻ ٿا پٺت،
ته رڙهي لڏائون رند، لئين لڪ، لطيف چئي.

جا براد بتن جي، سا آڄ بک آديسين،
روڙا رند رکن، عيد نه اوڏا ڪاڙهي.

جنهن سناسيءَ سانڍيو، گندي ۽ گراه،
انهيءَ کان الله، اڃا اڳاهون ٿيو.

ويٺو ڀڄين پار، ڪرڪا ڳڻ هلڻ جي،
اڄ آديسي مر، صباح مرنڊو سڀڪو.
(شاه)

اڻ ڪٽ آڪاڻي

هڪڙو هيو بادشاهه. بادشاهه ته پاڻ الله آهي. پر هو زماني جو بادشاهه هيو. شاهي شغل ته ٻيا به گهڻائي هيس پر آکاڻين ٻڌڻ جو وڏو شوقين هيو. وٽس ولايتن جا ڪهاڻي ڪار ڪهي ايندا هئا. ڪهاڻيون ٻڌائي سندس دل خوش ڪندا هئا. بادشاهه سڄا جو به صاحب هيو. آکاڻي ٻڌائيندڙن کي انعام اڪرام ڏئي اڏي ڇڏيندو هيو. جنهن ڳالهه ملڪ جي وزير کي فڪرمند ڪري ڇڏيو. کيس ڳهڻي هئي خزاني خالي ٿيڻ جي، ڇاڪاڻ ته بادشاهه آکاڻين جو اڄورو به دل کولي ٿي ڏنو. گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ وزير بادشاهه کي تجويز پيش ڪئي، ته ڇو نه اهڙي آکاڻي ٻڌي وڃي جا ”اڻ ڪٽ“ هجي، جيئن بادشاهه جو شوق پورو ٿئي ۽ روز روز نئين سگهڙ جي ڳولا کان به جان چڻي پوي، ۽ انعام به ان ماڻهوءَ کي دل گهريو ڏنو وڃي. بادشاهه کي اها رت پسند آئي، وزير کي حڪم ڏنائين ته اهڙو اعلان جلد ڪيو وڃي.

ملڪ ۾ منادي ڪئي ويئي ته جو ماڻهو بادشاهه کي ”اڻ ڪٽ“ آکاڻي ٻڌائيندو ته ان کي بادشاهه جي وڏور شهزادي نڪاح ۾ ۽ اڌ بادشاهي انعام ۾ ڏني ويندي. پر جي آکاڻي اڻپوري يا اڌوري رهجي ويئي ته ماڻهوءَ جي سسي لٽي ڪوٽ جي ڪنگرن تي ٽنگي ويندي. پڙهيو گهمايو ويو ۽ ملڪ جا ناميارا سگهڙ پنهنجي قسمت آزمائي ڪندا رهيا. ڪنهن جي ڪهاڻي هڪ ٻهر هلي ته ڪنهن جي ڏيڍ ڏينهن، آخرڪار ته قصو ختم ٿئي. ڏينهن گذرندا رهيا ۽ ڪيترن سگهڙن جون سسيون ڪنگرن تي لڙڪنديون رهيون. آخر هڪ ڏينهن الله جو اهڙو به آهي جو هڪ مهاڻي اچي پير تي ڏونڪو هيو. کيس درٻار ۾ پيش ڪيو ويو. مهاڻي پنهنجي آکاڻي شروع ڪئي.

قبلا سائين، منهنجو پيءُ سنڌ ملڪ جو مشهور زميندار هيو ۽ سندس زمين ڪيترن ميلن تي پکڙيل هئي. هڪ ڀيري جڏهن سندس لکين ايڪڙ

جوئر جو فصل پڇي راس ٿيو ته اوچتو ماکڙ جا ڪٽڪ اچي سهڙيا. سڄو آسمان ماکڙ سان ڍڪجي ويو. جوئر جو سنگ سنگ ۽ ڏاڻو ڏاڻو مڪڙن سان وڪوڙجي ويو. بابو سائين به ڏاڍو سياڻو وڌيرو هيو. ڏٺائين ته جوئر سان گڏ ماکڙ جو فصل به ٿي مليو. ڇا ڪيائين جو پنهنجي راڄ وارن ماڻهن کي سڏي چيائين ته پنهنجا ننڍا وڏا رڇ ڪٿي اچي وٽس پهچن. پوءِ سڀني چار ۽ چارين کي گندي هڪ وڏو شاهي چار تيار ڪيائين. اهو چار ڪٺائي سموري فصل مٿان وڇائي ڇڏيائين ۽ سڄي ماکڙ چار ۾ ڦاسي پيئي. ڳالهه ڪي اتي آئي دم ڪٿڻ لاءِ ساڄي پٺيائين.

بادشاهه پڇيو ته پوءِ ڇا ٿيو. مهاڻي ورائيو ته سائين ”پوءِ ويو ڪيندو.“ بادشاهه پڇيو ته ڪير؟ ڇي سائين ”بابو.“ ڇا؟ ڇي سائين ”مڪڙ.“ اڙي ٻيڙي ٻڌا پوءِ ڇا ٿيو؟ ڇي سائين ”پوءِ ويو ڪيندو.“

ڪير؟

ڇي ”بابو“

ڇا؟

ڇي مڪڙ

نيٺ قصو ڪٿا پوءِ ڇا ٿيو. بادشاهه ڪاوڙ ۾ چيو.

ڇي سائين ”پوءِ ويو ڪيندو.“ سائين قصو ڪيئن ڪندو؟ بابو سائين هڪ هڪ ڪري مڪڙ ڪيندو ٿي ويو. لکين ايڪڙ جوئر، تن تي ڪروڙين مڪڙ ويل. جيسين مڪڙ چار کان نڪرن ۽ چار خالي ٿئي ۽ بابو واندو ٿئي ته پوءِ قصو اڳتي هلي. ٻن ٽن ڏينهن آڏي پڇا کان پوءِ بادشاهه جو منڙ خراب ٿي پيو. وزير سوال ڪيا ته ان جو به اهڙو ئي حال ٿيو. آخر اڌ بادشاهيءَ بچا ۽ سڄي بادشاهي مهاڻي کي ڏيئي بادشاهه ويڃي جوڳين واري جماعت ۾ شامل ٿيو. چوڻ ٿا ته اڄ ڏينهن تائين سنڌ ملڪ ۾ ماکڙ واري ”اڻ ڪٽ“ آکاڻي اڃا سوڌو هندي ٿي.

اهو سون ئي گهوريو جو ڪن چيني

(سڄي ڪهاڻي)

اڄ کان ويهارو سال اڳ سيپٽمبر مهيني جي هڪ اهڙي سُر رات، جڏهن باڪ ڦٽڻ ۾ اڃان پهر ڏيڍ جي دير هئي. چوماسي جي پڇاڙي هوندي به سمنڊ مانيٽو ۽ حد کان وڌيڪ سانتيڪو ٿي ڏٺو. ڪناري رخ ۾ ڌوڪيندڙ لانچ جي انجن جو شور سناتي کي شڪاف ڪندي چيريندو ٿي رهيو. مشين جي اينگي رفتار انجن جي جهنگن واري آواز ۾ ظاهر هئي. شايد تيل ۾ ڪچري اچڻ سبب يا وري مشين ۾ ٻي ڪا خرابي پيدا ٿي هئي. هئي ته نئين نڪوري ۽ کيس استعمال ۾ آڻي سوا سسال مس ٿيو هيو. عجب اهو جو ڪالهه رات کان فل اسپيد ۾ چالو هئي ۽ ڪٿي به گوهي ڪا ن ڪئي هونين. هاڻ ته ڪنارو به ڪو گهڻو ڏور ڪونه هيو!

سامهون شهر جون بتيون ٽمڪندي ڏسجي رهيون هيون. جڏهن منزل اوڏو هئي ۽ اکين تي ڏٺي، اهڙي آئي پئي ڳالهه ٿي، انجن جو خراب ٿيڻ ڪو چنگو سوڻ ته نه هيو!

لانچ جو مالڪ ناڪوو ۽ سڪاڻي سخت گهٻراهٽ ۾ ٿي ڏٺا. سندن پريشاني ڪوبي سبب ته ڪانه هئي. کين لانچ وارو مال صبح اڀرڻ کان اڳ ڪورنگي نار ۾ لاهي پهچائڻو هيو. مال به بيحد قيمتي هيو. جهڙس اڳ ڪنهن به لانچ مشڪل سان کنيو هوندو. مستريءَ هڪ وار وري انجن جي پرزن جي جاچ پڙتال شروع ڪئي. تيل جي وهڪري ۾ ڪا رڪاوٽ ڪانه هئي. ممڪن هيو ته زياده گرم ٿيڻ ڪري مشين ”جام“ (Jam) ٿي ويل هئي. سندس رايو هيو ته انجن کي نار ۾ اچڻ تائين انتظار ڪيو وڃي. مالڪ جي هدايتن پٽاندڙ مال جي جئڪيٽن کي نيلاڻ جي ڏور ۾ جڪڙي سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ هيٺ لٽو ويو. ڏور جي ٻئي چيڙي کي لانچ جي لوهي ڪڙي ۾ قابو

ڪري ٻڌو ويو. هونئن به ڪناري جي ويجهڙائيءَ ۽ ڪسٽمس پوليس لانچن جي لامارن سبب حفاظتي تدبير ضروري هئي. دشمن جي ويجهو اچڻ تي مال ضايع ڪرڻ لاءِ فقط ريشمي ڌور کي ڪپڙو هيو جنهن ۾ سون جا جئڪيٽ سلهاڙيل هئا.

مال جي جئڪيٽن جو تعداد اٺاويھه هيو. هر جئڪيٽ ۾ اٽڪل اڌ مڻ سون سٿيل هيو جو ڏهن ڏهن ٽولن جي ايٿين صورت ۾ جئڪيٽ اندر سبيل هيو. هي جئڪيٽ خاص طور سون يا چاندي جي سمگلنگ لاءِ ٺهيل هئا، جي صدرين جيان هر ماڻهوءَ جي جسم تي ڦٽ اچي ٿي سگھيا. جئڪيٽن کي موڪري يا سوڙهي ڪرڻ لاءِ سنهڙيون زنجيرون لڳل هيون. ڪپڙن اندران پائڻ ڪري ماڻهوءَ جي بدن تي ٻاهران ڪوبه اهڙو اهڃاڻ ڏسڻ ۾ نه ٿي آيو جو شڪ جوڳو هجي. البت جئڪيٽ پائڻ سان ڇاتي موڪري ۽ سڀر ڏسڻ ۾ ٿي آئي. جئڪيٽن ۾ سمايل سون پوري ۽ چاڪليٽي رنگ جو ڪچو سون هيو جنهن کي اصلي ۽ نج سون چيو ٿو وڃي. سون جي ايٿين مٿان ڪمپني جو ٺٻو ”رائس چائلڊ اينڊ ڪو“ (Roths child and co) لڳل هيو جا دنيا جي وڏي سون جي وهنوار ڪنڌڙ بئنڪ هئي. سون جو اٽڪل روءِ ملهه ان وقت جي مطابق ستاويھه ڏنڊوڙ هيو. جئڪيٽ ٺيلائڻ ۽ نوڊ قسم جي ڪپڙن جا ٺهيل ٿي ڏنا جن کي مٽيءَ ۾ يا پاڻي اندر رکڻ سان کين ڪو نقصان نه ٿي پهتو. اٺونجاه واري مارشل لا هن قسم جا ڪيئي جئڪيٽ، جي هٽڪس بي لڳ سمند اندر محفوظ رکيل هئا توڻن وسيلي ڪيڙائي هٿ ڪيل هئا.

هن اڀاڳي يا سياڳي لانچ جو نالو ”پنا“ هيو جو دراصل ڪراچيءَ جي هڪ ٺڄڻيءَ جو نالو هيو. لانچ جو مالڪ حاجي قاسم ڀٽي هيو جو ملڪ ۾ ۾ قاسم اڏاريءَ جي نالي سان مشهور هيو. قاسم اڏاري پاڪستان ۾ سمگلنگ جو وڏي ۾ وڏو ٽرانسپورٽر ۽ ايجنٽ هيو. سندس دائمي رهائش ”بابا ڀٽ“ ٻيٽاريءَ ۾ هئي جا ڪيماڙيءَ کان ٽن ميلن تي واقع هئي. قاسم دراصل ڪچي ميمڻ هيو ۽ ڪجهه عرصو اڳ ڪيماڙيءَ ڏکڻ تي مزدوري ڪندڙ هيو. پوءِ ٻن ٻين دوستن گڏ سون جي سمگلنگ ۾ شامل ٿيو جو راتو رات ۾ لکا پتي ٿيڻ جو وسيلو هيو. قاسم جو ذاتي طور لانچ ۾ موجود هئڻ ڪجهه عجيب ٿي لڳو ڇاڪاڻ ته اصولي طور سمگلر ڪڏهن به پنهنجي ساز سامان سان گڏ ساڻ نه ڏنا ويندا آهن. درحقيقت سمگلنگ جو سمورو وهنوار هلندڙ ئي

پروسي تي آهي. هي دنيا جو اڪيلو ڪاروبار آهي جنهن ۾ نه لکپڙهه ٿئي ۽ نه بي ڪابه ڪاغذي ڪارروائي. ساري ڏي وٺ جو دارو مدار آهي زباني ۽ واتي ويٺي. وڏن وپارين جي ڏي وٺ ٿئي ذاتي ساڪ پٽ اعتبار ۽ سڃاڻپ تي. پورهئي جا اگهه اڳواٽ ئي طئه ٿيل، هر هڪ کي پنهنجي ذميواري آهر عيوض حاصل ٿئي. محنت برابر ٿوري هئي. پر جوابداري وڏي هئي. وڏي ڳالهه ته خطره وارو ڪم هيو ان ڪري ڪمائي به خاصي هئي.

هندستان ۽ پاڪستان ۾ سون جي سمگلنگ واري تاريخ نهايت دلچسپ آهي. سمگلنگ اسان وٽ شروع ٿي چاليهارو کن سال اڳ يعني ورهاڱي واري دور جي لڳ ڀڳ ٿي. هي اهو زمانو هيو جڏهن ايراني نار ۽ عرب ملڪن ۾ تيل جي تلاش ڪامياب ٿي ۽ پيٽرول جا ڪوڙهه ڳولي لڌا ويا. هن کان اڳ تيل فقط عراق ايران ۽ بحرين کان ميسر ٿيندو هيو. تيل جا خريدار يورپي ملڪ هوا ۽ پيٽرول جي قيمت عربن کي نج سون جي شڪل ۾ ادا ڪئي ٿي ويئي. ڇاڪاڻ ته ڊالر ۽ پاؤنڊ جي قيمت ڦرندڙ ڦهرندڙ هئڻ ڪري بي پروسي ڄاڻي ٿي ويئي. عرب حاڪمن سون جو ڳپل حصو يورپي بلنڪ جي قيمت تي وڪرو ٿي ڪيو. ياد رهي ته سون جو اصلي اگهه بازار واري ملهه کان گهڻو سستو آهي ۽ مارڪيٽ وارو اگهه نه فقط هر ملڪ ۾ پر ملڪ اندر هر شهر ۾ الڳ ٿيندو آهي. دنيا اندر سون جي ”مانگ“ ۽ ملهه ڀارت ۾ وڏا آهن جتي سون نه فقط املاڪ يا زيور طور استعمال ڪيو ٿي ويو پر هتي سون جي پوڄا به ڪئي ٿي ويئي. هونئن به ايشائي ماڻهن جي پنهنجي ملڪي بئنڪن ۾ اعتبار گهٽ هوندو آهي ۽ ان ڪري هو سون کي پنهنجي عورتن جي زيورن جي شڪل ۾ يا وري اشرفين جي صورت ۾ گهر اندر رکڻ وڌيڪ پسند ڪندا آهن. شايد اهو ئي سبب آهي جو سون جي اصلي ۽ آخري منزل هميشه ڀارت پئي رهيو آهي.

سون واري سمگلنگ ۾ پاڪستان جي ڪابه سيٽڙ ڪانه هئي. سواءِ ان جي ته ماڻهن جي ڳچ حصي کي روزگار ميسر ٿي ٿيو ۽ سولائيءَ سان پئسو هٿ اچڻ ڪري سندن عادتون خراب ٿيڻ جو انديشو هيو. سون جي خريداري به ڀارتي سڪي سان ٿي رهي هئي. ڇاڪاڻ ته ورهاڱي کان اڳ عرب ملڪن ۽ ايراني نار وارن عرب ملڪن ۾ هندستاني سڪو هلندڙ هيو. ورهاڱي کان پوءِ پاڪستان پنهنجو نئون سڪو رائج ڪيو ۽ ڀارت پنهنجو

ساڳيو سڪو چالو رکيو. جئن ته عرب ملڪن ۾ سون جي خريداريءَ لاءِ ڀارتِي سڪي جي ضرورت هئي ان ڪري نه فقط ڀارتي پئسن جي سمگلنگ ٿيڻ لڳي پر سندس اگهه به پاڪستاني سڪي جي مقابلي ۾ پئسو ٿي ويو. اڄ به پاڪستاني رپيو ڀارت ۾ سندس رپي جي اڌ برابر آهي. ان ڪارڻ ٻن قسمن جي سمگلنگ جو آغاز ٿيو. هڪ سون، جو عرب ملڪن کان هندستان ٿي ويو ۽ ڀارتي سڪو، جو ڀارت کان عرب ملڪن ڏانهن اماڻيو ٿي ويو. پاڪستان وچ تي هئڻ ڪري اهي ٻئي نيڪيءَ جا ڪم سندس رهاڪن تي سرانجام ڏنا. جئن ته سون جي گهڻي آمدرفت سمنڊ ذريعي ٿيندڙ هئي ان ڪري ڪناري جي ملاحن ان مهر ۾ وڏو تحريڪ ٿي ورتو. ڀارتي سڪ جي سمگلنگ واري فرض ادائي وري سرحدِي قبيلن سرانجام ٿي ڏني. پاڪستاني ماڻهن جو ڀارت ادا ڪيو اهو مال آڻڻ ۽ نيڻ جي پورهئي تائين محدود هيو. قاسو اڏاري ۽ سندس ڀائرس عبدالله پٽي ان ڪاروبار جا وڏا ۽ مکيه سرڪردا هئا.

مستريءَ لانچ جي انجن چالو ڪرڻ لاءِ وڏا واجهه وڌا ۽ وس ڪيا پر سڀ بيسود ثابت ٿيا. لانچ ونجهه وسيلي اڳيرو رڙهندي رهي پر سندس رفتار سست هئي. شايد جئڪيٽن جي بوجهه ڪري جي ڏوريءَ وسيلي قطار ڪيو لانچ ڪڍ لڙهندا ٿي رهيا. وقت تيزيءَ سان اڏامندو ٿي رهيو. هاڻ ته پئسي پرک جي مهل اچي ٿي هئي، توڻي جو ڌنڌ هئڻ ڪري ڪنارو نظر نه ٿي آيو پر تڏهن به امڪان قوي رهيو. قاسوءَ کي ڄاڻ هئي ته هو نهايت خطرناڪ مور کان گذري رهيو هيو. ظلم هي هيو ته اٿاه سمنڊ جهڙي جڏهن هو منزل مراد کي اوڏو آيو هيو ته هاڻ کيس ڪنارو هٿ نه ٿي آيو! همراهن کي زور سان ونجهه هڻڻ لاءِ هدايت ڪري پاڻ ڪهاڙي کڻي وڃي سڪائيءَ واري جاءِ تي ويٺو جتي جئڪيٽن واري ڏور ٻڌل هئي. سندس دل ڌڙڪي رهي هئي. هونئن ته دل جو پهلو ان هيو پر اڄ رات سئون سٺا نه هئا. انجن جو بند ٿيڻ ۽ خاص طور اهڙي موقعي تي جڏهن بيلو به وراڻگهان هيو. منجهس وسوسو وجهي رهيو هيو ته ”قاسو اڄوڪو صبح تنهنجي حق ۾ نه هيو.“ وڏو خطرہ هيو ڪسٽمس پوليس واري لانچ جو ڇاڪاڻ ته ان صورتحال ۾ ڏور کي ڪڍي سمورو سون سمنڊ ۾ اڇلائڻو هيو. ياد رهي ته خطرہ جي حالت ۾ ايجنٽن کي اختيار حاصل هيو ته مال گر يا ضايع ڪري ڇڏين ڇاڪاڻ ته

سمگلنگ ۾ سواءِ "مال" جي ٻيو ڪو سڳ يا ڏوه جو ثبوت هيو ئي ڪونه. قاسوءَ جو انديشو درست نڪتو اوچتو ئي اوچتو سامهون سڌ پند تي هڪ لانچ ڌنڌ جي پڙدي کان نڪري سندس لانچ ويجهو ايندي رهي. هاڻ اهو وقت اچي چڪو هيو جنهن جو ڊپ هيو. قاسوءَ جي ڪهاڙي هڪ وار مٿي ڪڇي ۽ پوءِ هيٺ ڪري. هڪ ئي وار سان نوڙي ڪڇي ويئي ۽ باقي ڇيڙي کي به ڪڙي کان چوڙي قاسو پاڻيءَ داخل ڪري ڇڏيو. ڪستمس لانچ گهنگو وڃائيندي هاڻ بلڪل ويجهو اچي چڪي هئي. لائونڊ اسپيڪر وسيلي لانچ کي بيٺن لاءِ حڪم ڏنو ويو جا ويڄاري اڳيئي پائڻو بند ٿي ويل هئي. پوليس جا بگهڙ آدرم بونءَ ڪندا لانچ ۾ نازل ٿيا ۽ تلاشيءَ ۾ جنبي ويا. ويڄارن کي ڪهڙي ڄاڻ ته پڪيٽڙو پنجره کان پار اڏامي چڪو هيو. سواءِ ڪجهه خالي بيئر بوتلن جي ٻي ڪابه اعتراض جوڳي چيز لانچ اندر نه ڏسي هنن پنهنجا قدم پٽي ورايا. کين خاطري ٿي ته هيءَ لانچ نه هئي جنهن لاءِ کين ڏس مليل هيو. ائين نه ٿئي جو اها ڏاه مليل لانچ وڪڙ کان نڪري وڃي. اها سوچ ڪري هي همراه ٿي تاءِ پنهنجي لانچ هاڪاري رفو چڪر ٿي ويا. نه وري هنن ۾ ڪو تجربڪار جهونو جوڳي هيو جو قاسوءَ کي سڃاڻي سگهي. هيءَ ٻي ڳالهه هئي ته گذريل ٻن ڏينهن کان ڏاڙهي نه ڪوڙڻ ڪري قاسوءَ جو حليه به عجيب ٿي ڏٺو. خاص طور عربن واري عمامي کي مٿي سان ٻڌڻ ڪري. جو حج ڪرڻ بعد سندس پوشاڪ جو حصو ٿي چڪو هيو.

سون جي ڪيپ وڃڻ جو افسوس ضرور هيو پر جان بچائڻ به ضروري هئي. هونئن به سندن مزدوري ڪري هئي. مال ته هيو واپارين جو. سڀ کان وڏي خوشي هن ڳالهه جي هئي ته سون اهڙي ماڳ تي ڪاٽ ڪيو ويو هيو جو ڪناري لڳ هيو ۽ سياري جي موسم ۾ جڏهن پاڻي پٽي هئي ٿي ويو ته سون واري اراضيءَ جو بلڪل خشڪ هئڻ لازمي هيو. اهڙي خيال اچڻ وقت قاسوءَ ان ماڳ کي ٻيهر ڏسي پار پتا ذهن ۾ رکيا جتي ڪهاڙيءَ سان ڏور کي ڪپيو هوائين. نه فقط کيس سون موٽي ملڻ جي آس آئيد هئي پر خاطري هئي. ڇاڪاڻ ته هي هنڌ ڪناري کان پنج سئو قدم مفاصلي تي مس هيو. مزو اهو هيو جو سون هٿ ڪرڻ بعد سموري ملڪيت تي سندس حق هيو. پر في الحال ته ان سموري قصي کي راز ۾ رکڻو هيو جئن لوڪ لڪا نه پوي. هونئن ته ڊسمبر ۽ جنوريءَ ۾ جڏهن سمنڊ ۾ پاڻي پٽي هتندو هيو، اڃان ئي چار مهينا دير هئي. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته قسمت قاسوءَ جي سوچ ۽ سمجهه تي

پنهجي منهن ۾ رکي رهي هئي. جڏهن سيارو آيو ۽ سمندر ڀٽي ۾ ڪن شروع ڪيو جنهن اميد ڪئي ٿي ويئي ۽ سون واري ماڳ تي چيل ٻوڙ پاڻي ۾ سس هيو ته قاسم سون هٿ ڪرڻ لاءِ سانڀاها ڪيا. پاڻ کي صلاح ۾ شريڪ ڪري ايندڙ جمعي ڏينهن شام ڌاري ماڳ ۾ رسڻ جو پروگرام رکيو ويو. قدرت الله جي پٽ ڏينهن آڳ ۾ ملٽري پوليس اچي پنهنجي ڀائرن کي گرفتار ڪري وڃي حوالا ٽ ۾ باندو رکيو. پورو سال پنهنجي ڀائر جيل اندر رهيا. قاسم ڏاڍا حيل هلايا ته کيس جيل کان رهائي حاصل ٿئي يا وري ضمانت تي ڇڏيو وڃي جنهن ۾ گرفتاريءَ موقعي تي اڳ معجزا ٿي ٿيندا رهيا هئا. جيل ۾ کيس ڪا ڏکيائي نه هئي. کيس بندخاني ۾ گهر جهڙيون سهولتون حاصل هيون. قاسم هڪ اهڙي سوني پٺي هئي جنهن ۾ وڪيلن ۽ جيلرن ڏٺو تي جاوا ٿي ڪيا. جيل ۾ سڀ کان وڌيڪ آرام واري جڳهه جيل جي اسپتال هئي جتي فقط بستري تي ٽي سائين سان تاش گذاري هئي. هن اسپتال ۾ قاسم ڪيئي ڀيرا رهي چڪو هو پر هر دفعي ڪنهن نه ڪنهن بيماريءَ بهاني هن پهريون ڀيرو هيو جو قاسم واقعي ئي بيمار ٿي هئي داخل ٿيو هيو ۽ کيس دل جي بيماري هئي. ڪجهه ڏينهن بعد ڀائرس عبدالله کي به ساڻس گڏ اسپتال ۾ رکيو ويو. ۱۲ جنوريءَ ڏينهن ڌاري دل جو دورو پوڻ ڪري قاسم پٽي راه رباني ورتي. ۱۳ جنوري شام جو ڀائرس عبدالله پٽي به دل جي عارضي سبب وفات ڪئي. پٽي ڀائر هڪ ٻئي ڪڍ جيل جي اندر ئي وڃي اتي پهتا جتي هر هڪ کي هٿو آهي.

مون کي ان قصي جي سموري خبر پيئي سواءِ ان جاءِ وارڌات جي، جتي سون پيل هيو. مون کي ڪهاڻي اهڙي دوست ٻڌائي هئي جنهن سان گذريل چاليهه سالن کان سنگت هئي. جڏهن آءٌ سنڌ مدرسو ۾ پڙهندو هيس. انهن ڏينهن ڄاموٽ ولي محمد هڪ نهايت سهڻو نوجوان ۽ ملاح قوم جو ڄاموٽ هيو. پڙهائي کان پوءِ درياھي فوج ۾ وڃڻ ڪري اسان جي ملاقات ۾ پهريون مهين ۽ پوءِ ورهين جو خال پوندو رهيو. وري جڏهن ۱۹۵۸ع ۾ ڪراچيءَ ٻڌلي ٿي ته اسان ٻنهي پنهنجي ڏاڏن کي گيڊڻ جي ڪئي ڄاموٽ جي مجبوري هي آهي جو هو ڳالهائيندو ورلي آهي. ڪلاڪن جا ڪلاڪ گڏ ويٺو رهندو پر هڪ ڀيرو به چين کان نه چوريندو. شايد اهو ئي سبب آهي جو ڄاموٽ جي سموري زندگي هڪ راز پئي رهي آهي ۽ سواءِ هڪ اڌ گهري دوست جي ڪنهن کي به سندس باري ۾ ڪا خبر چار نه آهي. ڪائونسل خبر

اوتري ملي سگهندي جيتري پاڻ ٻڌائي. باقي ساڻس سوال ڪرڻ بيڪار آهن. ڄاموٽ ٻڙڪ به ڪونه ڪڇندو. مون کي جڏهن هيءَ ڪهاڻي ٻڌايائين ته ماڳ جو ڪو ذڪر ڪونه ڪيائين. مون سمجهيو ته کيس به جڳهه جو شايد پتو نه هيو. سندس چوڻ هيو ته هاڻ ان سون جو سڳ لهڻ ڏکيو هيو جنن ته ٻن ٽن سالن جي مڊت ڀڄائڻ سون وڌندڙ ڏاڍو هڻ ڪري ضرور ريتي اندر هيٺ دٻيل رهندو ۽ نه ٻاهر تري جي مٿاڇري تي پيل ملندو. ماڳ جي خبر نه هڻ ڪري آءٌ پنهنجو رايو قائم ڪرڻ کان لاچار رهيس. ان ڪري خاموش رهيس. ان ڳالهه کي وڌي ڪمپي سال گذري ويا. مالڪن جيان سندن مال به دفن رهيو پوءِ زير زمين نه سهي ته پاڻي هيٺ ئي سهي.

هڪ ڪن اڳ ڄاموٽ ۽ آءٌ ٻنهي ويٺي ماضيءَ جا قصا ورجايا ته ڄاموٽ قاسم واري سون جو قصو وري چڙيو. بلڪه هي پڻ ٻڌايائين ته کيس ان ماڳ جي به خبر هئي جتي سون اڇلايو ويو هيو، سون واري هنڌ جو ڏس ڏنائين ته مون پيئي هٿ ڪوڏن تي هڻي افسوس جو اظهار ڪيو ته ”ڄاموٽ پهرين پيري اهو احوال ٻڌائين ها ته اهو سون اسان وٽ هجي ها.“

ڇاڪاڻ ته سون واري ماڳ ئي سمنڊ جو ترو ڪڪرالو آهي جتي سون وارن جڙڪن جو زير زمين تري ۾ ترڪن تائين ممڪن آهي خاص طور جڏهن سون جڙڪن ۾ آهي ۽ اهي وري سڀ پاڻ ۾ رسيءَ سان جڙڪيل آهن. هن وقت جڙڪن مٿان ريتي جا اٿار ضرور چڙهيل هوندا ڇاڪاڻ ته سال گذري چڪا آهن پر هڪ وڏي ڏيڀر جي صورت ۾ نمايان هوندا. ڄاموٽ کلي چيو ته برابر پر هن عمر ۾ سون اسان جي ڪهڙي ڪم ايندو؟ اسان وٽ ڪا اهڙي خواهش باقي بچيل ته نه آهي جا پوري ڪرڻي هجي. سمورو سون آهيو مائي مٽيءَ جي ملڪيت. کيس پنهنجي ماءُ جي گوڏ ۾ رهڻ ڏنو وڃي ته بهتر ڪڏهن ڪڏهن خيال ايندو اٿم ته سرڪار کي سلطان ترست پاران درخواست ڪريان ته مون کي هڪ ڪوٽائي ڪندڙ جهاز ڏينهن ٻن لاءِ مسواڙ تي ڏين ته سون حاصل ڪري سنڌ لاءِ هڪ الڳ ترست قائم ڪريان. پر پوءِ سرڪار ۽ سرڪاري عملدارن جي ذهنيت جي ڄاڻ هوندي جيسر ۾ ڏکڻي ايندي اٿم ته سون جي ڳولا ته ٿئي يا نه پر پهريون ته مون کي ڄاموٽ سوڌو ڪندا اندر جيل ۾. پوءِ سون ڪڍي پاڻ ۾ ورهائي، بيان جاري ڪندا ته اسان سرڪار کي ڌوڪو ڏيڻ لاءِ ڪوڙ ڳالهائون ڪري رهيا آهون ”سون ئي ڪهڙيو جو ڪن چئي.“

هاندې منډ پکيټيو

(امرلوک کهاڻي)

"اسين زندگيءَ سان ٻارهوئي "ڊاٽلاک" ۾ آهيون. هاڻو يا نهڪر جو اختيار استعمال ڪندي اسين پنهنجي چوگرد اڪثر اثر يا تاثر جي تخليق ڪندا ٿا رهون. ڪي اهڙيون ڳالهيون به عمل ۾ اچن ٿيون جن لاءِ اسين پاڻ خواهشمند ٿا رهون. ڪي وري اهڙا واقعا درپيش اچن ٿا جن لاءِ اسين پاڻ کي جوابدار نٿا ڄاڻون. ڪي ماملا اهڙا به آهن جي انساني سمجهه کان ٻاهر آهن. جن "حادثا".

مثال طور جڏهن اسين ڪنهن خاص هنڌ تي گهٽي يا رستو پار ڪرڻ لاءِ وڪ وڌايون ٿا ته ائين ڪندي ٻئي رخ کان هڪ تيز رفتار ترڪ اچي اسان مٿان ڪڙڪي ٿي. اهو هڪ اتفاقي واقعو چئجي يا ٻيو ڪجهه؟ ڪي ماڻهو حادثن جو شڪار ٿي هلاڪ ٿين ٿا. ڪي اهڙا به آهن جي آبدائن، جنگين، بيمارين ۽ زلزلن جي ضد ۾ ايندي به صحيح سلامت بچي ٿا نڪرن. انهن جي زندگيءَ جو راز ڇا آهي؟ خوش قسمتي؟ ڪنهن جون دعائون؟ يا فقط اتفاقي حادثو يا معجزو؟"

الله نه ڀلائي ته سال چوراسيءَ جي جنوري مهيني جي پهرين تاريخ هئي. وقت صبح نين مهل. جڏهن اچي رنگ جي ٽوپا ٽاڪا ڪار جيڪب آباد شهر جا وڻ ڇڏي شاهي رستي سکر شڪارپور واري رخ ۾ ڌوڪيندي ڏٺي ويئي. نئين سال واري ماڻا جي نئين نشوري بازار. وري سندس سوار به ڳيرو نوجوان ٿي ڏٺو. شايد ڪاليجي شاگرد هيو. تڏهن ته موٽر اڏامندي نظر ٿي آئي. ڇڻ ته هوا سان ڳالهيون ڪندي ٿي ويئي. رستي تي ترقيڪ جي به ڪا خاص پيهه نه ٿي ڏني. سواءِ چند مسافر لارين جي. جن جي ڇتين مٿان مسافر ڳوٺين جيان سٿيل هوا. يا وري دڳ جي پاسن کان ويندڙ موهن جي دڙي واري ماڊل جون بيل گاڏيون، جي رنگت ڪندي ڌڌڙ اڏائيندي رڙهنديون

تي رهيو.

موٽر جي مسافرن ۾ گهڻائي اسڪولي ٻارن جي ٿي ڏني. جن رستي جي هر گاڏيءَ کان اڳ ڪيڏن ويل هوڪرا ٿي هنيا. ڀانئن ته تيز رفتاريءَ جي چٽاڀيٽي ٿي رهي هئي. هونئن به مسافريءَ جو اصلي مزو وٺندا ئي ٻار آهن. چوندا ڪين آهن ته ”ٻار ۽ ڪٽو لڏ ۾ خوش“. پر هتي ته سندن خوشيءَ جا ڪئي ڪارڻ اچي ڪٺا ٿيا هئا. هڪ ته سياري جي وئڪسيشن هڻڻ ڪري سڀيئي پڙهائيءَ جي عذاب کان آجا هئا. ٻيو گذريل ٻن هفتن کان وٺي لڳاتار ستر سفر جي تفريح ۾ مشغول هئا. اباڻي ڳوٺ گهمڻ جي خوشي کين الڳ هئي جتي ڪافي عرصي کان پوءِ سندن اچڻ ٿيو هيو.

شڪارپور شهر جي پسگردائي لڳ پروگرام ۾ رد بدل آندي ويئي. اصل ارادو ته سکر هلي هوائي جهاز وسيلي ڪراچي پهچڻ جو هيو. پر اوچتو ئي اوچتو گهر ڏيائيءَ پٽڪو ڪڍيو ته ڇو نه سيوهڻ هلي لال جو سلام ڪجي ۽ چادر چاڙهي پوءِ ڪراچيءَ هلڻ جو سعيو ڪجي. ”آخر روز روز سفر ٿوروئي ٿو ڪجي. هاڻ ته وري ٻار به خير سان سڀيئي ساڻ هئا.“ گهر ڏئيءَ لاءِ ته هوائي جهاز يا ”باء روڊ“ رستي ڪراچي پهچڻ ته ساڳي ڳالهه هئي. پر گهر واريءَ جي راءِ به ته رڪڻي هئي. هڪدم حڪم جي تعميل ڪئي ويئي. سڌو سکر وارو دڳ وٺڻ بجاءِ موٽر کي دادوءَ واري نيشنل هاءِ وي رخ ۾ موڙيو ويو. ”هاڻ پهريون ڳڙهي ياسين اچي هئي پوءِ رتو ديرو پوءِ لاڙڪاڻو“. نانڪ پنهنجي ٻارن کي علائقي جي جاگرافيءَ کان واقفيت ڪرائيندو رهيو.

لاڙڪاڻي پهچي گاڏي ۾ تيل ڀرايو ويو. ڪوڪو ڪولا پيئڻ کان پوءِ اڳيرو هلڻ لاءِ سعيو ڪيو ويو. پر هن پيري موٽر ۾ ويهڻ واري ترتيب ۾ ڦير ڦار آندي ويئي. اندرا ۽ سرلا اڳين سٽ تي ويهڻ لاءِ ارادو ڏيکاريو ڇاڪاڻ ته پٺين سٽ تي کين رستي جا نظارا ڏسڻ ۾ ڪين ٿي آيا. ٻيءَ ڏيئرن جي خوشيءَ خاطر پٺيان اچي پنهنجي گهر واريءَ کڏ ويٺو. هونئن به کيس ننڊ جا جهوٽا ٿي آيا. ڪالهه رات ننڊ ته ڪنهن به ڪانه ڪئي هئي. هر هڪ سان پنهنجا وڇڙيا مٽ مائٽ ۽ سنگتي ساٿي مليا هئا. مسافرن جي ويهڻ واري ترتيب عام رواجي ڳالهه هئي يا تقدير پنهنجي ڪار گذاريءَ جي سهولت خاطر عمل ۾ ٿي آندي؟ چئي نه ٿو سگهجي؟ ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته

هن جهان جو سمورو ڪاروبار قدرت پنهنجي مرضي مطابق ئي هلائي. سندس لاءِ انسان يا عنصر ڪا معنيٰ نه ٿو رکي. قدرت هر مهره کي استعمال ۾ آڻي پوءِ کيس اڇلايو ڇڏي. جن کي ڪو ڪاريگر پنهنجي اوزارن کي ڪم جي نوعيت آهر بدلائيندو ۽ پوءِ اڇلائيندو رهي!

لاڙڪاڻي کان باقراڻي، وڳڻ ۽ ميهڙ جا شهر هڪ ٻئي کي ريلوي اسٽيشنن جيان ايندا ۽ ويندا رهيا. موٽر جي رفتار ۾ ڪجهه واڌ ايندي رهي. سياري جو سڄ لڙي چڪو هيو. سيوهڻ اڃان پري بند هيو. زيارت ڪري وري حيدرآباد به پهچڻو هيو جتي رات بسر ڪرڻي هئي. امر جي تيز رفتاري سمجه ۾ اچڻ جهڙي به هئي. کيس راتوڪو اوجاڳو به هيو. وري لانگ ڊراڻ ونگ جو کيس ڪو تجربو به نه هيو. سندس ڊرائونگ جو فن شهرن تائين محدود هيو. جتي وڏي ۾ وڏي مدت اڌ ڪلاڪ تائين مس هئي. هتي هيو نويءَ علو نيشنل هاءِ وي. پاسن کان سواءِ سر جي پاڻي ۽ پکين جي ٻي ڪا به ڪانه ٿي ڏني. امر اوباسيون ڏيندو اڳيرو ٿيندو رهيو. کيس رڳو رڳو شهر آيندا رهيا جن کي ڪنڌ ڏوٽي پاڻ کي نٽ جي ڦندي کان آجو ڪرڻ ۾ ڪٽندو رهيو. کيس شايد هي ڄاڻ نه هئي ته ننڍ ڦاسيءَ جي تختي تي ويٺي آهي. سواريءَ جي لوڏي تي ته ننڍ هونئن به عاشق آهي.

خيرپور تائين شاه ننگ پل تائين ڪارو سان ڪهڙي وڏين ٿي يا سائو ڇا وڻيو ۽ واپريو ڪا خبر نه آه. جي سجاڳ هوا، پاڻ ۾ رهندي جو مشاهدو ئي مانيو. سي گاڏي ڪاٺي تي شرط پوئجي ڏاڍي ڀر هون، گاڏي ٻڌ جي ديوار واري حصي سان ٽڪرائجي ڪٽي ٿي.

هنن ڏهن اڳيون سمورو رومال جيان ويڙهي ڇڄي چڪو هيو. ۽ منجهس ڇا ٿي ٻار، امر جنهن موٽر جي ڊرائونگ ٿي ڪئي، سڙا ۽ انڊيا ۽ ڪيترن ڪيترن سڌن ڏيڙو پائرو، ڄار ٿي جڻا ٽڪراءُ شوط اٿس ۽ ٻي پنهنجي رڳ ٻي ڀرتا هئا. احوال ڪرڻ جي به فرصت ۽ ساهت نه ٿي ٿوري جو مددگار ماڻهو بروقت ئي پهچي پيا هئا.

ڪار ٻي پٺين حصي ۾ ويٺل ٽن ڀاتين ۾ به، ديوان ٽانڪي ۽ سندس واري ڏٺو ٿي ديوي سخت زخمي حالت ۾ بلڪ اڌ مٿا پيهوس ٿيل هئا. ٻي ڀي وڃ ۾ ويٺل ٻنڌن وڏو ٽنگر ۽ هنن سڄي صحيح سلامت ۾ هئا. کان پنه آچر رهيو. هونئن اڪيلو گهر ڀاتي هيو جو هونئن خواهش ۽ ڀروهي خبر کيس به ڪانه هئي ته آخري ڀيرو اچا هيو؟ ۽ حادثو ڪهڙي

سندن زندگيءَ وار ليکي کان کاتا ڪيو وڃي ته اڃان به وڌيڪ صحيح ٿيندو!

بدبختيءَ لاءِ ڪڏهن ڪونه ٻڌوسين ته ڪنهن وٽ اڪيلي سر آئي. نانڪ وٽ به هوءَ سدوري سموري ٿڀر سميت اچي سهڙي. اک ڇنڀ ۾ گهراڻي جا اڌ ڀاتي ڇٽا ٿي پنهنجا ٻار. ٻه ڏيڙ هڪ پٽ، سڙا، اندرا ۽ مڪيش، عمر هر هڪ ۱۲، ۱۳ ۽ اٺ سال هئي. چوٿون ڀائٽيو امر جو وڏي ڀاءُ سريچند کان ننڍڀڻ ۾ وٺي گود جو ”پٽ“ ڪري پاليو هوائين. ’امر‘ ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ ”اير بي اي“ جو فرسٽ يئر اسٽوڊنٽ هيو ۽ نهايت هڪ مشهور نوجوان!

اولاد جي آس ۽ سندن مستقبل جا سڀنا انسان ڪيڏا نه اثرائتا ڀاءُ وٺندو ۽ واريءَ سندا ڪوٽ اڏيندو ٿو رهي. تعليم تربيت، صحت، سندن شاديون مراديون، مال املاڪ ۽ ورثو! سڀ خيال خواب، هڪ هوا جي جهوني، غفلت واري اک ٻوٽ يا ڪنهن جان بچائڻ جي ڪوشش ۾ ڪافور ٿي چڪا هوا، وڃڻ وارن جو هڪ سور هيو پر جيئن جا ته لکين هوا!

نانڪ ۽ سندس گهر واري ڌنوتني پورا ٻارنهن مهينا ساندھ ڪراچي ۽ آمريڪا جي اسپتالن ٻلي رهيا. نانڪ پنج مهينا بيهوشيءَ ۾ رهيو. کيس حادثي ۾ ٿيل هاجي جي خبر هوش ۾ اچڻ کانپوءِ به ٻه مهينا دير سان ٻڌائي ويئي. زال مڙس ٻنهي جي علاج تي اٽڪل پنجويهه لک رپيا خرچ آيو. سندن بيهوشيءَ ۽ بيماريءَ دوران سندس ڌنڌي ۾ گهوبيون الڳ هنيون ويون. ڪيترا ماڻهو سندس طبع پرسيءَ بهاني اسپتال ۾ اچي چيڪ بڪ تي صحيون وٺي ويندا هوا. خاص طور جڏهن نشي آور دوائن جي زير اثر بي حال هوندو هيو.

چوراسي جنوري ۾ چوٽ کاڌل نانڪ پنجاسي جنوريءَ ۾ اک پٽي جڏهن سڀ ڪجهه چوپٽ ٿي چڪو هيو. ليڪو چوڪو ڪرڻ بيسود ٿيو. گهاٽو ئي گهاٽو هيو. وري اها ڄاڻ به نه هئي ته گهاٽو ڪنهن جي ڪنڌي کٽايو وڃي. قدرت پنهنجي بچاءُ ۾ ’حيلي رزق ۽ بهاني موت‘ واري اهڙي جدول ٺاهي هئي جو مٿس ڏوه ڌرڻ بيواجبي هيو. ماڻهن جوابدارن جي ڳولا ۾ ڌرتيءَ تي پير اڪرا ٿي ڇاڇيا. جن مٿان ئي مٿان لامارا ڏيئي ڪنڌا ٿي ڪنيا سي ڪنهن ليکي ۾ ئي ڪونه هوا! آخر هي زندگيءَ واري آڏاڻي جو مقصد ڪهڙو هيو؟ چرخو چوري تار ڪٽڻ ۾ فائدو؟ جڏهن نه ست ٿي بچيو نه ڪپهه ۽ نه وري پيهارو ئي ٿي رهيو! اولاد جي پرورش ۽ پالنا ۾ سالن جي سڙپ هئي

جنهن جي ڪاٽا ٿيڻ لاءِ ننڊ جو هڪ جهوتو ڪافي هيو! ساڳيو حال هيو مال املاڪ جي ميڙا چونڊيءَ جو، لکها عيب گناه ڪرڻ سان مايا ڪئي ٿي ڪئي ويئي.

سمورو پنجاسي سال نانڪ هن سوچ ۽ فڪر ۾ رهيو ته آخر هي حادثو ڪهڙي منجهه حساب ٿيو هيو؟ پاڻ ان سانحي لاءِ ڪيتريقدر جوابدار هيو؟ سندس لاءِ هن ترجيحيءَ ۾ ڪهڙا سبق سمايل هئا؟ ان ۾ ڪو شڪ نه هيو ته جو ڪجهه ٿيو هيو اهو ائين ئي ٿيو هيو ۽ ان ۾ ضرور ڪا پلائي هونديا جي نياڻيون موٽاج ۽ لوليون لنگڙيون ٿي بچي وڃن ها ته پوءِ پيءُ ماءُ لاءِ دائمي عذاب ۽ چٽي بڻجي وڃن ها. جي نوجوان نينگر سئو سال به جيئن ها ته آخر اهو ڏينهن ته اوس اچڻو هيو. پوءِ ڇو نه جي ”اڳي سي ٽڳي“. جي بچي نڪتا هئا تن ڪو ”لهڻو“ ته نه هيو. اها به قدرت جي مهرباني هئي. جي اڌ ڀاتي پرلوڪ پڌاريا هئا ته اڌ باقي قدرت بچايا به ته هئا. باقي رهي مايا، جا هونئن به اچڻي وڃڻي هئي ۽ هاڻ پاڻيءَ جيان هاري ويئي هئي. پر ائين به ته وڏي ڦڙي جيان هئي.

زندگيءَ جي گجهارت ڇا هئي؟ اها ته خبر خانودا کي، پر نانڪ کي هيءَ ڄاڻ پيليءَ پٽ هئي ته کيس نئين زندگي بخشي ويئي هئي. ممڪن آهي ته قدرت کي ڪائونس ڪو ڪم وٺڻو هيو. جنهن مقصد جي سمجهڻ لاءِ هو علامتن جي انتظار ۾ رهيو. کيس بروقت جو احساس پيدا ٿيو اهو هيءُ ته ”جي سندس چارئي ٻار هاڻ زنده هجن ها ته سندن زندگيءَ جي ضرورتن ۽ پڙهائي جو خرچ بدستور ٿيندو رهي ها.“ پوءِ ڇو نه اهڙي خرچ جو تخمينو لڳائي اوتري رقم جي سيڙپ گهرجائو ۽ مسڪين ٻارڙن جي پڙهائيءَ ۾ ڪئي وڃي جيئن هو به علم جي روشنيءَ سان مالا مال ٿي سگهن. ٻار آهن ئي گلن ۽ ڦلن سمان، آخر ٻارن تي ڪنهن فرد جا مالڪاڻه حق ٿورائي هئا؟ هو ته آهن قوم جي امانت ۽ ملڪ جو مستقبل!

مسڪين ٻار کي تعليم پرائڻ لاءِ مالي امداد ڪرڻ مقصد سان ڪراچيءَ ۾ ”امرلوڪ ترست“ قائم ڪيو ويو جو باقاعده رجسٽرڊ پڻ ڪرايو ويو. گذريل سال هن ترست ٻاران ”۲۵“ اسڪالرشپون سنڌ جي مختلف ڳوٺڙن جي شاگردن ۽ شاگردياڻين لاءِ منظور ڪيون ويون. هر اسڪالر شپ سو رپيا آهي جا رقم مهيني وار اسڪول جي انڊريس تي مٺي آرڊر ذريعي رواني ڪئي ويندي آهي. ڪجهه درخواستن مدنظر تي ٻيون اسڪالرشپون پڻ

ڏنيون ويون جن جو پڙهائيءَ کان وڌيڪ زندگيءَ جي ٻين فوري ضرورتن سان واسطو هيو ۽ هن قسم جي اسڪالرشپ بن سڃاڻپ کان ئي جوڙيا ماهوار هئي. هلندڙ سال لاءِ ”شيڊيول ڪاسٽ“ جي اسڪولي ٻارن جي پڙهائيءَ لاءِ پنجاه اسڪالرشپون منظور ڪيل آهن ۽ هر اسڪالرشپ پنجاه رپيا آهي. ياد رهي ته سرڪاري يا غير سرڪاري ادارن طرفان ڳوٺاڻن ٻارڙن لاءِ خاصي تعداد ۾ اسڪالرشپون ڏنيون ٿيون وڃن. پر ڪي قومون اهڙين رعايتن کان بلڪل محروم آهن جيئن ته ”ڪولهي پيل ۽ مينگهواڙ“ هنن قومن لاءِ مسلمانن جو چوڻ آهي ته هندو آهن ۽ هندو وري ڪن ”ڪجهه ٻيو“ ٿا سمجهن.

سنڌ ۾ ٽرننگ حادثن ۽ ملڪ الموت جي جهيڙ ساڳي ڳالهه آهي. ڇاڪاڻ ته اسان وٽ سرڪاري يا غير سرڪاري طور نه ٽرننگ حادثن جي ”روڪ تار“ لاءِ ڪي اثرائتا اپاءَ ورتا ٿا وڃن ۽ نه وري حادثن ۾ زخمي ٿيل ماڻهن جي ترت علاج لاءِ ڪو انتظام ٿيل آهي. جي ڪو الله جو بندو حادثن کان بچي ٿو نڪري ته پوءِ اهو جن نمونن جاڻو. ورنه ڳوٺاڻ ۾ ڦٽل ماڻهو ڇيڙلائي يا ته مري ٿا وڃن يا وري عمر پڙ لاءِ موٽاج ٿا وڃن.

ان ڏس ۾ نانڪ جي راءِ هي آهي ته حادثن ۾ ڦٽل ماڻهن جي علاج لاءِ عام رستن تي ۲۵ يا ۵۰ ميل مفاصلي جي وچوتيءَ تي ”حادثناتي مرڪز“ قائم ڪيا وڃن جتي امبولينس گاڏين جو به انتظام رکيو وڃي. هي مرڪز ٽيليفون ذريعي هڪ ٻئي سان لاڳاپي ۾ رهن ۽ خبر ملڻ تي حادثن واري علائقي تي ڊاڪٽري امداد پهچائين. انهن مرڪزن جو شهرن جي وڏين اسپتالن سان ناتو هئڻ پڻ لازمي آهي جيئن نازڪ قسم جي ڪيسن جي حالت ۾ پٽائڻ واري علاج ڪري سگهجي. ان ڏس ۾ سندس پروگرام هي آهي ته اهڙا مرڪز ٻنهي علائقي مرڪز قائم ڪرڻ جي شروعات ٻارڻ ڪري. ان آزادي تي عمل پيوا ٿيڻ لاءِ سکر ۽ حڪم آباد شهرن ۾ مناسب هنڌن تي پلاٽ پڻ خريد ڪيا ويا آهن جتي حادثناتي مرڪز تعمير ڪيا ويندا. انهن مرڪزن ۾ اڀرپڻين ٽيڪسٽ ۽ ڊاڪٽرن علاوه امبولينس گاڏين جو پڻ بندوبست رکيو ويندو. جن زخمين کي وقت سر مرڪز ۾ علاج لاءِ پهچايو وڃي. شل اهڙي نيڪ آزادي تي عمل ڪرڻ لاءِ الله پاڪ کيس توفيق عطا ڪري آمين.

عثمان حجۃ جو روزو رکڻ

(مراحيہ افسانو)

عثمان حجۃ کي روزو رکائڻ هڪ اهڙو ڪم ڪم هو جهڙو اٿس جيڪو تڏاڻو ڇڏي ڪان ته عثمان پنهنجي پنجاه سالن جي حجام کي ڏيکاري ۽ ٻي ڪڏهن پلجي به روزو نه رکيو هو. روزو ته درڪنار پر پاڪري عيد جي سوا ٻيهر ڏينهن وارو روزو رکڻ به سندس لاءِ هڪ نئون ڪم هو. ليڪن اڳيان به هو مڃيو مڙس، جهڙوڪ صفو پاڻ پيري واريو، عدو موچي ۽ سومر نالو آهي، جن يارنهن مهينا اڳ پر سازش سني هئي ته عثمان کي هڪ روزو هرور رکايو وڃي، سي ٻنهن ٿا بار اچن عدو موچي جو، ساوڻ جي جڙ پاڻ هو تنهن ته ماءُ رمضان جي آندڙ کان ڪافي ڏينهن اڳ، روزي جي برڪت عيوض جي بيان ۽ ٻين روايتون ۽ حديثون ٻڌائڻ شروع ڪيون. عثمان کي هر ڪم لاءِ وقت جي وقت ٻڌڻو ڪندو رهيو ته ڏهه بجيا ۽ ستر آخرڪار جو سودو فقط روزن سان لاکو هو ۽ روزي رکڻ جي حالت ۾ بهشتي برڪتون سڻي لڳل ڪم ڪڍڻ وڃان جي حساب سان ٻڌل هئي ٻيون.

عام رمضان جو ڇهين ڏينها ۽ عدو موچي اسڪين جي ابتدا ڪندي عثمان حجۃ جي روزي رکڻ لاءِ ٻڌڻ ڪم شروع ڪري ڏني. عثمان ڏاڍيون ڪوششون ڪيون ته هر پيري هجي ڪنهن جي ڪوشش ڪئي ته سندس آڏو ڪنن ڀاڙهه عمر بغير روزو رکڻ لڳي گذري هئي ۽ نهايت هوش گذري هئي، پر هاڻي ڀاڙو ۽ ٻي ڏينهن هن طرح ڀڄي ٻڌي مھري ڀڄاڻ ڪئي ٻڌايو وڃي. سومر نالو آهي عثمان کي مخاطب ٿيڻ لڳي هڪ روزدار واعدو ڪيو ته انهن اکرن سان ثابت ڪري ڏيکارين ته روزي نه رکڻ جي حالت ۾ عثمان کي ستر سال ساڳو ڀاڙو ۽ روح پر تڏاڻو ٻڌي ۽ ان بعد ٻيا ستر سال کيس شيطان جو ڌڪو ڏاڙهي ڪيو ٿو ٻڌو.

ڇاڻي جهڙو ٻيڙي ٻڌي ٻڌو ته ٻڌي ٻڌي ٻڌو، عثمان ڪرڻ رو ٿيندي

ورائيو، ”پر روزو هر گز نه رکندس“ ازانسواءِ جڏهن اسلام پر زوري جائز نه آهي ته ”پوءِ کيس مجبور ڇو ڪيو ٿو وڃي.“ ”غضب خدا جو“ عثمان چيئون ڪندي چيو، ”هڪ ته ان ڏني تي ايمان آڻيون، ٻيو وري هوندي سوندي بكون ڪاٿيون، اها مسلمانن مهانگي ٿي پيئي،“ ائين چوندي عثمان ڌمڪي پڻ ڏني ته جيڪڏهن اڃا به کيس روزي رکڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو ته هو لاهور وڃي يا ته ڀنگي ڪرستان ٿيندو يا ڀارت وڃي شدي ٿيندو، ٻنهي حالتن ۾ زندگيءَ جون سڀ سهوليتون سواءِ روزن رکڻ جي نهايت آسانيءَ سان ملي سگهيون ٿي. سومر نانواڻيءَ جو اسان جي سموري سنگت ۾ مذهبي خيال رکندڙ آهي ۽ هميشه ماني کائڻ وقت بسم الله پڙهندو آهي ۽ هڪ ٻه دفعا حج تي وڃڻ لاءِ پڻ ارادو ظاهر ڪيو اٿس ۽ هر اذان ٻڌڻ وقت ”لبیک“ چوندو آهي، تنهن کي عثمان کي ملحدانه ٻول ٻولڻ تي سخت جوش آيو ۽ هڪدم ڪٽ تي چڙهي ٻيئي عثمان تي ڪفر جي فتويٰ جاري ڪيائين ۽ اعلان ڪيائين ته عثمان جو منهن ڪارو ڪري کيس گڏه تي چاڙهي گهمايو وڃي، عدوءَ موچي پيش ٿيل پروگرام جي مخالفت ڪندي ظاهر ڪيو ته عثمان جو قدرتي طور منهن ڪارو هو انهيءَ ڪري سندس منهن تي دانگي گهمائڻ بيسود هئي، ڇاڪاڻ ماڻهو ائين سمجهندا ته عثمان شايد منهن ڌوئي آيو آهي. ازانسواءِ کيس گڏه تي چاڙهڻ عثمان لاءِ ڪا نئين ڳالهه نه هئي ڇو ته هو روزانو اهو ڪرتو ڪندڙ آهي. قصو ڪوتله آخر اهو ارادو ترڪ ڪيو ويو.

عثمان تي دوزخ جي عذاب ۽ بهشت جي اميدن جو ڪو خاص اثر نه ڏسي صفر پاڻ ٻيڙيءَ واري هڪدم هڪ پنهنجي دوست پوليس واري کي سڏايو. صفر جنن ته پوليس جو دائمي مشير آهي ۽ روزانو شاهديون ڏيڻ سندس هڪ ”سائيڊ بزنيس“ آهي، تنهنڪري پوليس سان نه فقط ”معمولي رستو“ بلڪ ”پڪي سڙڪ“ اٿس. پوليس واري جي اچڻ شرط کيس پاسيرو ڪري اٺ آنا کن ڇاءِ پاڻي لاءِ ڏيئي عرض ڪيو ته عثمان کي روزي رکائڻ ۾ مدد ڪئي وڃي. عثمان جو پوليس واري کان سخت ڊڄندڙ آهي ۽ ڪليو ڪلايو چوندو آهي ته: انهن کي ”پڳ به پرائي“ پوءِ ڇو نه شريف ماڻهو کائڻن ڊڄي؟ پوليس واري پنهنجون ”مارشل لا ٽائيپ مچون“ وڪوڙيندي عثمان کي ڌمڪي ڏني ته روزي نه رکڻ ڪري کيس نئين اسلامي قانون مطابق ڦٽڪا به هنيا ويندا ۽ جيل پڻ ڏنو ويندو. لاچار ٿي عثمان ان مڃي ۽ وعدو ڪيو ته

هو آخري جمعي جو روزو ضرور رکندو ڇا لاءِ ته آخري جمعي جو روزو ساري مهيني جي ”ڪوٽا“ برابر هو.

روزي رکڻ کان هڪ ڏينهن اڳ عثمان پنهنجي يارن دوستن وٽ وڃي کائن روئي ڳرائيون پائي موڪلايو ۽ کين استدعا ڪئي ته سندس کاڌو پيتو ۽ چيو آڳو پخيشو وڃي. ڪيترن دوستن کيس ورجايو ته روزو آخر ڪو شهتير يا لوهي گيدر ٿوروئي هو جنهن جي رکڻ سان عثمان چيپانجي مري ويندو. پر عثمان چيو ته ”ادا! موت هر انسان جي ڪيڊ پوليسي پڳي، جيان پيرو ڪندو ٿو رهي، پر پوءِ ڪهڙي خبر ڪٿي هلي گهٽو ڏئي! ازانسواءِ جيئن ننڊ موت جي ننڍي پيڻ هئي تيئن روزو به موت جي پٽي ۽ جو پٽ هو.“

رات جو عثمان پنهنجي گهر ڀاتين کي هڪ هنڌ جمع ڪري پاڻ ۾ اتحاد رکڻ لاءِ تلقين ڪئي ۽ بعد ۾ وصيت ڪئي ته جيڪڏهن سڀاڻي روزي رکندي سندس در قضا ٿئي ته هو ترٽ پوليس ٿاڻي ڏانهن وڃن ۽ سومر نانواڻي، عدو موچي ۽ صفر پان ٻيڙيءَ واري، تنهي تي ناليوار خون جي فرياد داخل ڪرائن ته هنن سازش سٽي عثمان کي خود ڪشيءَ لاءِ آماده ڪيو هو ۽ ۲۰۲ قلمر پاڪستان ڪوڊ سان گڏ ۱۲۰ پ ڪرمئل پروسيجر ڪوڊ جو فقره به ضرور لاڳو ڪن. جڏهن مڙني مائٽن عثمان کي سندس وصيت جي بجا آوريءَ لاءِ خاطري ڏني تڏهن به عثمان کي اعتبار نه آيو ۽ عريضي نويس کي گهرائي هڪ دستاويز لڪارايائين جنهن جي اصل تي سڀني حاضر ڀاتين جا ڪها آڳوٺا به ورتائين.

پنهنجي مال ملڪيت بنسبت وصيت ڪندي عثمان چيو ته سندس ڇڳل ڪٽ، ڪٽل موڙا ۽ ٻه پرائيون واڻ جو ويڙهيون يتيم خاني جي فنڊ ۾ جمع ڪرايون وڃن ۽ هي کائڻن خاطري ورتي وڃي ته سندس يادگيريءَ ۾ ڪونه ڪو حجامڪو دارالعلوم تعمير ڪرائن. پنهنجي سيرب وارن سنجن بنسبت خواهش ظاهر ڪيائين ته ڪسبت جو ٿيلهو ڪشمير تي چڙهائي ڪندڙ خاڪسارن جي حوالي ڪيو وڃي.

وصيت وغيره کان فارغ ٿي عثمان سمهي پيو. عثمان ننڊ ۾ ڏٺو ته روزي رکندي هو دارالبقا ڏانهن راهي ٿيو هو ۽ جنت جي اسٽيشن تي سندس زبردست آجيان ڪئي ويئي ۽ فلڪ شڪاف نعرا هنيا ويا. علاوه ان جي آسماني ريلوي پليٽ فارم تي کيس پاڪين ۽ نچڪڻين سان ”گارڊ آف آئر“

پيش ڪيو ويو ۽ سندس زمين تي ڪيل خدمتن جي سلسلي ۾ هڪ ستاسنامو پڻ پڙهيو ويو. خواب جي دنيا ۾ ڇهل ڇڏي ڪندي عثمان پنهنجي نوڪر جو پروگرام مڙهڻ جي فڪر ۾ هيو ته سندس اک کي وڃي ڏنائين ته گهر پاتي کيس روزي رکائڻ لاءِ اٿاري رهيا هئا. عثمان گهڻو ئي ڪنهن جي ڪٿي پر عدد موهجي (جنهن پاڙي جا ڏهه ٻارنهن ماڻهو عثمان کي زوري روزو رکائڻ لاءِ سٿارڻ هئا) جي عملي ڏانهن ڏسندي ڪاريون ڪٽڻ جوندي آئي ماني ڪاٽي ۽ سچ اڇڙن ۾ اڃا ڏهه ٻارنهن منٽ دير ڏسي وري رلهي ٿاڻي سمهي پيو.

صبح جو نظر مان اٿي هٿ منهن ڏوڏيندي عثمان حجر ٿڌي پائيءَ جا ٻه وڏا پيٽ ڏٺا ۽ پوءِ ٽڪرو ٽڪرو پاڙي جي ملاڪن وٽ وڃي فتويٰ حاصل ڪيائين ته جيڪڏهن ڀل چوڪ ۾ ڪجهه پائي پي وڃجي ته ڪا اربع خطا ته نه هئي. ملاڪن فتويٰ جاري ڪندي ظاهر ڪيو ته ڀل ۾ هو پائي ته درڪار پر فالوڊو، ٽان ڪٽايون ۽ ڪنڊيريون وغيره پڻ ڪاٽي تي سگهيون. پنهنجو شخصي مثال پيش ڪندي ملاڪ ظاهر ڪيو ته هاڻ هو گهران نيرن ڪاپو تي آيو حالت ڪي ڪيس باقاعده روزو هو.

ڪچري منجهند ڌاري عثمان ڏٺو ته سندس اکين اڳيان ترورا ۽ سندس مٿي کي ڦيري اچڻ لڳي. عثمان هي سوچيندي پاڻ کي ڏي ڏيڻ لڳو ته آخر روزي ۾ نفس کي مارڻو هو ۽ نفس کي مارڻ جهاد اڪبر هو. اهو خيال ايندي عثمان محسوس ڪيو ته هو روزي جي برڪت باعث، غوث ۽ قطب جي درجي تي پهچي چڪو هو، ليڪن حضور شرم ۽ نرم دل هئڻ ڪري پنهنجي دشمن کي پٺ پازائڻو ته ڏنائين ته هو سڀ عذاب جي باه ۾ سڙي پڇي ڪباب تي وڃن ها. ڪباب جي خيال اچڻ شرط عثمان جو روزو ڍٽو ٿيڻ لڳو ۽ مڪروه ٿيڻ تي هو ته پاڻ سنڀاري ورتائين ۽ اتي وري ڀل چوڪ ۾ پائي پي هنياءُ ڏڌو ڪيائين. شڪر الحمدالله جو ”ڀل چوڪ“ لاءِ گنجائش رکيل هئي ورنه هن مهل تائين عثمان چاليهارو کن ماڻهو ته چڪ وجهي ڦٽي وڃي ها.

سٺون ۾ گراهڪن جي اچڻ جو ٻڌي، عثمان، جو روزي باعث نهايت لاغر ۽ ڪمزور ٿي ويو هو سو ريزهيون پائيندي پتين کي هٿ ڏيندي اچي دڪان تي وارد ٿيو. رستي ۾ کيس ٻه مسلمان اهڙا به نظر آيا جي بيروزائت

[illegible]

عثمان هي سمجھي اچلڻ نه ٿي سگھي ته الاهي چور روزي رکڻ جي پورين جيئن ڪلاڪن بعد کيس سمجھي دنيا ”ڪيڪاڪار“ ڏسڻ ۾ ٿي آئي. عثمان هر ڪم واپار تي ڪي ”روزي“ رکڻ لاءِ تڪليف ٿي ڇڏي يا وري ڪن اڪرام ڪڍڻ لاءِ ادايت الڳ ٿي ڪئي. هڪ ماڻهو جنهن کيو ڪلايو سگھي ٿي چڪو. تنهن کي پتو پارتو ڪيئن عثمان آباد ٿي ويندو ته ”بيروزايت“ جي جهمر ۾ وجهڻ بعد تونج جي پاڻ واپار ٺاهڻ ۽ ٻيو ڀيرو پاور جو اضافو ٿي ٿيو، ليڪن هي خبر عثمان کي بعد ۾ پئي ته سگھي ٿي چڪندڙ مسلمان نه هو بلڪ هندو هو.

دڪان تي بلهجي عثمان ڪيسٽ کولي گرامڪن جي لسٽ ڏيکاري
شروع ڪئي پر ڪي سٽياڇ سندس پاڪي کڻي ويڙج جي پلڙوڙڻ ڄاڻائي
لغاب "هلي هلي هئي هڪ گرامڪن جنهن کيس مٽي جي وارن ٺاهڻ لاءِ ڇو
تنهن غريب جون چونڊون ڏاڙهي پئي ڪوڙي وڻ يونٽ ڇڪري ڇڏيائين هن
غريب گهڻيون ڊائيمون ڪيون، پر عثمان جو پگهه باعث ڇوڻي پيو هو تنهن
تي ڪو اثر نه ٿيو وڙي بد قسمتيءَ سان جهٽ سان تبدي ٿي اهو ڪو هو
پر برسر اقتدار پارٽيءَ جو ميمبر تنهن قربت وڃي عثمان تي "خانگي معاملي
پر داخل ڏين" جي قلم ماتحت فرياد داخل ڪئي. هڪ ٻئي گرامڪن جي
ڏاڙهي ڪوڙيندي سندس نزڪيت تي پاڪي رکي ڪائونٽس "وڻ يونٽ" بنسبت
رايو پڇائين. شڪر جو ماڻهو سڀاڻو هو ۽ عثمان جي پاڪي هٿان بعد پنهنجو
خيال ظاهر ڪيائين ته شايد هن وقت بهي جهان ۾ الائيٽ لاءِ ويٺو
عريضون لکندو رهي ها.

پنهنر ڌاري عثمان حجر بيان جاري ڪيو ته تن ڪلاڪن جي سڻيما شو کي به انٽرول ٿيندو آهي ليڪن هي سورنهن ڪلاڪن تائين لڳاتار روزو رکڻ ڪا فضيلت ته نه هئي، خاص طور اونھاري جو. پنهنجي بيان ۾ عثمان سرڪار، کي مشورهه به پيش ڪيو ته ملڪي ”آئين“ ۾ درستي آڻي

روزن جو مهينو هميشه سياري جي موسم ۾ مقرر ڪيو وڃي جيئن هي ثواب هر هڪ مسلمان حاصل ڪري سگهي. ازانسواء حج تي جو هر سال ڪيترا حاجي گرميءَ وگهي موت جو شڪار ٿين ٿا، سي پڻ اجل جي چنبي کان محفوظ رهندا. آخر روزي مان مراد عبادت آهي ۽ عبادت هر موسم ۾ ڪري سگهجي ٿي.

ٽيپهري ڌاري عثمان جي حالت هڪ مرگهيءَ جي مريض جيان نازڪ ڪڙيءَ تي اچي پهتي. حالانڪ پل چڪو جي ايڪٽ هيٺ اڌ سير ڳنڍيريون واپرايون هئائين، تاهه روزي جو ”هاڻو“ کيس آهي کان ڪڍي رهيو هو. دليل ڊوڙائيندي آخر عثمان جگر، پاڙي جي ملان دِينوءَ ڏانهن ماڻهو موڪليو ۽ کيس گهرائي گذارش ڪيائين ته هو مسجد جي ممبر تي چڙهي اذان ڏئي جيئن عثمان روزو افطار ڪري سگهي. ملان دِينوءَ صاف انڪار ڪيو ته اڃا ٽيپهريءَ جي نماز جو پڻ وقت نه ٿيو آهي. روزو سانجهيءَ جي اذان تي چوڙيو ويندو آهي ۽ نه ڏينهن ڏئي جو. ليڪن عثمان ضد تي قائم رهيو. ملان کيس صاف ٻڌايو ته جيڪڏهن عثمان کي روزو قضا ڪرڻو آهي ته هو سواءِ اذان ٻڌڻ جي پڻ ڪري ٿي سگهيو. پوءِ ٻانگ لاءِ ترسڻ جو مقصد؟ عثمان جي خواهش هي هئي ته ملان دِينو اذان ڏئي جئن روزو پيڄڻ جو بار سندس گردن کان ترانسفر ٿي ملان جي ڳچيءَ ۾ حائل ٿئي. ويچارو ملان عجيب ڪشمڪش ۾ اچي ڦاٿو ۽ جان ڇڏائڻ جي فڪر ۾ هو ته عثمان ڏنڊو کڻي اچي سندس مٿان ڪڙڪيو ۽ چيائين ته ”ملان منهنجي لاءِ هاڻ موت ۽ زندگيءَ جو معاملو آهي، جيڪڏهن هاڻ اذان نه ٿو ڏين ته پوءِ تون قبرستان ۾ هوندين ۽ آءٌ يا روپوش هوندس يا جيل اندر.“ عثمان جي اکين ۾ خون جون علامتون ڏسي ملان ٽپو ڏيئي ممبر تي چڙهي ٻانگ شروع ڪئي. ملان اڃا ڪنن تي هٿ مس رکيا ته عثمان پنهنجي کيسي ۾ پيل نقل ۽ ريوڙين کي رڙڪائڻ شروع ڪيو ۽ سندس چاهي جو ٺڪاءُ ائين ٿي محسوس ٿيو، ڄڻ ته شرطي گهوڙو ڪچا چٽا چڙهي رهيو هو. اهو ڏينهن اهو شينهن وري عثمان روزي رکڻ کان ئي توبه ڪئي.

علي احمد بروهيءَ جا ايندڙ ڪتاب

1- ڪڪ پڻ

2- چار، چاروٽ، چارڙا

3- ڏيئا تيل ڦليل

4- ڪالم

5- مضمون

6- تقريرون

7- انٽرويو

8- تبصرا

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻرندڙ، ڄرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن کا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، ڀُڪار سان
تشبيه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

.....

ڄڻ ڄڻ جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چڻ ٿا،
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ چڻ ٿا،

.....

ڪالهه هيا جي سُرخ ڪُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اٿي، هي بم-گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)